

RESUMAZIUN DAL RAPPORT

La Svizra ha ratifitgà l'onn 1997 la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras (charta). Quella è entrada en vigur il 1. d'avrigl 1998. Sin basa da l'artitgel 15 da la charta inolteschan ils pajais al secretari general dal cussegl da l'Europa in rapport davart la politica e davart las mesiras ch'èn vegnidas prendidas per realisar las disposiziuns da la charta. L'emprim rapport da la Svizra è vegnì suttemess al secretari general dal cussegl da l'Europa il settember 1999. Dapi lura ha la Svizra preschentà mintga trais onns (il december 2002 ed il matg 2006) in rapport davart il svilup da la realisaziun da la charta en l'agen pajais, illustrond la situaziun actuala da las linguas en il pajais, ils novs instruments giuridics sco er la realisaziun da las recumandaziuns dal comité dals ministers e dal comité d'experts dal cussegl da l'Europa. Il document qua avant maun è il quart rapport periodic da la Svizra.

Quest rapport è dividì en ina part cun infurmaziuns generalas ed en trais parts principalas.

En la part cun infurmaziuns generalas vegnan preschentads ils connex istorics, economics, giuridics, politics e demografics che han ina influenza sin la situaziun linguistica en Svizra. Las midadas las pli impurtantas dapi il terz rapport concernan en spezial l'approvaziun da la lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas (lescha da linguas, LLing; fegl uffizial federal 2007 6951) sco er il nov model per l'instrucziun da las linguas naziunalas en scola (concordat HarmoS). La LLing porscha in rom giuridic liant che garantescha l'egualitad da las linguas naziunalas ed ina meglra reconuschientscha da las linguas minoritaras. Il concordat HarmoS regla l'instrucziun da las linguas naziunalas en las scolas dals chantuns ed oblighescha quels da porscher l'instrucziun da trais linguas naziunalas.

L'emprima part dal rapport tracta las disposiziuns ed ils instruments giuridics che pussibiliteschan da realisar la charta en Svizra. I sa tracta en spezial da las basas legalas dal dretg internaziunal ch'èn vegnidas acceptadas da la Svizra, dal dretg naziunal che influenzescha las linguas naziunalas sco er da disposiziuns chantunalas en connex cun las linguas. Questa part preschenta er las organisaziuns che s'engaschan – cun lur activitads a favur da la diversitad linguistica e da la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas – per la realisaziun da la charta en Svizra. La finala vegnan preschentadas las posiziuns da la Svizra davart las recumandaziuns dal comité dals ministers e dal comité d'experts dal cussegl da l'Europa concernent il terz rapport da la Svizra. Las midadas las pli impurtantas dapi il terz rapport concernan l'approvaziun da la LLing sco er la nova lescha da radio e televisiun (CS 784.40) (e sia ordinaziun executiva, CS 784.401) che suttastritga la rolla da las medias en la promozion da la diversitad linguistica dal pajais. Las recumandaziuns dal comité dals ministers e dal comité d'experts concernan l'introducziun dal rumantsch grischun en las scolas dal chantun Grischun, la necessitad da duvrar rumantsch er en il sector public en il chantun Grischun ed il mantegniment dal dialog tranter la represchentanza da la cuminanza linguistica jenica e las autoritads federalas. En sias respostas a las recumandaziuns accentuescha il chantun Grischun che l'introducziun dal rumantsch grischun en las scolas dal chantun sa chattia anc sco project da pilot en la fasa da planisaziun e che la gronda part da las vischnancas na saja betg anc sa participada al project. En las vischnancas che fan gia part dal project vegn il rumantsch grischun duvrà cunzunt en scrit, entant che la communicaziun a bucca ha lieu vinavant en ils idioms locals, uschia che la protecziun dal rumantsch è garantida en sia totalitad. La nova lescha chantunala da linguas (approvada dal chantun) garantescha l'egualitad da las trais linguas uffizialas dal chantun (tudestg, rumantsch, talian). Il dia-

log cun la cuminanza linguistica jenica vegn mantegnì tras il contact permanent da las autoritads federalas cun l'associaziun dals viagiants sco er cun la fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers" tras il sustegn da la confederaziun per questas organisaziuns sco er tras ils projects da promoziun per la lingua jenica.

La segunda part dal rapport concerna il svilup da las mesiras da la Svizra per realisar l'artitgel 7 da la charta. Sco en ils emprims trais rapports preschenta questa part las mesiras svilupadas, ma ultra da quai respunda ella er ina seria da dumondas ch'il cussegl da l'Europa ha tschentà sin basa da las recumandaziuns dal comité d'experts. Ils temas ils pli impurtants en quest connex èn la situaziun da las linguas minoritaras en il chantun Grischun, la situaziun dal tudestg en la vischnanca da Bosco Gurin en il Tessin, la relaziun cun la cuminanza jenica e la situaziun linguistica dals chantuns bilings.

La finala preschenta la terza part la situaziun dals chantuns Grischun e Tessin concernent l'applicaziun da la charta sin il rumantsch e sin il talian en lur territoris. Qua vegnan preschentads ils svilupps en las legislaziuns chantunales (en il chantun Grischun en spezial l'aprovaziun da la lescha chantunala da linguas ed il project per introducir il rumantsch grischun en las scolas da tschertas vischnancas) sco er las respostas a las dumondas ed a las recumandaziuns dal comité dals ministers e dal comité d'experts dal cussegl da l'Europa. Ils chantuns commenteschan lur obligaziuns legalas e las recumandaziuns ch'els han survegnì..

Infurmaziuns generalas davart la politica da linguas en Svizra

1. Inditgai las infurmaziuns generalas necessarias: davart il svilup da l'istorgia da la politica da linguas en Voss pajais, davart la situaziun demografica ed economica da las differentas regiuns sco er davart la structura costituziunala ed administrativa dal stadi.

Tenor l'artitgel 15 da la charta suttamettan las parts contrahentas regularmain in rapport davart la realisaziun da la charta al secretari general dal cussegl da l'Europa. La Svizra preschenta qua ses quart rapport. El è vegnì elavurà sin basa dal terz rapport da la Svizra dals 24 da matg 2006 e resguarda il svilup da la politica da linguas en ils chantuns e tar la confederaziun. El prenda posiziun davart las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa sco er davart las recumandaziuns ch'il comité d'experts ha formulà en ses terz rapport dals 12 da mars 2008 ed en ses catalog da dumondas dals 20 da zercladur 2008.

1. Infurmaziuns generalas

1.1 Survista istorica da la politica da linguas svizra

La situaziun linguistica odierna da la Svizra è il resultat d'ina lunga istorgia da linguas cun in decurs ch'è er vegnì influenzà tras la situaziun geopolitica dal pajais. En il territori actual da la Svizra èn sa domiciliadas differentas gruppas linguisticas da l'Europa. Ils dus pievels ils pli vegls da l'antica preromana, ch'èn enconuschents en quest territori, èn ils Rets ed ils Celts. A partir da la fin da l'emprim tschientaner avant Cristus fin 400 suenter Cristus è il territori vegnì romanisà dals Romans e da differentes auters pledaders da linguas neolatinas. Ina terza cumponenta linguistica han purtà ils Germans. Dapi il 5. e 6. tschientaner èn ils Alemans immigrads nà dal nord, èn penetrads successivmain en ils abitadis existents fin a las Prealps ed en parts dal territori alpin ed han stabili là in territori linguistic german; ils Burgo-

gnais ch'èn immigrads en la Svizra romanda èn dentant vegnids romanisads, medemamain ils Langobards en il Tessin.

La plurilinguitad po vegnir considerata sco constanta fundamentala da la Svizra. Politicamain impurtanta è quella dentant daventada pir en il decurs dal 19. tschientaner. La veglia Confederaziun cun ses 13 chantuns (dapi l'onn 1513) era dapi l'onn 1291 anc per gronda part germanofona. In'exceptiun era sulettamain il chantun biling da Friburg. Las linguas romanas eran limitadas a tscherts stadis alliads ubain a tschertas regiuns subditas. Allianzas temprivas da singuls stadis da la veglia Confederaziun cun la republica municipala da Geneva han rinforzà ina tscherta orientaziun da la veglia Confederaziun vers il territori linguistic franzos.

Pir cun las grondas midadas da l'onn 1798 è naschida – ensemen cun l'egualitad politica dals burgais – er la conscienza d'in sistem statal pluriling. Ils texts da leschas da la Republica helvetica (1798–1803) p.ex. èn vegnids scrits per tudestg, franzos e talian che valevan sco linguas equivalentas.

Gia durant la mediaziun (a partir da l'onn 1803) è questa egualitad da las linguas dentant ida a perder, e durant la restauraziun (a partir da l'onn 1815) ha il tudestg reacquistà cumplainmain sia posiziun suprema. Tuttina è gist la renunzia ad in model da stadi centralistic sco quel da la Helvetica stada ina contribuziun essenziala per la nova reglamentaziun linguistica dal stadi federal svizzer da l'onn 1848 che resguarda l'egualitad da las linguas. La fusiun ad in stadi federal ha numnadamain dà als chantuns ina gronda autonomia politica e culturala. Els han utilisà vinavant la(s) lingua(s) che vegniva(n) discurreda(s) en lur territori chantunal ed han pia gidà a mantegnair la diversitad culturala e linguistica da la Svizra.

La constituziun federala da l'onn 1848 ha respundì la dumonda da la plurilinguitad cun reconuscher en l'artitgel 109 las trais linguas principalas dal pajais sco linguas naziunalas equivalentas:

Las trais linguas principalas da la Svizra, il tudestg, il franzos ed il talian, èn linguas naziunalas da la confederaziun.

En la revisiun totala da la constituziun federala da l'onn 1874 vegn l'artitgel da linguas surpiglià pled per pled (art. 116). En l'artitgel 107 CF èsi vegnì francà da nov che tut las trais linguas naziunalas ston esser represchentadas en il tribunal federal.

Avant il cumenzament da la segunda guerra mundiala ha la Svizra reconuschì il rumantsch sco lingua naziunala, exprimind uschia ch'ella chapescha il mantegniment e la promoziun da la diversitad e da las tradiziuns linguisticas e culturalas sco garanzia per la solidaritad naziunala: En la votaziun dal pievel dals 20 da favrer 1938 ha il rumantsch, ed uschia ina lingua regiunala survegnì in status naziunal, e da nov èsi vegnì differenzià tranter quatter linguas naziunalas da la Svizra e trais linguas uffizialas da la confederaziun. L'artitgel da linguas 116 CF sa clamava a partir da l'onn 1938:

¹ Il tudestg, il franzos, il talian ed il retorumantsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra.

² Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declerads sco linguatgs uffizials da la confederaziun.

L'impuls per ina proxima revisiun da l'artitgel da linguas da la constituziun federala ha il cusseglier naziunal grischun Martin Bundi dà l'onn 1985 cun ina moziun che pretendeva dal cussegl federal da reveder l'artitgel da linguas 116 CF cun l'argumentaziun che la basa costituziunala existenta na bastia betg per promover e per mantegnair en moda sufficiente las linguas naziunalas fermamain periclitadas. La moziun pretendeva da reconuscher il rumantsch sco lingua uffiziala da la confederaziun per augmentar uschia sia valor e da prender mesiras per mantegnair il territori linguistic tradiziunal da las minoritads periclitadas. L'artitgel

constituziunal ch'il pievel ed ils chantuns han approvà l'onn 1996 cun gronda majoritad, sa clamava:

- ¹ Las linguas naziunalas da la Svizra èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.
- ² La confederaziun ed ils chantuns promovon la chapientscha ed il barat tranter las cuminanzeas linguisticas.
- ³ La confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana.
- ⁴ Las linguas uffizialas da la confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la confederaziun. La lescha regla ils detagls.

Cun la revisiun totala da la constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 cumpara l'alea da vart las linguas naziunalas da nov en in agen artitgel al cumenzament da la constituziun federala (art. 4 CF). Da nov vegn er fixà explicitamain il dretg fundamental da la libertad da lingua en l'artitgel 18 CF. Las disposiziuns da l'artitgel 116 alineas 2, 3 e 4 vCF vegnan integradas da nov en l'artitgel 70 CF e cumplettadas cun ils alineas 2 e 4.

Art. 4 Linguas naziunalas

Las linguas naziunalas èn tudestg, franzos, talian ed retoromantsch.

Art. 18 Libertad da lingua

La libertad da lingua è garantida.

Art. 70 Linguas

- ¹ Las linguas uffizialas da la confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun persunas da lingua retoromantscha è er il retoromantsch lingua uffiziala da la confederaziun.
- ² Ils chantuns determineschan lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cuminanzeas linguisticas, respectan els la cumposiziun linguistica convenziunala e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.
- ³ La confederaziun ed ils chantuns promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzeas linguisticas.
- ⁴ La confederaziun sustegna ils chantuns plurilingus tar l'ademplant da lur incumbensas spezialas.
- ⁵ La confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retoromantscha e taliana.

Sin fundament da la nova situaziun giuridica aveva l'administraziun federala elavurà in sboz d'ina lescha che dueva realisar las disposiziuns linguisticas extendidas da la constituziun federala. Ils 28 d'avrigl 2004 ha il cussegl federal dentant refusà la missiva ed il sboz per ina lescha da linguas (LLing), tranter auter renviond a l'incumbensa dal cussegl federal da spargnar. Sin basa da l'iniziativa parlamentara Levrat (04.429. Lescha federala davart las linguas naziunalas) dals 7 da matg 2004, ch'è vegnida approvada dad omaduas chombras, ha la cumissiun dal cussegl naziunal per scienza, educaziun e cultura (CSEC-N) suttamess a l'administraziun in agen sboz cun rapport, e quai sin fundament dal sboz per ina lescha da linguas (LLing). En sia posiziun dals 18 d'october 2006 ha il cussegl federal danovamain refusà il project, faschond valair resalvas federalisticas e finanzialas. La lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzeas linguisticas (lescha da linguas, LLing; fegl uffizial federal 2007 6951) è vegnida acceptada ils 5 d'october 2007 dad omaduas chombras cunter la voluntad dal cussegl federal. Actualmain vegn preparada l'ordinaziun tar la lescha da linguas. La lescha e l'ordinaziun da linguas vegnan probablmain messas en vigur il schaner 2010.

1.2 Situaziun demografica ed economica

Augment da la populaziun

La registraziun progressiva annuala da la populaziun preschenta la populaziun residenta permanenta da la Svizra (ed è perquai levamain pli bassa che las datas davart la populaziun totala che vegnan registradas en las dumbraziuns dal pievel). La populaziun residenta permanenta importava l'onn 2000 7,20 milliuns persunas, fin la fin da l'onn 2007 è quest dumber s'augmentà per var 400'000 sin 7,59 milliuns persunas. Entaifer quest interval è la populaziun residenta permanenta pia creschida per 5,5%. Cumparegliond las regiuns linguisticas (tenor la definiziun da la regiun linguistica da la dumbraziun da l'onn 2000) è la Svizra tudestga creschida levamain sut la media (4,8%), la Svizra taliana en media (5,4%) e la Svizra franzosa sur la media (7,8%). En la Svizra rumantscha è la populaziun residenta permanenta sa reducida da l'onn 2000 fin 2007 (-0,8%). Tant en la Svizra taliana sco er en la Svizra rumantscha è il dumber da mortoris stà pli grond ch'il dumber da naschientschas entaifer quest interval. Entant che la reducziun da la populaziun che resulta qua tras è vegnida pli che cumpensada en la Svizra taliana tras ina immigraziun bler pli gronda, è la populaziun sa reducida en las vischnancas per gronda part rumantschas malgrà in saldo da migraziun positiv.

En tut la Svizra ha l'augment da la populaziun residenta permanenta importà 1,1% da l'onn 2000 fin 2007 pervia dal surpli da naschientschas. La rata da creschientscha natirala la pli gronda, q.v.d. l'augment da la populaziun sin basa dal surpli da naschientschas, ha la Svizra franzosa (2%), suandada da la Svizra tudestga (0,9%). La creschientscha natirala en la Svizra taliana è bunamain nulla (-0,1%). En la Svizra rumantscha è ella cleramain negativa (-1,7%).

Migraziun

Ultra dal surpli da naschientschas è cunzunt in saldo da migraziun positiv decisiv per la creschientscha da la populaziun residenta permanenta da l'onn 2000 fin 2007. La quota da persunas cun in passaport ester vi da la populaziun residenta permanenta da la Svizra è creschida ils onns 2000 fin 2007 da 19,8% sin 21,1%. La preschientscha da las persunas da derivanza taliana percenter è sa reducida er vinavant (return u naturalisaziun). Il dumber da burgais tudestgs en Svizra è bunamain sa dublegià entaifer la medema perioda. La fin da l'onn 2007 derivava bunamain in tschintgavel da la populaziun permanenta estra en Svizra dals stadis successurs da l'anteriura Jugoslavia. Ils Talians represchentan la gronda part da la populaziun residenta permanenta estra, suandads da Tudestgs sco er da persunas da l'actuala republica federala Jugoslavia (Serbia e Montenegro). Sin la quarta piazza suondan persunas da derivanza portugaisa. Var 13,5% da la populaziun residenta permanenta estra deriva da pajais d'ordaifer l'Europa.

Situaziun economica

Ils onns 2004 fin 2008 ha la Svizra gì ina creschientscha economica che sa chattava levamain sur la media europeica, e da la sfradentada conjuncturala mundiala en consequenza da la crisa finanziaria globala n'è ella fin ussa er betg stada pertutgada uschè ferm sco autras naziuns pli grondas. Da l'onn 1992 fin 2007 è la productivitat da lavur creschida en media per 1.3% per onn. L'occupaziun è s'augmentada cleramain durant la perioda dal progress conjunctural. In motiv per quai po esser stada l'introducziun da la cunvegna davart la libra circulaziun cun l'UE. Valitaziuns pli exactas en quest regard sa laschan dentant far pir a la fin d'in entir ciclus da conjunctura. La Germania ed il Portugal èn resortids sco pajais da recrutaziun. La creschientscha d'entradas è sa repartida sin tut il consum. El ha dentant gì ses origin per gronda part en entradas dal sector da finanzas; quel è ussa pertutgà sur la media da la recessiun actuala. Pervia dals sforzs ch'èn vegnids fatgs a partir da l'onn 2003 per sanar las finanzas publicas e grazia ad in svilup economic favuraivel ha la gronda part da las economias publicas pudì registrar l'onn 2008 in surpli.

Da l'onn 2000 fin 2007 è l'economia dal chantun Tessin sa sviluppada tenor il svilup sin plaun naziunal; en il Grischun è ella stada in pau pli debbla. La dischoccupaziun en il chantun Tessin (4,4% il matg 2009) sa chatta anc adina sur la media naziunala (3,4%); en il Grischun importa ella anc adina mo 2,0%. La valorisaziun per ura da lavur (en US\$ PPP 1997 sin basa dals pretschs da l'onn 2000) è sa situada l'onn 2007 en il Grischun a 29.0, pia ad 84% da la media naziunala (34.7), ed en il Tessin a 33.7, pia a 97% da la media naziunala (funtauna: institut per la perscrutaziun da la conjunctura BAK Basilea SA). L'onn 2000 sa chattavan questas cifras da productivitat per ils chantuns Grischun e Tessin a 26.4 resp. a 31.9, q.v.d. ad 81% resp. a 98% da la media svizra (32.4). L'augment da l'occupaziun en il Tessin è cunzunt in resultat da l'augment en il sector da finanzas. En il svilup moderà da l'occupaziun en il Grischun dapi l'onn 2000 sa mussa cunzunt la reducziun da l'occupaziun en il sector dal turissem.

La derivanza da las entradas per persuna tenor branscha e – collià cun quai – er da la valorisaziun per ura da lavur è fitg differenta en il Grischun ed en il Tessin. L'entrada per persuna sa chatta en il chantun Grischun a 49'355 francs (onn 2005, UST, valor provisoria), q.v.d. a 91% da la media naziunala (54'031 francs), en il Tessin a 41'335 francs, q.v.d. a 77% da la media naziunala. 10 onns pli baud sa chattavan las valurs dal Grischun e dal Tessin anc ad 89% resp. ad 85% da la media naziunala. Ch'il Tessin sa chatta tar la productivitat davant il Grischun e ch'il Grischun sa chatta tar l'entrada per persuna davant il Tessin, vala er vinavant. Ultra dal fatg che las singulas branschas economicas han in'otra valor, mussa quai che la populaziun ha in'otra cumposiziun (vegliadetgna, quota da persunas cun activitad da gudogn) e che las entradas pajadas u gudagnadas ordaifer il chantun giogan ina rolla pli u main impurtanta.

Il chantun Grischun po vegnir dividi en trais differentas regiuns economicas: il center (la chapitala chantunala da Cuira e sia aglomeraziun), las regiuns turisticas (Engiadina, Tavau, Arosa, Flem) e las ulteriuras regiuns pli ruralas. Entant ch'ils centers dominads da la lingua tudestga han ina creschientscha cuntentaivla, èn las regiuns ruralas exponidas cumplainmain a las midadas structuralas (oravant tut il regress en il sector da l'agronomia e da l'elavuraziun da laina). En questas regiuns è l'applicaziun dal rumantsch ed er dals dialects talians anc fitg derasada. Las regiuns turisticas demussan gia dapi lung temp ina maschaida linguistica, tant da vart da la clientella sco er da vart da las persunas ch'èn occupadas en il sector dal turissem. In svilup sumegliant po vegnir constatà er en il chantun Tessin (Lugano areguard las "Valli").

La situaziun da l'economia e da l'occupaziun è – or dal puntg da vista linguistic – blier meglra en il Tessin. La purschida da servetschs en il Tessin profitescha da las cundiziuns da basa svizras e po vegnir resguardada sco purschida complementara da las regiuns vischinas da lingua taliana. Spezialmain Milaun ha – tenor blers indicaturs – tut las fermezzas essenzialas d'ina metropola mundiala. Questa relaziun complementara vala tant per il sector da finanzas sco er per il turissem (staziuns da muntogna). En il sector industrial pon ins constatar ina midada impurtanta da la tendenza: pli baud avevan las interpresas da la Svizra tudestga savens excorporà ina part da lur producziun en il Tessin per profitar da las forzas da lavur bunmartgadas che derivavan savens dal territori da cunfin. Oz n'è quai betg pli il cas. Ina producziun industrial autamain spezialisada l'ha remplazzada. Ella profitescha da las grondas stentas dal chantun – cun il sustegn da la confederaziun – en il sector da la scolaziun universitara.

En connex cun las stentas en il sector da la scolaziun pon ins er constatar in progress impurtant tar la participaziun da las dunnas vi da l'activitad da gudogn. Quai vala tant per ils dus chantuns menziunads sco er per tut la Svizra. Plinavant pon ins er constatar in augment da la mobilitad: Ina via da lavur quotidiana da 20 fin 30 km ad in center è daventada normala tant per persunas cun activitad sco er per scolars a partir dal stgalim secundar II.

Oz porschan mo pli citads d'ina tscherta grondezza e centers turistics (alpins) d'attracziun mundiala quella varietad da plazzas da lavur che correspunda al nivel da scolaziun fitg differenzià da la generaziun pli giuvna. Quai vala er per la varietad giavischada sin il stgalim da las purschidas da temp liber e da la cultura. L'urbanità è pia tant in factur per la creschientscha economica sco er in parameter central per il svilup sociocultural. Las regenzas ston suandar questas tendenzas generalas, cunzunt cun sviluppar e cun refurmar il sector terziar statal e parastatal (tranter auter cun dar er dapli access ad interpresas privatas).

La creschientscha vegn numnadamain er stimulada, sch'il martgà vegn avert per la concorrenza, e questa avertura ha pli e pli ina dimensiun transcunfinala. Spezialmain pertutgadas da quai èn las infrastructures publicas. P.ex. sto ina fermezza da las regiuns muntagnardas – la producziun d'energia idroelectric – vegnir adattada a las novas cundiziuns dal martgà europeic. A medem temp stoi vegnir garantì in provediment da basa sufficient per las regiuns perifericas, p.ex. cun fusiunar differents servetschs publicus.

1.3 Structura costituziunala ed administrativa

Tras la fusiun da differentas cuminanzas politicas e culturalas è la Svizra sa sviluppada ad ina federaziun, l'uschenumada "confederaziun". Quella è, giuridicamain, in stadi federal. Ella è dividida en 26 chantuns e mezs chantuns, en 7 regiuns grondas, en 54 regiuns d'agid d'investiziun ed en passa 3000 vischnancas politicas. Ils chantuns e las vischnancas han in'autonomia relativamain gronda visavi la confederaziun.

Cumpetenzas regiunalas

Ils chantuns han atgnas cumpetenzas, perquai ch'els disponan da tut las cumpetenzas che la costituziun federala n'attribuescha betg expressivamain a la confederaziun. Plinavant han els il dretg d'exercitar quellas cumpetenzas che n'èn betg attribuidas exclusivamain a la confederaziun, sch'ella na fa betg cumplainamain diever da quellas. Els pon determinar las incumbensas ch'els adempleschan en il rom da lur cumpetenzas (art. 43 CF).

En general deleghescha la confederaziun (ses parlament) als chantuns la realisaziun dal dretg federal (art. 46 al. 1 CF), e quai laschond als chantuns ina libertad d'agir uschè gronda sco pussaivel e tegnend quint da lur particularitads (art. 46 al. 2 CF).

Relaziuns tranter las vischnancas, ils chantuns e la confederaziun

Ils chantuns determineschan il status da las vischnancas. L'artitgel 50 alineas 1 CF cuntegna il suandant en chaussa: "L'autonomia da las vischnancas è garantida en il rom dal dretg chantunal." Tut ils chantuns concedan a lur vischnancas in'autonomia pli u main extendida. Cunter eventualas violaziuns da lur autonomia tras in organ chantunal pon las vischnancas recurrer al tribunal federal.

Sin plaun local ha la confederaziun mo pussaivladads d'intervenziun limitadas. Ina lescha federala regla ils cas d'insolvenza da las vischnancas, ma uschiglio è la surveglianza da las vischnancas cumplainamain chaussa dals chantuns. Quai è ina part da l'autonomia d'organisaziun dals chantuns (art. 3, 43 e 47 CF).

Cooperaziun al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal

A norma da la costituziun federala sa participeschan ils chantuns al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal, oravant tut a la legislaziun (art. 45 al. 1). La confederaziun è obligada d'als infurmar ad uras e detagliadamain davart ses projects. Ella sto consultar ils chantuns, sche lur interess èn pertutgads (art. 45 al. 2).

Ils mecanissem da cooperaziun principals:

- numerusas cunvegns informals entaifer conferenzas interchantunalas;
- obligaziun da la confederaziun d'infurmar ils chantuns davart ses projects da la politica interna ed exteriura (art. 45 al. 2 ed art. 55 al. 2 CF);

- proceduras da consultaziun (art. 147; art. 45 al. 2 ed art. 55 al. 2 CF);
- cooperaziun dals chantuns a la preparaziun da mandats da tractativas ed a tractativas (art. 5 da la lescha federala davart la participaziun dals chantuns a la politica exteriura da la confederaziun);
- sistem da duas chombras: cussegl dals chantuns che sa cumpona da deputads dals chantuns (art. 150 CF);
- referendum obligatoric che dovra la maiorità dubla (pievel e chantuns) per midadas da la constituziun federala, per la participaziun ad organisaziuns per la segirezza collectiva u a cuminanzas supranaziunalas sco er per tschertas leschas federalas urgentas che n'han nagina basa costituziunala (art. 140 al. 1 CF);
- referendum sin dumonda dad otg chantuns (art. 141 al. 1 CF);
- dretg da mintga chantun d'inoltrar ina iniziativa a l'assemblea federala (art. 160 al. 1 CF).

La cooperaziun al process politic (dialog, coordinaziun tranter la confederaziun ed ils chantuns) ha lieu en spezial en il rom dal "dialog federalistic". Quest forum reuneschia duas giadas l'onn – sin ina basa paritetica ed en in spiert da partenadi – represchentants dal cussegl federal e da la conferenza da las regenzas chantunalas. En in pitschen circul e da maniera informala debattescha el dumondas fundamentalas dal federalissem e dossiers supradepartmentals. Sper quest forum existan pliras conferenzas interchantunalas spezializadas (educaziun, sanadad, finanzas, planisaziun dal territori, justia e polizia etc.). Lur finamira principala è la cooperaziun orizzontala tranter ils chantuns. Il cusseglier federal responsabel vegn medemamain envidà regularmain da far part da las reuniuns da questas conferenzas, quai che permetta er ina coordinaziun verticala.

Surveglianza dal stadi sur da las activitads da las collectivitads regiunalas

En l'artitgel 49 alinea 1 CF èsi francà ch'il dretg federal ha la precedenza envers dretg chantunal cuntrari. La confederaziun surveglia ch'ils chantuns resguardian il dretg federal (art. 49 al. 2 CF) e las obligaziuns internaziunalas ch'ella ha surpiglià (art. 5 al. 4 CF). Areguard la realisaziun dal dretg federal lascha la confederaziun als chantuns ina libertad d'agir uschè gronda sco pussaivel (art. 46 al. 3 CF).

Tut las decisiuns da las ultimas instanzas chantunalas pon vegnir contestadas davant il tribunal federal cun in recurs unitar u cun in recurs costituziunal subsidiar (art. 72, 75, 78, 80, 82, 86 e 113 da la lescha federala dals 17 da zercladur 2005 davart il tribunal federal [LTF]).

Midadas da l'autonomia regiunala

La confederaziun protegia l'existenza ed il territori dals chantuns (art. 53 al. 1 CF). Mintga midada vi da l'existenza dals chantuns (fusiun, divisiun) dovra il consentiment da la populaziun pertutgada, dals chantuns pertutgads sco er dal pievel svizzer e dals ulteriurs chantuns (art. 53 al. 2). Midadas da territori tranter ils chantuns dovran il consentiment da la populaziun pertutgada e dals chantuns pertutgads sco er l'approvaziun tras l'assemblea federala en furma d'in conclus federal (al. 3). Rectificaziuns simplas da cunfins chantunals pon vegnir regladas cun contracts tranter ils chantuns pertutgads (al. 4).

Princip da l'organisaziun autonoma

Tenor ils artitgels 3, 43 e 47 CF èn ils chantuns libers da s'organisar sco ch'els vulan e da reparter la pussanza chantunala tranter ils organs ch'els institueschan. Questa autonomia d'organisaziun è in aspect essenzial da lur suveranità. L'autonomia costituziunala dals chantuns n'è dentant betg absoluta. Ella vegn restrenschiada tras intginas disposiziuns dal dretg federal e tras la giurisdicziun dal tribunal federal. Mintga chantun sto damai sa dar ina constituziun democratica, e quella dovra la garanzia da la confederaziun (dal parlament federal). La garanzia vegn concedida, sche la constituziun chantunala correspunda al dretg federal (art. 51 CF).

Mintga chantun ha in apparat statal cumplet che resguarda il princip da la separaziun da las pussanzas. Malgrà che l'organisaziun dals chantuns po sa differenziar en tscherts aspects specifics, è ella fitg sumeglianta en tut ils chantuns: ina democrazia directa pli extendida che

sin plaun federal, in parlament d'ina chombra che vegn elegì directamain dal pievel, ina regenza collegiala che vegn per il solit er elegida directamain dal pievel, ed in'organisaziun giudiziala cumpletta cun pliras instanzas.

Administraziun ed organisaziun giudiziala regiunala

Da las explicaziuns davart ils organs qua survart poi vegnir deducì che la concepziun da las administraziuns chantunalas vegn determinada oravant tut dal dretg chantunal. Infurmaziuns davart las administraziuns chantunalas e communalas svizras èn cumpiladas en la banca da datas (BADAC¹). Questa banca da datas infurmescha er davart ils organs politics, davart il diever linguistic, davart la grevezza fiscala u davart las refurmas instituzionalas.

Er en il sector da l'organisaziun giudiziala han ils chantuns ina gronda autonomia (art. 3, 43, 47, 122 al. 2 e 123 al. 2 CF). En spezial èn els libers d'instituir in'atgna dretgira constituziunala. En consequenza da la refurma da la giustia èn ils chantuns obligads d'installar dretgiras per laschar giuditgar la gronda part da las dispitas giuridicas (art. 29a e 191b CF). La nova lescha federala davart il tribunal federal cuntegna plinavant pretensiuns concernent la concepziun da las ultimas instanzas chantunalas (art. 110 LTF). Pretensiuns anc pli vastas concernent l'organisaziun da las dretgiras chantunalas vegnan a resultar dals cudeschs da procedura penala e civila che duain entrar en vigur l'onn 2011.

Cun excepziun dal tribunal federal, dal tribunal administrativ federal, dal tribunal penal federal, dals tribunals militars e dal futur tribunal federal da patentas sa basan tut las autoritads giudizialas svizras sin dretg chantunal.

Tut ils chantuns han atgnas dretgiras en chaussas da dretg civil, penal e public (cf. art. 191 CF). Chaussas civilas vegnan adina giuditgadas d'ina autoritad giudiziala chantunala. En chaussas penals è per regla ina dretgira chantunala cumpetenta en emprima instanza; intginas chaussas penals vegnan dentant giuditgadas en emprima instanza dal tribunal penal federal. En il sector dal dretg public èn las dretgiras administrativas chantunalas cumpetentas per giuditgar las disposiziuns da las autoritads chantunalas; lur decisiuns sa basan sin il dretg chantunal u federal. Cunter tut las sentenzias chantunalas poi da princip vegnir recurri tar l'autoritad giudiziala suprema da la confederaziun, il tribunal federal.

Finanzas regiunalas

L'autonomia finanziaria dals chantuns è in da lur privilegis essenzials. Tut ils chantuns han lur agen urden da finanzas. L'autonomia finanziaria vegn restrenschiada tras la cumpetenza federala d'armonisar las taglias (art. 129 CF). Tenor l'artitgel 46 alinea 3 CF tegna la confederaziun quint da la grevezza finanziaria ch'è colliada cun la realisaziun dal dretg federal; ella conceda als chantuns avunda meds finansials e procura per ina gulivaziun da finanzas adequata. Il 1. da schaner 2008 è entrada en vigur la nova concepziun da la gulivaziun da finanzas e da la repartiziun da las incumbensas tranter la confederaziun ed ils chantuns (NGF). La NGF cuntegna ina gulivaziun da finanzas pli intensiva, detretschements da las incumbensas tranter la confederaziun ed ils chantuns en singuls secturs, novas furmas da la collavuraziun tranter la confederaziun ed ils chantuns (cunzunt cunvegna da program) sco er ina meglra gulivaziun interchantunala da las grevezzas.

¹ la BADAC vegn manada per tudestg e per franzos ed è accessibla sur l'internet: www.badac.ch

2. Inditgai tut las linguas regionalas u minoritaras che vegnan duvradas sin il territori da Voss stadi, e quai tenor la definiziun da l'artitgel 1 aline a da la charta. Inditgai er, en tge parts dal territori da Voss stadi ch'ils pledaders da questas linguas èn domici-liads.

2. Linguas regionalas u minoritaras en Svizra

Las datas da la dumbraziun federala dal pievel da l'onn 2000 èn actualmain anc adina relevantas per la statistica linguistica. Las indicaziuns dals suandants chapitels 2 e 3 sa basan perquai per gronda part sin las medemas datas statisticas sco il segund ed il terz rapport da la Svizra davart la realisaziun da la charta.

Sistem da la dumbraziun dal pievel a partir da l'onn 2010

Cun l'entrada en vigur da la revisiun totala da la lescha federala davart la dumbraziun federala dal pievel il 1. da schaner 2008 vegn reorganisada la dumbraziun dal pievel.² Ina gronda dumbraziun naziunala cumpleta, che ha lieu mintga 10 onns e nua che tut la populaziun sto emplenir in questiunari, na datti betg pli. Empè da quai vegnan fatgas ed evaluadas mintg'onn enquistas sin basa dals registers ed enquistas da sondagi complementaras.

Il catalog da dumondas da l'*enquista structurala annuala* vegn ad esser cumparegliabel cun il catalog da dumondas da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000. Sut il champ tematic "Lingua, religiun e cultura" èn previsas dumondas davart la(s) lingua(s) principala(s) – per l'emprima giada vegni ad esser pussaivel d'inditgar la plurilinguitad –, davart la(s) lingua(s) discurrida(s) al lieu da lavur u en scola, e davart la(s) lingua(s) discurrida(s) a chasa u cun ils confamigliars.

Ultra da l'enquista structurala annuala furnescha il *microcensus "Lingua, religiun e cultura"*, ch'è previs a partir da l'onn 2014 en in ritmus da 5 onns, datas davart las dumondas linguisticas en Svizra. Qua vegnan fatgas dumondas supplementaras davart las linguas e davart las competenzas linguisticas – dumondas che n'èn betg vegnidas tschentadas fin ussa.

Ils chantuns pon extender tant las enquistas da sondagi sco er las enquistas tematicas, per uschia survegnir datas pli detagliadas per lur territori.³ Per ademplir las pretensiuns da sia lescha chantunala da linguas (art. 16) ha il chantun Grischun planisà in'enquista speziala en las vischnancas plurilinguas (vesair latiers la terza part, chap. I 2.1).

L'emprima dumbraziun dal pievel tenor il nov sistem ha lieu per ils 31 da december 2010. Cun il questiunari che vegn duvrà l'onn 2010 e cun la metoda d'enquista applitgada èsi garantì che las datas pon vegnir cumparegliadas cun las datas statisticas dals ultims decennis sin il stgalim naziunal e chantunal. Quai resguardond il sbagl da stimaziun che resulta da las enquistas da sondagi.

2.1 Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala

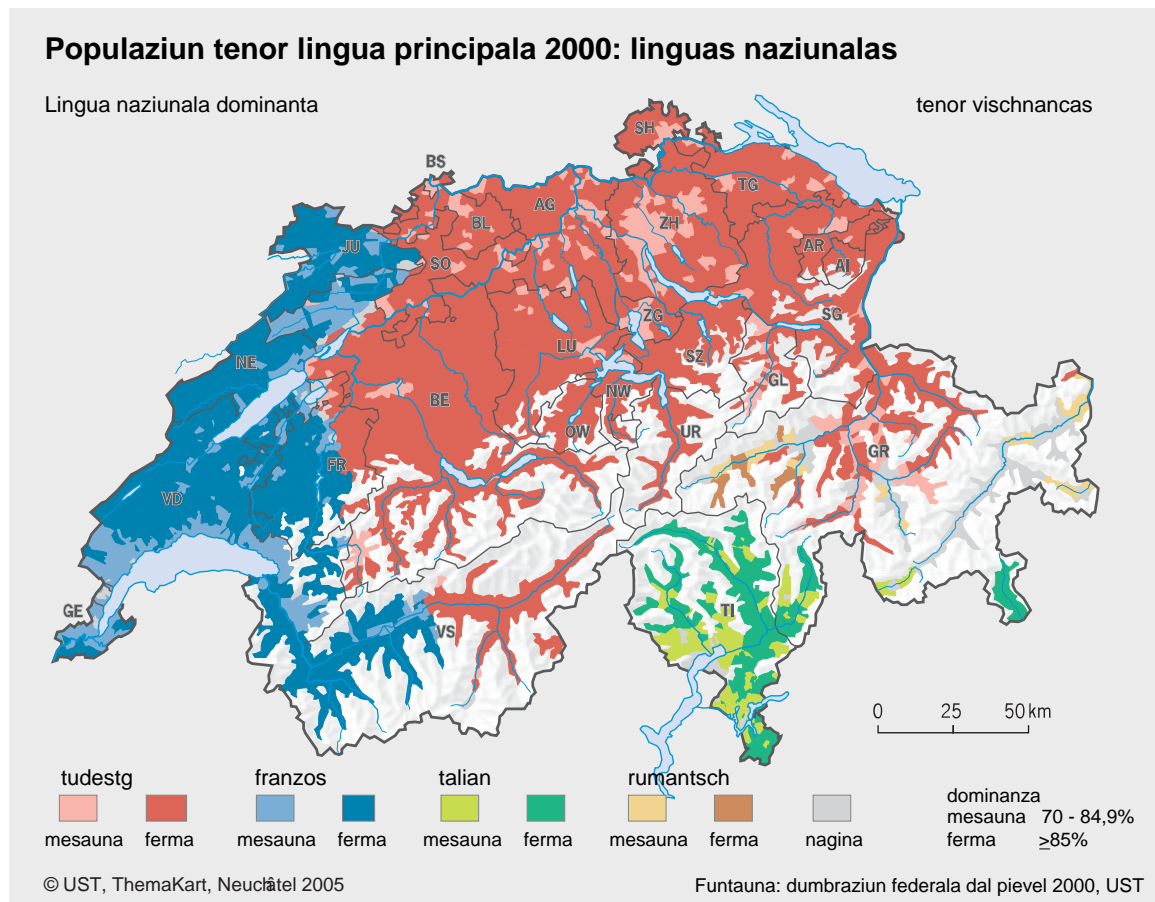
2.1.1 Perspectiva naziunala

Las quatter linguas naziunales n'èn betg repartidas gulivamain sin l'entira Svizra. Ins po distinguer quatter territoris linguistics, nua che mintgamai ina lingua dominescha.

² lescha federala dals 22 da zercladur 2007 davart la dumbraziun federala dal pievel; CS 431.112, http://www.admin.ch/ch/d/sr/c431_112.html

³ per detagls vesair: <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/news/00/03/01.html>.

Illustraziun 1: Populaziun residenta tenor lingua principala (linguas naziunalas), onn 2000

En l'artitgel 4 CF reconuscha la Svizra quatter linguas naziunalas, inclusiv las furmas dialectalas che vegnan duvradas savens mo a bucca e che n'èn betg reconuschidas sco linguas uffizialas. En la constituziun vegnan las linguas naziunalas enumeradas tenor lur grondezza resp. tenor la grondezza da las gruppas che las discurren: tudestg, franzos, talian e rumantsch. Ils singuls territoris linguistics vegnan definids tenor las relaziuns da majoriad da mintga vischnanca sin basa da las indicaziuns da la dumbraziun dal pievel. Sin fundament da l'artitgel 70 alinea 2 CF determineschan ils chantuns lur linguas uffizialas e s'obligheschan da respectar "la cumposiziun linguistica convenziunala" sco er da resguardar "las minoritads linguistics tradiziunalas". Cun excepziun dal rumantsch èn ils cunfins dals territoris linguistics restads detg stabils dapi il temp medieval tempriv. Entant ch'il tudestg, il franzos ed il talian han territoris linguistics pli u main serrads, na vegn il rumantsch betg duvrà en in territori geograficamain coerent, e sco suletta lingua naziunala da la Svizra n'ha il rumantsch betg in grond vischin ester da la medema lingua e cultura.

Las suandantas infurmaziuns, chartas e tabellas derivan da las publicaziuns "Sprachenlandschaft in der Schweiz" (2005)⁴ e "La situaziun actuala dal rumantsch" (2005) che l'uffizi federal da statistica (UST)⁵ ha laschà far sin basa dals resultats da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000.

Questa plurilinguitad sociala è dapi la mesadad dal 19. tschientaner in tratg fundamental da l'identitad svizra. Ina impurtanza correspundenta en mintga dumbraziun dal pievel ha la dumonda, sche e co che la relaziun da las linguas ina cun l'autra è sa midada e co che la quota da las linguas betg naziunalas – numnadas en il questunari "autras linguas" – è sa

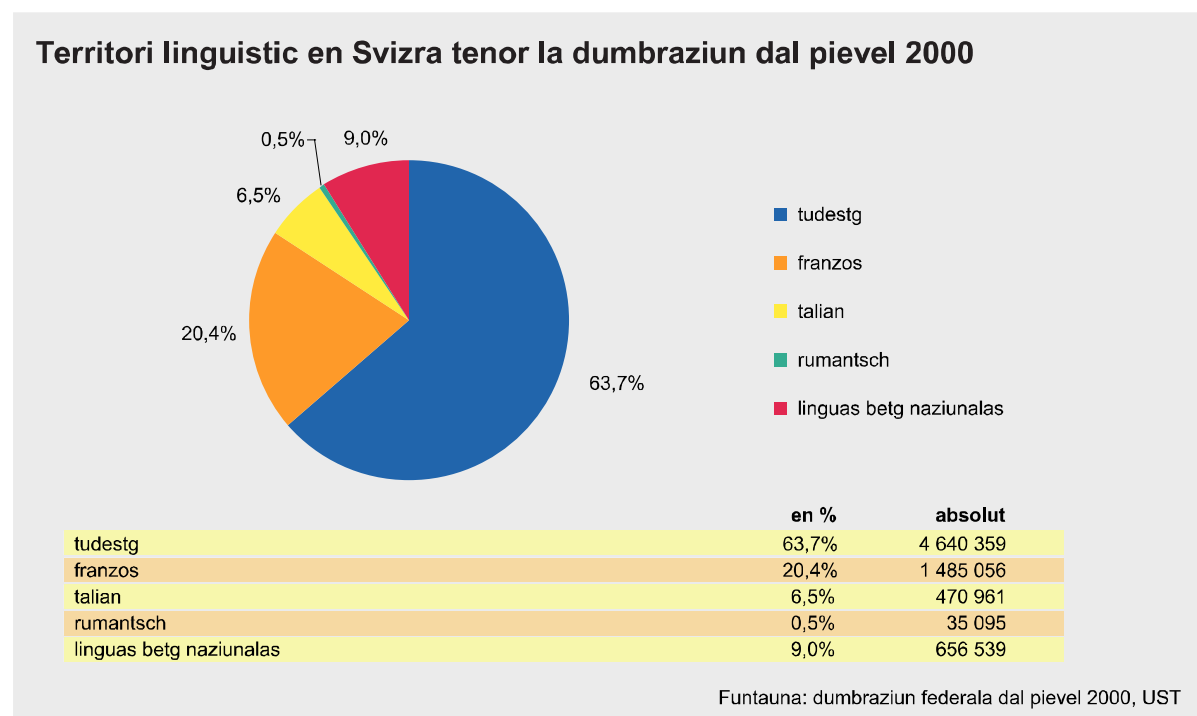
⁴ www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/dienstleistungen/publikationen_statistik/publikationskatalog.html?publicationID=1737

⁵ www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/news/publikationen.html?publicationID=2044

sviluppada. En quest connex èn ins sa basà tradiziunalmain sin la lingua principala (fin l'onn 1980: "lingua materna"). Persunas plurilinguas stuevan pia sa decider per ina da lur linguas. En cas d'ina bilinguitad u d'ina plurilinguitad equilibrada aveva questa dumonda la dimensiun d'ina decisiun politica a favur d'ina u da l'otra lingua. Perquai pudevi er capitar che la medema persuna plurilingua midava sia lingua principala d'ina dumbraziun dal pievel a l'otra, e quai per part independentamain da la cumpetenzza linguistica effectiva. La nova enquista structurala annuala, che ha lieu a partir da l'onn 2010 tras l'introducziun dal nov sistem da la dumbraziun dal pievel, permetta d'inditgar dapli ch'ina lingua principala.

Sch'ins contempla la Svizra sco unitad, èn las linguas principalas repartidas sco suonda:

Illustraziun 2: Repartiziun procentuala da las linguas (lingua principala), onn 2000

.Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Questas cifras mussan ina situaziun mumentana da l'onn 2000 che sa lascha interpretar sco resultat d'in svilup istoric. Dapi l'onn 1950 è la relaziun tranter las linguas naziunalas sa sviluppada sco suonda:

Tabella 1: Repartiziun procentuala da las linguas (lingua materna, lingua principala), onns 1950 fin 2000

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Tudestg	72,1	69,4	64,9	65,0	63,6	63,7
Franzos	20,3	18,9	18,1	18,4	19,2	20,4
Talian	5,9	9,5	11,9	9,8	7,6	6,5
Rumantsch	1,0	0,9	0,8	0,8	0,6	0,5
Linguas betg naziunalas	0,7	1,4	4,3	6,0	8,9	9,0

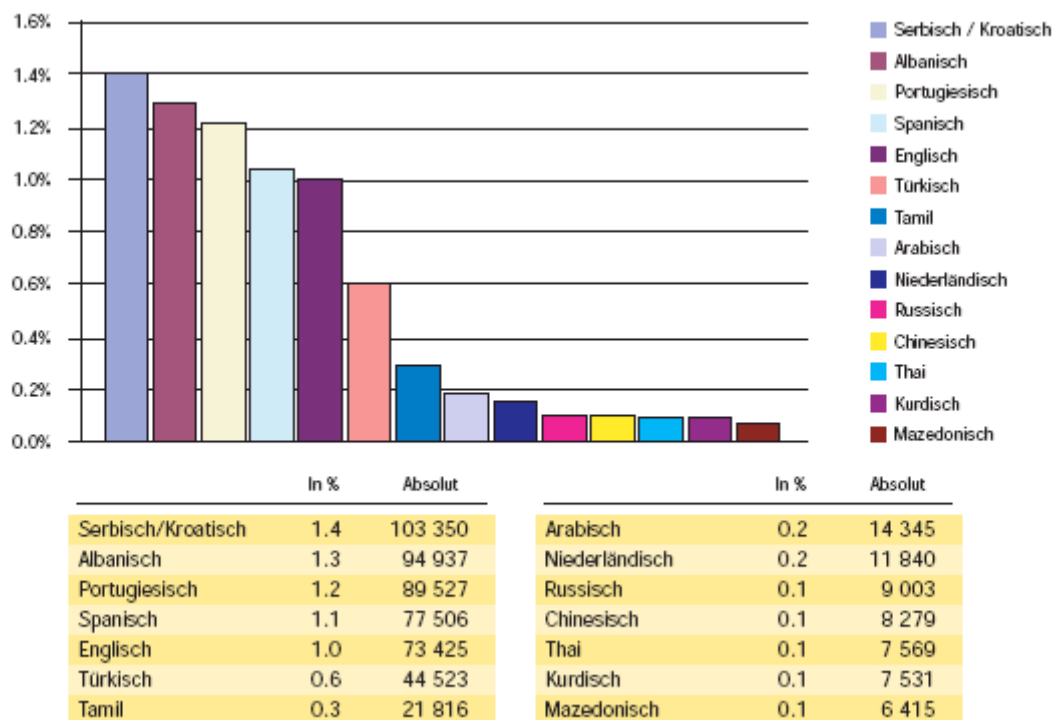
Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Sch'è bain che la populaziun totala da la Svizra è s'augmentada envers l'onn 1990 per 6% sin 7'288'010 persunas, è la repartiziun da las linguas restada relativamain constanta. Circa dus terzs da tut la populaziun residenta inditgeschan tudestg sco lur lingua principala; la gruppa linguistica la segund gronda è il franzos. Tuttas duas gruppas linguisticas èn daventadas proporziunalmain in pau pli grondas da l'onn 1990 fin l'onn 2000. Per il franzos cuntinuescha il trend dals ultims decennis, per il tudestg è quest augment minim ina inversiun dal trend

vers engiu. Las duas autras linguas naziunalas, il talian ed il rumantsch, vegnan surpassadas dal total da las linguas betg naziunalas e perdan vinavant terren. La quota da las linguas betg naziunalas è mo pli s'augmentada pauc.

Dapi la mesadad dal 20. tschientaner stat la quota da las *linguas betg naziunalas* en in connex direct cun l'augment e cun la restructuraziun da la quota da la populaziun estra. Interessant n'è perquai betg mo il dumber da linguas betg naziunalas, mabain er la repartiziun entaifer questas linguas.

Illustraziun 3: Quota da las 15 linguas betg naziunalas las pli frequentas en la populaziun residenta (en % ed en cifras absolutas), onn 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

En cumparegliaziun cun l'onn 1990 n'è l'importananza da las linguas betg naziunalas tut en tut strusch creschida. Igl è dentant remartgabel che las tschintg gruppas linguisticas betg naziunalas las pli grondas han barattà lur plazzas, perquai ch'ils pajais d'origin europeics èn sa midads ils ultims 10 onns: L'onn 1990 era la successiun spagnol (1,7%), linguas da l'antieriura Jugoslavia (1,6%), portugais (1,4%), tirc (0,9%) ed englais (0,9%). L'onn 2000 han las linguas da l'antieriura Jugoslavia e da l'Albania ils pli blers pledaders. Cumpareglià cun l'onn 1990 è cunzunt l'albanais s'augmentà fermamain. Qua tras remplazzan las linguas dal Balcan las duas linguas betg naziunalas ch'eran fin ussa las pli fermas, numnadamain il portugais ed il spagnol. Ed il portugais figurescha da nov davant il spagnol. L'englais gioga mo ina rolla marginala sco lingua betg naziunala, è dentant da nov pli ferm ch'il tirc. Las ulteriuras linguas èn fitg diversas, ellas han dentant relativamain paucs pledaders.

La quota da las linguas betg naziunalas crescha levamain dapi ils onns 1990, mo en il territori franzos è ella sa reducida. Da l'autra vart sa chattan las linguas betg naziunalas en il territori linguistic talian e cunzunt en il territori linguistic rumantsch anc adina cleramain sut la media naziunala da 9%.

La repartiziun da las linguas betg naziunalas sin ils quatter territoris linguistics n'è insumma betg omogena. Il serb/croat, l'albanais ed il tirc èn represchentads principalmain en la Svizra tudestga; il portugais è derasà cunzunt en la Svizra franzosa; il spagnol è reparti pli regular-

main. L'englais sa concentrescha sin las regiuns urbanas da Turitg – Zug, da Basilea e sin la regiun dal Lai da Genevra sco er sin il Vallais bass.

La finala èsi er impurtant per la politica da stadi da savair, tge linguas naziunalas che vegnan discurridas ordaifer lur territori linguistic.

Tabella 2: Quotas procentualas da las linguas naziunalas sco linguas principalas entaifer tut la populaziun residenta tenor territori linguistic, onn 2000

	Territori linguistic tudestg	Territori linguistic franzos	Territori linguistic talian	Territori linguistic rumantsch
Tudestg	86,6	5,1	8,3	25,0
Franzos	1,4	81,6	1,6	0,3
Talian	3,0	2,9	83,3	1,8
Rumantsch	0,3	0,0	0,1	68,9
Linguas betg naziunalas	8,7	10,4	6,6	3,9

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

En la Svizra tudestga è – ultra dal tudestg – il talian represchentà il pli fitg, e quai duas giadas uschè fitg sco il franzos. En la Svizra franzosa vegni discurre bunamain duas giadas pli savens tudestg che talian, ed en la Svizra taliana vegn il tudestg inditgà passa tschintg giadas pli savens ch'il franzos sco lingua principala. En il territori linguistic rumantsch è la relaziun tranter las linguas naziunalas extraterritorialas la pli extrema: In quart da la populaziun residenta inditgescha tudestg sco lingua principala e mo 1,8% talian. La valur per franzos sco lingua principala è fitg minima.

Ordaifer il Grischun n'ha il rumantsch la finala mo pauca impurtanza: 51,6% dals Rumantschs vivan en il territori linguistic rumantsch sez ed ulteriurs 25,5% en ils auters territoris linguistics dal chantun Grischun (totalmain 27'038 persunas, vul dir 77,0% da tut ils Rumantschs en Svizra).

Ordaifer il chantun Grischun han mo paucs districts quotas da 0,3% u dapli: Sargans (0,4%), Werdenberg (0,3%) e Turitg (0,3%). Cun 990 persunas ha la citad da Turitg il dumber il pli grond da persunas da lingua rumantscha ordaifer il chantun Grischun. Lur preschientscha en la citad da Turitg è dentant sa reducida fermamain en cumparegliaziun cun l'onn 1990 (1'257 persunas, 0,3%).⁶ La vischnanca cun il dumber il pli grond da persunas da lingua rumantscha è Cuira (1'765 persunas; 5,4%).

La suandanta tabella mussa la repartiziun da las persunas svizras da lingua rumantscha sin ils quatter territoris linguistics:

Tabella 3: Repartiziun dal rumantsch sco lingua principala da persunas da naziunalitad svizra sin ils quatter territoris linguistics, onn 2000

	en cifras absolutas	en %
Territori linguistic rumantsch	17 941	53,0
Territori linguistic talian	408	1,2
Territori linguistic franzos	504	1,5
Territori linguistic tudestg	15 015	44,4

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Quasi la mesadad da las persunas da lingua rumantscha viva ordaifer il territori linguistic, stgars in quart ordaifer il chantun Grischun.

Ultra da las quatter linguas naziunalas territorialas ch'èn renconuschidas tras la constituziun, enconuscha la Svizra er duas linguas svizras betg territorialas, il jenic ed il jiddic. Quellas vegnan tractadas en il chapitel 4.

⁶ citad da Turitg, statistica, 18/2006, La quarta lingua naziunala en la citad da Turitg

2.1.2 Perspectiva dals chantuns

La Svizra sa cumpona da 22 chantuns monolings, dals trais chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais, che han tudestg e franzos sco linguas uffizialas, e dal chantun triling Grischun cun las linguas uffizialas tudestg, rumantsch e talian.

La suandanta tabella dat ina survista da la derasaziun da las differentas linguas en ils chantuns.

Tabella 4: Linguas principalas tenor chantuns (en % ed en cifras absolutas), onn 2000

Chantun	total	tudestg en %	franzos en %	talian en %	rumantsch en %	linguas betg naziunalas en %
Chantuns germanofons						
Uri	34'777	93,5	0,2	1,3	0,1	4,8
Appenzell dadens	14'618	92,9	0,2	0,9	0,1	5,9
Sutsilvania	37'235	92,5	0,6	1,4	0,1	5,3
Sursilvania	32'427	92,3	0,4	1,0	0,1	6,2
Appenzell dador	53'504	91,2	0,3	1,7	0,1	6,6
Sviz	128'704	89,9	0,4	1,9	0,2	7,6
Lucerna	350'504	88,9	0,6	1,9	0,1	8,5
Turgovia	228'875	88,5	0,4	2,8	0,1	8,2
Soloturn	244'341	88,3	1,0	3,1	0,1	7,5
Son Gagl	452'837	88,0	0,4	2,3	0,2	9,0
Schaffusa	73'392	87,6	0,5	2,6	0,1	9,2
Basilea-Champagna	259'374	87,2	1,5	3,5	0,1	7,7
Argovia	547'493	87,1	0,8	3,3	0,1	8,7
Glaruna	38'183	85,8	0,3	4,4	0,1	9,3
Zug	100'052	85,1	1,1	2,5	0,2	11,1
Turitg	1'247'906	83,4	1,4	4,0	0,2	11,0
Basilea-Citad	188'079	79,3	2,5	5,0	0,1	13,1
Chantuns francofons						
Giura	68'224	4,4	90,0	1,8	0,0	3,8
Neuchâtel	167'949	4,1	85,3	3,2	0,1	7,4
Vad	640'657	4,7	81,8	2,9	0,0	10,5
Genevra	413'673	3,9	75,8	3,7	0,1	16,6
Chantuns italo-fons						
Tessin	306'846	8,3	1,6	83,1	0,1	6,8
Chantuns plurilings						
Berna	957'197	84,0	7,6	2,0	0,1	6,3
Grischun	187'058	68,3	0,5	10,2	14,5	6,5
Friburg	241'706	29,2	63,2	1,3	0,1	6,2
Vallais	272'399	28,4	62,8	2,2	0,0	6,6
Entira Svizra						
total	7'288'010	63,7	20,4	6,5	0,5	9,0

Fuontana: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Als chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais

En ils chantuns plurilings ha adina ina da las linguas chantunalas ina quota da passa 60%. Las valurs èn s'augmentadas en cumparegliaziun cun l'onn 1990. Ils trais chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais èn mintgamai dividids cleramain en duas differentas regiuns linguisticas. Las excepziuns las pli impurtantas èn las citads da Bienna (55,4% tudestg, 28,2% franzos) e da Friburg (21,2% tudestg, 63,6% franzos). Ils chantuns Friburg e Vallais han ina ferma maiortad francofona, il chantun Berna ina minoritad francofona relativamain pitschna.

En trais dals 26 districts dal **chantun Berna** è franzos la lingua uffiziala: Courtelary, Moutier e La Neuveville. Là viva 5,4% da l'entira populaziun dal chantun Berna (51'408 da 957'197 abitants). Bienna è uffizialmain biling e cumpiglia las vischnancas da Bienna e dad Evilard/Leubringen. Intginas vischnancas dals districts Erlach e Nidau han – tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 – ina quota da personas francofonas da passa 10% (Gals, Gampelen, Nidau, Port).

En ils trais districts francofons è franzos la lingua principala d'ina gronda maioritad:

Tabella 5: Linguas principalas en ils trais districts francofons dal chantun Berna (en %), onn 2000

District	total	tudestg	franzos	talian	rumantsch	linguas betg naziunalas
Courtelary	22 119	12.9	80.9	2.4	0.1	3.7
Moutier	23 224	7.2	84.9	2.9	0.0	5.0
La Neuveville	6 065	16.7	77.6	1.9	0.1	3.7
total	51 408	10.8	82.3	2.5	0.1	4.3

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Il svilup en quests trais districts dal Giura dal sid va en direcziun d'ina segmentaziun linguistica pli ferma: La quota da personas francofonas s'augmenta, la quota da personas germanofonas sa reducescha praticamain en la medema dimensiun. Uschia cuntinuescha ina tendenza da blers onns. Las temas d'ina plauna germanisaziun na vegnan pia betg confermadadas.

En il **chantun Friburg** èn ils dus districts Sarine e Lac districts bilings:

Tabella 6: Linguas principalas en ils dus districts bilings dal chantun Friburg (en %), onn 2000

District	total	tudestg	franzos	talian	rumantsch	linguas betg naziunalas
Sarine	85 465	14.5	75.3	2.3	0.1	7.8
Lac	28 175	67.1	24.9	1.1	0.1	6.8

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

En il district Sarine è mo la citad da Friburg sezza bilingua (63,6% personas francofonas e 21,2% personas germanofonas). Sin plaun districtual han las personas francofonas qua ina ferma maioritad che surpasa la media chantunala (63,2%). En il district Lac predominescha la maioritad germanofona cun var dus terzs. Qua datti ina separaziun regionala: Las vischnancas da l'ost èn germanofonas, las vischnancas dal vest francofonas. Analogamain al chantun Berna sa lascha constatar er qua ina tendenza d'ina omogenisaziun pli ferma dals territoris linguistics: En omadus territoris s'augmenta la quota da las maioritads dapi l'onn 1990, entant che la quota da las minoritads sa diminuescha.

Ultra dals districts bilings ha er il chantun Friburg districts per gronda part monoling: Ils quatter districts francofons Broye, Glâne, Gruyère e Veveyse sco er il district germanofon Sense han valurs autas per la lingua locala ed a medem temp valurs bassas per l'autra lingua chantunala. Quai è tipic en territoris rurals. La quota da las linguas betg naziunalas cuntanscha e surpasa schizunt la quota da la segunda lingua chantunala.

En il **chantun Vallais** separa in cunfin linguistic marcant las duas regiuns linguisticas. Il Vallais sura cumpiglia ils tschintg districts Brig, Goms, Leuk, Raron (dividì en Raron ost e vest) e Visp. En quests districts è il tudestg dapertut la lingua principala cun passa 90%, cun excepziun da Visp; il franzos ha mo ina quota tranter 0,6% e 2,4%.

Tut ils otg districts dal Vallais bass (Conthey, Entremont, Hérens, Martigny, Monthey, Saint-Maurice, Sierre e Sion) han quotas fitg autas da la lingua locala (tranter 80,2% e 95%). Mo en il district Sierre ed in pau main en il district Sion è la segunda lingua chantunala representada pli ferm (8,1% resp. 5,1% tudestg). Fin lunsch en il 20. tschientaner èn las duas citads da Sierre e da Sion stadas bilinguas; oz cuntanschan las personas francofonas en la citad da Sierre anc ina quota da 12,6% ed en la citad da Sion mo pli da 5,6%.

Ederswiler e Bosco Gurin

En ils chantuns Giura e Tessin, che valan sco monolings, datti per motivs istorics mintgamai in'enclava linguistica: En il chantun Giura – ch'exista pir dapi l'onn 1979 e ch'era pli baud ina part dal chantun Berna – sa chatta la vischnanca tudestga dad **Ederswiler**. Ederswiler era ina da las trais vischnancas bernaisas che aveva votà l'onn 1974 cunter ina furmazion dal chantun Giura. Cunquai ch'ella na cunfinava da quel temp dentant betg cun il Laufental, n'ha ella – cuntrari a la vischnanca vischina da Roggenburg – betg pudì sa colliar cun il Laufental. Ederswiler ha ina populaziun residenta permanente da 125 persunas (stadi dals 4 d'avust 2009). La dumbraziun federala dal pievel da l'onn 2000 ha mussà ch'ina quota dad 84,5% dals abitants discorra tudestg, 10,1% franzos e 2,3% spagnol. Oz sa reparta l'appartegnientscha linguistica da la populaziun residenta tenor las indicaziuns da la vischnanca dad Ederswiler sco suonda: 66,4% persunas da lingua tudestga, 14,4% persunas bilinguas (tudestg e franzos), 13,6% persunas da lingua franzosa, 5,6% persunas d'autras linguas (albanais, spagnol, talian). La lingua uffiziala da la vischnanca dad Ederswiler è tudestg, la communicaziun uffiziala cun il chantun Giura ha dentant lieu per franzos. Qua e là translatescha il chantun aposta documents en tudestg per la vischnanca dad Ederswiler, p.ex. ils documents da votaziun e la decleraziun da taglia. En l'artitgel 10 alinea 1 dal Décret sur le service de l'état civil (relasch davart il servetsch dal stadi civil) dals 25 d'avrigl 2001 vegn il franzos designà sco lingua chantunala uffiziala da l'uffizi da stadi civil; l'alinea 2 prevesa dentant ina regulaziun speziala per Ederswiler: "Sche quai vegn dumandà ordavant, vegnan ils extracts e las communicaziuns per las autoritads u per ils burgais da la vischnanca dad Ederswiler emess en tudestg." L'artitgel 56 alinea 5 dal Code de procédure administrative (cudesch da procedura administrativa) dals 30 da november 1978 prevesa che persunas che n'abitan betg en ina part francofona dal chantun e che han enconuschientschas insufficientas dal franzos pon pretender translaziuns gratuitas en proceduras administrativas u en process administrativs.⁷ Suenter che la scola tudestga dad Ederswiler era vegnida serrada l'onn 1993, pudevan ils geniturs trametter a scola lur uffants ubain en la vischnanca francofona da Movelier (JU) ubain en la vischnanca germanofona da Roggenburg (BL). A la radunanza communal dals 6 da fanadur 2009 ha la vischnanca dad Ederswiler concludì da sa participar al nov circol da scola Ederswiler-Movelier-Soyhières. Ils geniturs han dentant il dretg da pretender ina midada dal circol da scola, sco quai ch'igl è francà en la lescha. Eventualas dumondas da geniturs dad Ederswiler vegnan tractadas resguardond las relaziuns spezialas da lur vischnanca, ed ils custs vegnan surpigliads dal chantun. Oz va in uffant dad Ederswiler a scolina a Movelier, dus uffants van a scola primara a Roggenburg e tschintg uffants van a scola a Movelier. La scolina e la scola da Movelier promovon la bilinguitad. Ils scolars da la scola primara han duas lecziuns dapli tudestg per emna.

En il vitg situà il pli aut en il chantun Tessin, a **Bosco Gurin**, sa chattan quatter differentas varietads linguisticas: 1. tudestg standard, 2. talian da scrittira, 3. dialect tessinai, 4. dialect da Gurin. Las duas emprimas varietads vegnan scrittas, las duas ultimas discurredas.⁸ Il dialect da Gurin fa part dals dialects gualsers ch'ins chatta er en il Vallais sura, en il Grischun, en il Piemunt dal nord, en il Liechtenstein ed en il Vorarlberg. El è il resultat da l'immigraziun da Gualsers germanofons il 13. tschientaner.

Fin l'onn 1990 valeva Bosco Gurin sco vischnanca germanofona (1990: 58 abitants, da quels 35 resp. 60,3% cun tudestg sco lingua principala). Tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 è Bosco Gurin daventà ina vischnanca per gronda part italoфона (2000: 71 abitants, da quels 23 resp. 32,4% cun tudestg sco lingua principala). Ultra da l'immigraziun da persunas italofonas vegn questa midada er attribuida al fatg ch'il tudestg standard na serva betg sco furmatur da l'identitad e ch'ils abitants che discorran tudestg da Gurin èn pli loials envers il

⁷ vesair: D. Richter, Sprachenordnung und Minderheitenschutz im schweizerischen Bundesstaat, Heidelberg 2005, p. 461; per ulteriuras regulaziuns linguisticas en relaschs dal chantun Giura vesair: <http://www.tfq.ulaval.ca/axl/EtatsNsouverains/Jura-Ing-divers.htm>.

⁸ detagls davart il dialect da Gurin en: C.V.J. Russ, 2004, Die Mundart von Bosco Gurin (www.linguistik-online.de/20_04/russ.pdf)

talian standard.⁹ Tenor las indicaziuns dal chantun Tessin¹⁰ aveva Bosco Gurin il cumenzament da l'onn 2006 totalmain 55 abitants. Da quels discurrivan var 30 il dialect da Gurin. Oz ha la vischnanca 52 abitants (stadi dals 3 da settember 2009). Tenor las indicaziuns da la societad Walserhaus Gurin discurrin 50% dals abitants, pia 26 persunas, dialect da Gurin. Mo 4 da quellas persunas han sut 20 onns, passa la mesadad (14 persunas) ha passa 50 onns.

La lingua uffiziala da la vischnanca è talian. Al cumenzament – sunter ch'il Tessin ha già introduci l'onn 1830 l'obligaziun generala d'ir a scola – aveva l'instrucziun lieu exclusivamain per talian. A partir da l'onn 1886 han ils scolars da Bosco Gurin pudì frequentar facultativamain ina lecziun da tudestg per di. Quella è vegnida finanziada fin l'onn 1942 dal Deutschschweizerischer Schulverein. A partir da l'onn 1942 è tudestg stà in rom da scola obligatoric; ils scolars avevan duas lecziuns da tudestg per emna. L'onn da scola 2002/03 è vegnida serrada la scola da la vischnanca. Dapi lura van ils uffants da Bosco Gurin a scola a Cevio. L'onn da scola 2005/06 avevi mintgamai in scolar da Bosco Gurin en l'emprima ed en la 2. classa; il scolar da la 3. classa survegniva duas lecziuns da tudestg per emna. Oz van dus uffants da Bosco Gurin en la scola elementara a Cevio: in uffant d'ina famiglia italoфона va a scolina, ed in uffant che discurra a chasa dialect da Gurin va en la 5. classa. En vista a quest unic scolar è l'instrucziun speziala da tudestg vegnida abolida en la scola elementara da Cevio dapi l'onn da scola 2007/08. Ils scolars dal stgalm mesaun da Bosco Gurin frequentan l'instrucziun regulara da tudestg, quai vul dir trais lecziuns per emna da la 7. fin la 9. classa. Per il mantegniment e per la promoziun da la cultura gualsra e dal dialect gualser en Svizra s'engaschan differentas organisaziuns culturalas privatas: a Bosco Gurin la societad Walserhaus Gurin che maina in museum local, en il Grischun l'uniun dals Gualsers ed a Brig (VS) la Internationale Vereinigung für Walsertum.

3. Inditgai il dumber da pledaders da mintga lingua regionala u minoritara sco er ils criteris, tenor ils quals Voss pajais ha definì la noziun "pledader d'ina lingua regionala u minoritara"

3. Indicaziuns statisticas e graficas davart il rumantsch e davart il talian

3.1. Il talian

Las suandantas indicaziuns davart il talian derivan da la publicaziun *Statistica e lingua, un'analisi dei dati del Censimento federale della popolazione 2000* (Ufficio statistica TI 2004, Osservatorio linguistico della Svizzera italiana).

Il territori linguistic talian tradiziunal sa cumpona da l'entir chantun Tessin sco er da quatter vals dal sid dal Grischun, l'uschenumnà Grischun talian (Mesolcina, Val Calanca, Val Bregaglia, Val Puschlav). Ultra da la lingua da standard taliana, vegn duvrà en questas regions er il dialect talian-tessinai e talian-grischun. Ina gronda part da las persunas italofonas viva dentant ordaifer il territori linguistic talian tradiziunal e consista per gronda part d'immigrantas e d'immigrants.

⁹ vesair: S. Bianconi / M. Borioli, *Statistica e lingue, uffizi federal da statistica 2004*, p. 37 s.; J. Haldemann, *Das Tessiner Walserdorf Bosco Gurin*, Vienna 2005/06 (www.wboe.at/homepages/jhBoscoGurin.pdf)

¹⁰ vesair il terz rapport da la Svizra, p. 41

La situaziun generala da las linguas principalas en las dumbraziuns dal pievel dals onns 1990 e 2000 sa preschenta sco suonda:

Tabella 7: Linguas principalas da la Svizra taliana (en cifras absolutas ed en %), onns 1990 fin 2000

Lingua principalas	Tessin			Grischun talian (cun la vischnanca da Beiva)		
	total onn 2000	%	midada en % onns 1990 – 2000	total onn 2000	%	midada en % onns 1990 – 2000
total	306 846	100,0	-	13 605	100,0	-
talian	254 997	83,1	0,3	11 793	86,7	-0,3
tudestg	25 579	8,3	-1,4	1 257	9,2	0,4
franzos	5 024	1,6	-0,3	86	0,6	0,0
rumantsch	384	0,1	0,0	95	0,7	-0,1
autras linguas	20 862	6,8	1,4	374	2,7	0,0

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

3.1.1. Tessin

Sch'ins cumpareglia ils resultats da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 cun l'onn 1990, pon ins constatar trais tendenzas generalas en il Tessin: il talian è daventà pli ferm (+0,3%), il tudestg ha pers in pau (-1,4%) e la quota da las linguas betg naziunalas è s'augmentada pervia da l'immigraziun (+1,4%). Questas datas n'èn betg sorprendentas e conferman per gronda part ina tendenza ch'ins ha vesì e cumprovà gia a chaschun da l'analisa da la dumbraziun da l'onn 1990.¹¹

Per l'emprima giada dapi che datas statisticas omogenas èn disponibilas, pon ins constatar ina inversiun da la tendenza ch'exista dapi l'onn 1880, numnadamain ch'il talian sco lingua principalas (fin l'onn 1980: "lingua materna") sa diminuescha procentualmain. Quai mussa la suandanta tabella:

Tabella 8: Talian sco lingua principalas en il Tessin dapi l'onn 1880 (en cifras absolutas ed en %)

	en cifras absolutas	in %
1880	129'409	99,0
1890	124'502	98,2
1900	134'774	97,2
1910	149'424	95,7
1920	142'044	93,3
1930	145'347	91,3
1941	146'136	90,3
1950	155'609	88,9
1960	172'521	88,2
1970	210'268	85,7
1980	223'108	83,9
1990	233'710	82,8
2000	254'997	83,1

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

Sch'ins considerescha las midadas entaifer las singulas linguas, pon ins constatar che talian sco lingua principalas è vegnì inditgà l'onn 2000 da 21'287 personas dapli che l'onn 1990. Quai correspunda ad in augment procentual da 9,1% e cumprova in cler rinforzament da la predominanza dal talian en il Tessin, entant che las autras linguas naziunalas demussan clers surplis negativs, il tudestg cun 7,1% ed il franzos cun 7,9%.

¹¹ vesair: S. Bianconi, C. Gianocca, Plurilinguismo nella Svizzera italiana, Bellinzona 1994; UST, Die Sprachenlandschaft Schweiz, Berna, 1997, en spezial S. Bianconi, F. Antonini, Italienisch in der italienischsprachigen Region, p. 217 – 266

3.1.2 *Grischun talian*

La situaziun en il Grischun sa differenziescha per part da tala en il Tessin en quai che riguarda las linguas principalas: Cumpareglià cun l'onn 1990 datti ina pitschna midada tar il talian; il tudestg resta ferm e la midada da las linguas betg naziunalas è minimala. Sch'ins analisescha la fragmentaziun da las regiuns linguisticas dal Grischun talian cun sias cundiziuns geograficas, economicas e demograficas fitg differentas, èsi impurtant da resguardar la repartiziun entaifer ils singuls circuls e d'integrar la subdivisiun regionala dal territori. Per l'onn 2000 resulta il suandant maletg:

Tabella 9: Lingua principala tenor circul, Grischun talian (en cifras absolutas, senza Beiva), onn 2000

	Total	Brusio	Puschlav	Bregaglia	Calanca	Mesauc	Roveredo
Talian	11'733	1'111	2'917	1'127	656	1'934	3'988
Tudestg	1'144	64	255	297	117	175	236
Autras	524	27	53	79	36	107	222
Total	13'401	1'202	3'225	1'503	809	2'216	4'446

Tabella 10: Lingua principala tenor circul, Grischun talian (en %, senza Beiva), onn 2000

	Total	Brusio	Puschlav	Bregaglia	Calanca	Mesauc	Roveredo
Talian	87,6	92,4	90,4	75,0	81,1	87,3	89,7
Tudestg	8,5	5,3	7,9	19,8	14,5	7,9	5,3
Autras	3,9	2,2	1,6	5,3	4,4	4,8	5,0

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

En cumparegliaziun cun l'onn 1990 pon ins constatar las suandantas midadas impurtantas: Tut en tut ha il talian in augment da 580 pledaders, quai che correspunda a 5,2%. Il tudestg ha in augment da 128 pledaders u da 12,6%. Las autras linguas han in augment da 12 pledaders u da 2,3%.

En ils circuls da Puschlav e da Roveredo ha il talian in pitschen augment, en ils auters circuls ina reducziun da circa 2% en cumparegliaziun cun l'onn 1990. La quota procentuala dal talian en il Grischun talian resta dentant pli auta cumpareglià cun il Tessin. Er en il circul da la Bregaglia, nua ch'ins ha pudì constatar l'onn 1990 indizis d'in regress, sa mantegna il talian tut en tut bain l'onn 2000.

Cun excepziun dals circuls da Roveredo e da Puschlav s'augmenta il tudestg en tut ils circuls, il pli fitg en il circul da la Calanca cun 2,3%. Bunamain 70% da las personas italofonas dal Grischun han inditgà en la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 ch'ellas n'utiliseschian naginas autras linguas sco lingua da mintgadi en la famiglia, en scola e/u en la vita professiunala. Questa quota relativamain auta da personas italofonas monolingualas stat en cuntradiziun cun ils Rumantschs dal Grischun. Dad ellas e dad els inditgeschan mo gist 33% ch'i dovrian unicamain rumantsch en questas domenas.

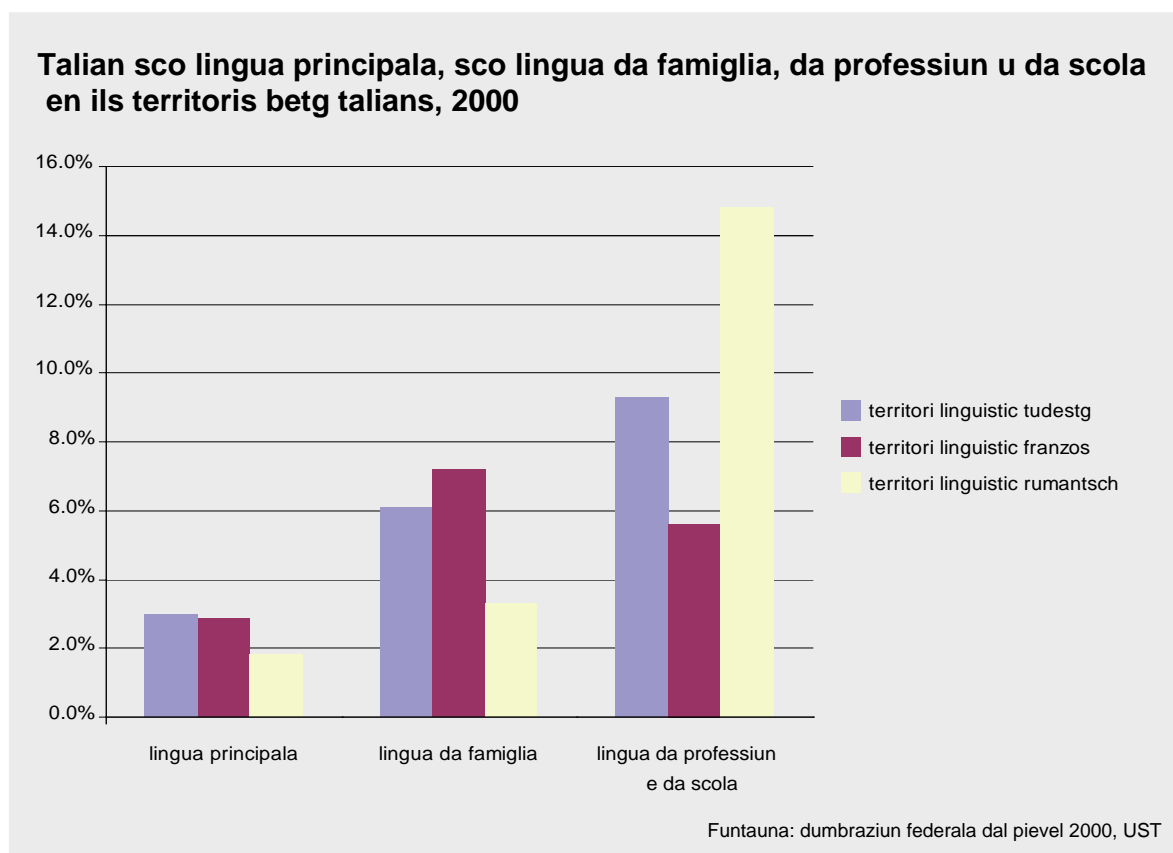
3.1.3 *Il talian ordaifer il territori linguistic*

Lingua principala

L'onn 2000 han tut en tut 470'961 personas inditgà en Svizra il talian sco lingua principala (onn 1990: 524'116 personas). Quai èn 6,5% da tut la populaziun (onn 1990: 7,6%). Questas cifras conferman la diminuziun dal talian en la diaspora. L'onn 1990 avevan las trais regiuns betg talianas anc dapli personas che discurrivan talian (279'253) che la Svizra taliana (244'863); l'onn 2000 è questa relaziun gist cupitgada cun 204'231 personas cun talian sco lingua principala en la diaspora (43,4%) e cun 266'730 personas en la Svizra taliana (56,6%). La perdita da 75'022 pledaders talians ordaifer il territori linguistic l'onn 2000 cumpareglià cun l'onn 1990 signifitgescha ina reducziun da 26,9%; la preschientscha dal talian sco lingua principala en la Svizra tudestga, franzosa e rumantscha croda pia da 4,2% a

2,9%. En ils trais territoris linguistics betg talians sa preschenta la situaziun da l'onn 2000 – cumpareglia cun l'onn 1990 – sco suonda:

Illustraziun 4: Talian sco lingua principala, sco lingua da famiglia e sco lingua da professiun u da scola en ils territoris betg talians (en %), onn 2000

Funtauna: Dumbraziun federala dal pievel, UST

Tabella 11: Talian sco lingua principala en ils trais territoris linguistics betg talians, onns 1990 fin 2000

	en cifras absolutas		en %		midada onns 1990 fin 2000	
	1990	2000	1990	2000	en cifras absolutas	en %
Svizra tudestga	210 805	154 536	4,3	3,0	-56 269	-26,7
Svizra franzosa	67 919	49 213	4,2	2,9	-18 706	-27,5
Svizra rumantscha	529	482	2,1	1,8	-47	-8,9

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

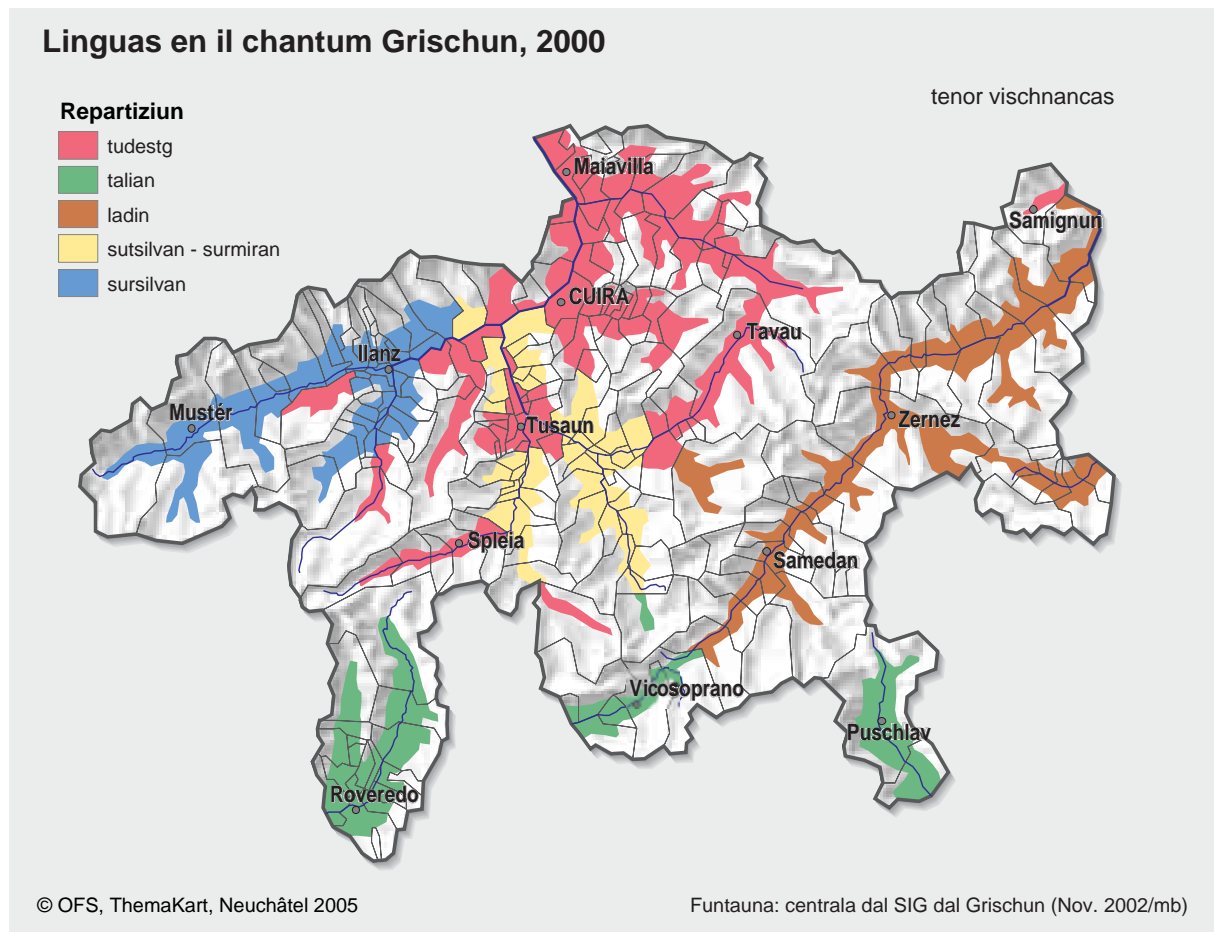
3.2 Il rumantsch

3.2.1 Il rumantsch en il Grischun

Las suandantas datas derivan da las publicaziuns "La situaziun actuala dal rumantsch" (UST 2005) e "Das Funktionieren der Dreisprachigkeit im Kanton Graubünden" (M. Grünert et al., Tübingen/Basilea 2008).

Il rumantsch consista – ultra dals numerus dialects locals – da tschintg idioms scrits (linguas da scrittira regionalas) che vegnan mintgamai duvrads en differentas regiuns dal chantun Grischun: sursilvan en Surselva, sutsilvan en la val dal Rain posteriur, surmiran en Surses ed en la Val d'Alvra, puter en l'Engiadina'ota ed en la Val d'Alvra sura e vallader en l'Engiadina bassa ed en la Val Müstair. Ensemen vegnan puter e vallader er numnads ladin.

Illustraziun 5: Derasaziun geografica da las linguas en il Grischun, onn 2000

Schebain che la populaziun chantunala è creschida per 7,6% tranter l'onn 1990 e l'onn 2000, inditgeschan 2'641 persunas damain (-8,9%) il rumantsch sco lingua principala resp. sco lingua ch'ellas san il meglier. La populaziun cun rumantsch sco lingua principala represchenta mo pli in settavel da la populaziun chantunala. Evidenta è la perdita sco lingua da famiglia (-3'015 u -8,2%) che ha – ultra da la scola – ina gronda impurtanza per l'intermediaziun da la lingua. In augment minimal pon ins constatar tar la lingua da professiun e da scola.

Tabella 12: Popolaziun residenta en il Grischun tenor linguas (en cifras absolutas ed en %), onns 1990 e 2000

	Inditgà insumma		Lingua principala (lingua ch'ins sa il meglier)		Lingua da famiglia		Lingua da professiun		Lingua da scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Entira populaziun pertutgada	173'890	187'058	173'890	187'058	173'890	187'058	88'953	99'243	22'490	26'678
Dumber da persunas che han respundì	173'890	187'058	173'890	187'058	169'203	173'176	81'010	91'028	21'065	25'462
Rumantsch	41'067	40'168	29'679	27'038	36'722	33'707	13'178	15'715	4'731	5'940
%	23,62	21,47	17,07	14,45	21,7	19,46	16,27	17,26	22,46	23,33
Talian	39'089	42'901	19'190	19'106	25'858	25'829	22'244	25'478	2'675	3'687
%	22,48	22,93	11,04	10,21	15,28	14,91	27,46	27,99	12,70	14,48
Franzos	14'122	14'842	847	961	3'533	3'295	9'212	10'054	2'391	2'348
%	8,12	7,93	0,49	0,51	2,09	1,90	11,37	11,04	11,35	9,22
Tudestg	144'439	157'824	113'611	127'755	125'379	130'535	69'011	81'324	17'813	22'214
%	83,06	84,37	65,33	68,30	74,1	75,38	85,19	89,34	84,56	87,24
Englais	11'869	18'445	626	699	2'923	4'000	8'617	13'794	1'207	2'189
%	6,83	9,86	0,36	0,37	1,73	2,31	10,64	15,15	5,73	8,60
Autras	14'424	19'393	9'937	11'499	11'611	14'904	4'431	4'471	388	582
%	8,29	10,37	5,71	6,15	6,86	8,61	5,47	4,91	1,84	2,29

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

3.2.1.1 Il rumantsch sco lingua principala en il territori tradiziunal rumantsch¹²

Cur ch'igl è vegnì dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada sut il titel "Lingua", tge lingua che saja la lingua principala resp. la lingua ch'ins sa il meglier, han 25'894 u 38,8% da las 66'780 abitants dal territori tradiziunal rumantsch inditgà rumantsch. Schebain che la populaziun è creschida en il fratemp per 9,6%, dattan mo pli 24'016 persunas (-7,3%) la medema risposta l'onn 2000. En il territori tradiziunal rumantsch inditgeschan pia mo pli 32,8% da la populaziun rumantsch sco lingua principala.

Tut tenor la regiun èn il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch extremamain differentes. Dals territoris dals tschintg idioms han il vallader (-2,0%) ed il sursilvan (-5,0%) las perditas las pli pitschnas; en il territori surmiran perda il rumantsch 15,3%, en il territori puter 16,3% ed en il territori sutsilvan schizunt 26,6%. La derasaziun actuala dal rumantsch en ils territoris, nua che ses idioms vegnan utilisads, sa preschenta pia sco suonda: vallader 63,1%, sursilvan 42,5%, surmiran 30,2%, puter 12,8% e sutsilvan 7,9%.

3.2.1.2 Il rumantsch sco lingua da famiglia en il territori tradiziunal rumantsch

Cur ch'igl è vegnì dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada, tge lingua che vegnia discurreta regularmain en famiglia, han 30'985 abitants dal territori tradiziunal rumantsch inditgà rumantsch. Quai èn 47,7% da las 64'980 persunas che han respundì questa dumonda. Schebain che la populaziun è creschida en il fratemp per 9,6%, inditgeschan mo pli 28'712 persunas rumantsch l'onn 2000 (-7,3%). En il territori tradiziunal rumantsch menziuneschan pia mo pli 42,5% da la populaziun il rumantsch sco lingua da famiglia.

¹² Las indicaziuns da la tabella 10 sa refereschon *dal tutfatg* al Grischun, las tabellas che suondan sa refereschon al *territori tradiziunal rumantsch*. Quel cumpiglia las vischnancas che avevan – en las emprimas dumbraziuns federalas dal pievel a partir da l'onn 1860 – anc ina maioritad rumantscha, inclusiv Farschno (vesair latiers: La situaziun actuala dal rumantsch, UST 2005, p. 135).

Tut tenor la regiun èn il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch sco lingua da famiglia extremamain differentes en il territori tradiziunal rumantsch: En ils territoris dal vallader (-4,3%) e dal sursilvan (-5,8%) ha il rumantsch pers il main, en ils territoris dal surmiran (-15,9%) e dal sutsilvan (-9,3%) il pli fitg. En l'intschess dal puter perda el sco lingua da famiglia "mo" 8,3% en cumparegliaziun cun ils 16,3% ch'el perda sco lingua principala. La derasaziun actuala dal rumantsch sco lingua da famiglia en ils territoris, nua che ses idioms vegnan utilisads, sa preschenta pia sco suonda: vallader 74,6%, sursilvan 52,2%, surmiran 38,8%, puter 23,1% e sutsilvan 13,8%.

3.2.1.3 Il rumantsch sco lingua da professiun en il territori tradiziunal rumantsch

Cur ch'igl è vegnì dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada, tge lingua che vegnia discurreda en la professiun, han 11'655 abitants cun in'activitad da gudogn, che vivan en il territori tradiziunal rumantsch, inditgà rumantsch. Quai èn 37,9% da quellas persunas che han respundi questa dumonda (30'739 da 33'514). Cuntrari a la lingua principala u a la lingua da famiglia è la situaziun statistica dal rumantsch sco lingua da professiun sa meglierada levamain l'onn 2000. Quai è tant pli remartgabel, perquai che la populaziun activa è s'augmentada per in sisavel a 39'021 persunas (da quellas han 36'007 dà resposta). La derasaziun dal rumantsch sco lingua da professiun è dentant creschida anc in zic pli fitg e cuntanscha cun 38,1% (13'734 pledaders) ina valur che s'avischina a la derasaziun documentada dal rumantsch sco lingua da famiglia (42,5%).

Er en il sector da la lingua da professiun èn il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch extremamain differentes tut tenor la regiun. Cuntrari a la dumonda davart la lingua principala u davart la lingua da famiglia è il rumantsch dentant s'augmentà qua – en cifras absolutas – en tut ils tschintg territoris, nua che ses idioms vegnan utilisads (vallader 21,9%, sursilvan 17,3%, puter 16,7%, surmiran 16,3% e sutsilvan 10,9%). La quota dal rumantsch sco lingua da professiun importa pia tenor territori: vallader 73,3% (onn 1990: 70,2%), sursilvan 46,2% (44,8%), surmiran 33,8% (35,7%), puter 23,3% (23,3%), sutsilvan 10,8% (12,6%). Procentualmain ha il rumantsch sco lingua da professiun pers in zic en il Grischun central.

3.2.1.4 Il svilup en las vischnancas tradiziunalas rumantschas

Tabella 13: Il rumantsch en las vischnancas tradiziunalas rumantschas, onns 1990 e 2000, tenor districts (en cifras absolutas ed en %)

Districts (fin l'onn 2000)	Total d'abitants dal territori tradiziunal rumantsch onn 1990	Total d'abitants dal territori tradiziunal rumantsch onn 2000	LP rumantsch onn 1990	LP rumantsch onn 2000	LP e/u LM rumantsch onn 1990	LP e/u LM rumantsch onn 2000
<i>District da la Val Müstair</i>	1'632	1'605	1'266 77,6%	1'190 74,1%	1'448 88,7%	1'387 86,4%
<i>District da l'En</i>	6'124	6'540	3'977 64,9%	3'948 60,4%	4'857 79,3%	5'061 77,4%
<i>District da Malögia</i>	14'986	17'310	2'683 17,9%	2'274 13,1%	5'151 34,4%	5'324 30,8%
<i>District da l'Alvra</i>	7'168	7'890	2'576 35,9%	2'154 27,3%	3'496 48,8%	3'211 40,7%
<i>District dal Rain posterior</i>	1'442	1'594	434 30,1%	320 20,1%	661 45,8%	570 35,8%
<i>District da la Mantogna</i>	5'052	5'611	344 6,8%	251 4,5%	655 13,0%	541 9,6%
<i>District dal Plaun</i>	12'528	13'663	1'774 14,2%	1'346 9,9%	3'463 27,6%	3'004 22,0%
<i>District dal Glogn</i>	9'925	10'901	6'276 63,2%	6'222 57,1%	7'434 74,9%	7'887 72,4%
<i>District dal Rain anteriur</i>	7'923	8'081	6'564 82,8%	6'311 78,1%	7'109 89,7%	7'006 86,7%

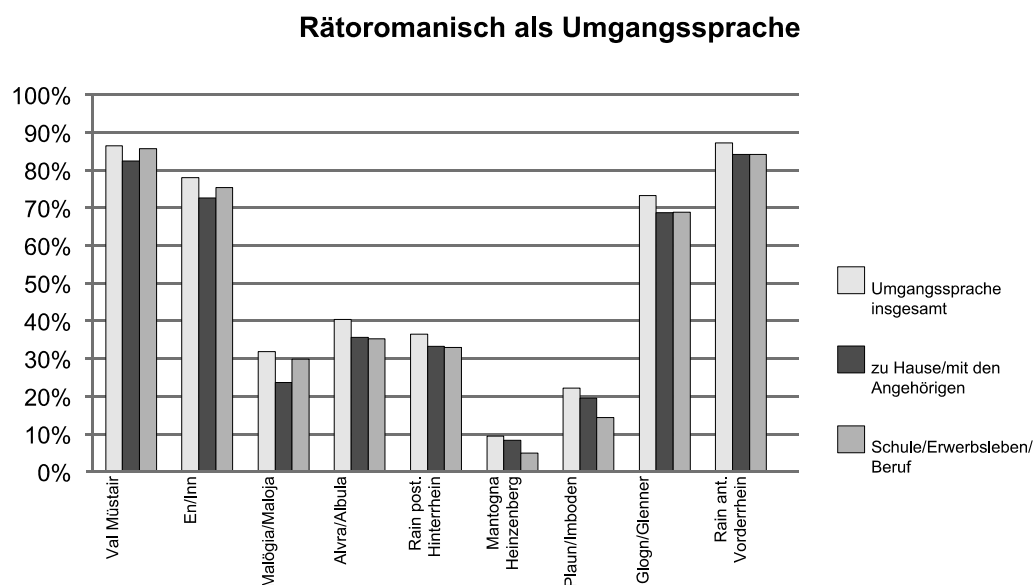
LP = lingua principala, LP e/u LM = lingua principala e/u lingua da mintgadi

Funtaunas: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST, ed M. Grünert et al., 2008, 45 – 49

En tut ils districts sa reducescha il rumantsch sco lingua principala tranter l'onn 1990 e l'onn 2000, tant en cifras absolutas sco er en pertschiants. Il dumber da persunas che han inditgà rumantsch sco lingua principala e/u sco lingua da mintgadi en las vischnancas tradiziunalas rumantschas, è s'augmentà en ils trais districts da l'En, da Malögia e dal Glogn. Lur quota procentuala vi da l'entira populaziun è dentant sa reducida.

La quota da persunas che inditgeschan rumantsch sco lingua principala sa reducescha pli fitg che la quota da persunas che inditgeschan rumantsch sco lingua principala e/u sco lingua da mintgadi. La differenza la pli pitschna tranter las persunas cun rumantsch sco lingua principala e tut las persunas che utiliseschan il rumantsch exista en las duas regiuns Engiadina bassa/Val Müstair e Surselva, cunzunt en ils districts ils pli periferics, nua ch'il rumantsch è anc fitg ferm. Là è il rumantsch francà anc relativamain ferm sco lingua da mintgadi.

Illustraziun 6: Rumantsch sco lingua da mintgadi (en %), tenor districts, onn 2000

Funtauna: M. Grünert et al., 2008, 52

Legenda: Titel: Rumantsch sco lingua da mintgadi
 Colonna a dretga: lingua da mintgadi en total
 a chasa / cun ils confamigliars
 scola/vita professiunala/lavur

3.2.2 Il rumantsch en Svizra

Tranter l'onn 1990 e l'onn 2000 perda il rumantsch sco lingua principala 11,4% en tut la Svizra.

Tabella 14: Populaziun residenta en Svizra tenor linguas (en % ed en cifras absolutas), onns 1990 e 2000

	Lingua principala e/u lingua da mintgadi (inditgà insumma)		Lingua principala (lingua ch'ins sa il meglier)	
	1990	2000	1990	2000
Entira populaziun pertutgada	6 873 687	7 288 010	6 873 687	7 288 010
Rumantsch	66 082	60 561	39 632	35 095
%	0,96	0,83	0,58	0,48
Talian	1 016 341	965 430	524 116	470 961
%	14,79	13,25	7,62	6,46
Franzos	2 301 812	2 402 249	1 321 695	1 485 056
%	33,49	32,96	19,23	20,38
Tudestg	5 057 066	5 281 178	4 374 694	4 640 359
%	73,57	72,46	63,64	63,67
Englais	760 583	1 019 082	60 786	73 425
%	11,07	13,98	0,88	1,01
Autras	842 438	1 088 299	552 764	583 114
%	12,26	14,93	8,04	8,00

Funtauna: Dumbraziuns federalas dal pievel, UST

4. Inditgai, tge linguas betg territorialas tenor la definiziun da l'artitgel 1 alineia c da la charta che vegnan pledadas sin il territori da Voss stadi, ed inditgai datas statisticas davart ils pledaders.

4. Linguas minoritaras betg territorialas

En Svizra pon duas linguas vegnir designadas sco linguas tradiziunalas senza territori: il jenic, la lingua dal pievel viagiand svizzer, ed il jiddic, la lingua da las Gidieuas e dals Gidieus svizzers. La dumbraziun federala dal pievel na dumonda betg explicitamain suenter linguas tradiziunalas betg territorialas da la Svizra. Las personas che discurren jenic e jiddic pudessan eventualmain inditgar lur lingua en la rubrica "autras". L'uffizi federal da statistica n'ha naginas indicaziuns detagliadas. En sia posiziun dals 10 d'october 2005 ha l'associaziun dals viagiants motivà quest fatg sco suonda: "Il motiv è che blers Jenics n'inditgeschan er anc oz betg lur lingua jenica en ina dumbraziun dal pievel per tema da discriminaziun. Questas temas pudessan vegnir reducidas a media ed a lunga vista, sche la populaziun vegniss infurmada meglier ed en moda pli vasta."

Il nov questunari da l'enquista structurala annuala (a partir da l'onn 2010) prevesa totalmain 9 categorias da resposta per la lingua principala. Quai èn las 9 linguas che vegnan discurrendas il pli savens en Svizra (tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000, inclusiv las 4 linguas naziunalas). Plinavant datti anc dus ulteriurs champs, nua che autras linguas pon vegnir inditgadas, pia er jenic e jiddic. Questas duas pussaivladads da resposta èn er previsas en la nomenclatura da las linguas, q.v.d. sch'insatgi las inditgescha, vegnan ellas codadas correspudentamain.

Jenic

La communitad dals viagiants en Svizra dumbra approximativamain 30'000 personas. Oz mainan anc var 3'000 fin 5'000 viagiants ina vita seminomada. Il dumber da viagiants ch'èn regularmain activs importa circa 2'500; questa cifra è vegnida eruida tras ina retschertga da las cifras d'utilisaziun da las plazzas stablas e da las plazzas da transit ch'existivan l'onn 1999.

Il jenic è ina lingua pledada ed ha il caracter d'ina lingua da protecziun. Ella vegn duvrada e dada vinavant per gronda part mo entaifer la gruppa. Pir l'onn 2001 è cumparì l'emprim pledari jenic insumma (H. Roth, Jenisches Wörterbuch. Aus dem Sprachschatz Jenischer in der Schweiz, Frauenfeld 2001). Il jenic vegn per regla designà sco "sociolect", sco lingua speziala u er sco stgazi da plets spezial. Ils pledaders dovran per regla la structura grammaticala dal tudestg. En Svizra sa serva il jenic da la structura sintactica dal tudestg svizzer. Entaifer quella rempiazza el ils plets colloquials dal dialect che han la pli gronda valur infurmativa (substantivs, verbs, adjectivs) tras atgnas expressiuns. (H. Roth, p. 98)

Sin basa da la lescha federala dals 7 d'october 1994 davart la fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers" (CS 449.1) ha la confederaziun mess a disposiziun l'onn 1997 in chapital dad 1 milliun francs a la fundaziun ch'è vegnida fundada il medem onn. Dapi lura paja ella mintg'onn contribuziuns da manaschi a la fundaziun "per garantir e per meglierar la situaziun da viver [dals viagiants] e per mantegnair lur identitad culturala". L'associaziun da tetg dals viagiants svizzers, la Radgenossenschaft der Landstrasse, survegn dapi l'onn 1986 contribuziuns federalas annualas.

En il rom da la ratificaziun da la charta aveva il cussegl federal rendì attent en la missiva a l'existenza dal jenic sco lingua betg territoriala. El aveva dentant menziunà ch'ils pledaders pertutgads n'hajan fatg naginas pretensiuns correspudentas fin a quest mument e che questa lingua na saja perquai anc betg vegnida integrada en la politica da linguas da la Svizra (fegl uffizial federal tudestg 1997 1165, franzos 1997 I 1105).

Gia in onn pli tard – en il rom da la ratificaziun da la convenziun da basa per proteger las minoritads naziunalas (fegl uffizial federal tudestg 1998 1293, franzos 1998 1033) – ha il cussegl federal dentant punctuà explicitamain ch'ils viagiants svizzers furmian ina minoritad en il senn da la convenziun da basa. Uschia s'oblighescha la Svizra da promover las cundiziuns che pussibiliteschan a las minoritads naziunalas da tgirar e da sviluppar lur cultura. A chaschun da la deliberaziun dal segund rapport da la Svizra davart la charta ha il cussegl federal inditgà correspudentamain il jenic sco lingua regiunala u minoritara betg territoriala ed approvà il dretg dals Jenics da survegnir mesiras per promover lur lingua.

Jiddic

En il rom dals rapports precedents da la Svizra davart la charta ha la confederaziun preni posiziun davart la dumonda dal jiddic en Svizra. Las persunas pertutgadas na fan anc adina naginas pretensiuns envers la confederaziun areguard la promoziun da lur lingua. Perquai na vegnan ellas er betg integradas sistematicamain en la politica da linguas e da cultura da la Svizra.¹³

5. Faschai explicaziuns generalas actualas davart la politica dal stadi concernent la protecziun da las linguas regiunalas u minoritaras, sche quai para raschunaivel per cumpletter ils quatter puncts qua survart.

5. Temas actuals da la politica da linguas

5.1. Lescha da linguas (fegl uffizial federal 2007 6951)

Sco ch'igl è vegnì explitgà detagliadamain qua survart en il chapitel 1.1, ha il cussegl federal refusà tant il sboz preliminar da l'administraziun federala per ina lescha da linguas (LLing) (ils 28 d'avrigl 2004) sco er il sboz da la cumissiun dal cussegl naziunal per scienza, educaziun e cultura che sa basava sin tala (ils 18 d'october 2006), e quai faschond valair cunzunt re-salvas federalisticas e finanzialas. Las duas chombras percurter han approvà ils 5 d'october 2007 la lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminzas linguisticas (lescha da linguas, LLing). Actualmain vegn preparada l'ordinaziun. Il cussegl federal vegn previsiblamain a metter en vigur la lescha e l'ordinaziun da linguas l'onn 2010.

5.2. Instrucziun da linguas en la scola obligatorica

L'intensivaziun da l'instrucziun da linguas, ch'è vegnida lantschada ils ultims onns en la scola obligatorica, sa chatta en Svizra – tut tenor il chantun – en la fasa da consolidaziun u anc en la fasa da planisaziun. Las finamiras comunablas ch'ils chantuns han fixà per sviluppar vinnan l'instrucziun da linguas èn:

- almain duas linguas estras – ina segunda lingua naziunala ed englais – a partir da la scola primara per tuts (il pli tard il 3. ed il 5. onn da scola). Quai vul dir ch'ils chantuns anticipeschan u han anticipà il cumenzament da l'instrucziun da linguas estras, perquai ch'i vegnan per gronda part gia instruidas duas linguas estras en la scola obligatorica. En la maioritad dals chantuns da la Svizra tudestga vegn l'englais ad esser l'emprima lingua estra. En in pèr paucs chantuns da la Svizra tudestga per lung dal cunfin linguistic franzos-tudestg sco er en la Svizra franzosa ed en il Tessin resta la segunda lingua

¹³ vesair il segund rapport da la Svizra, p. 13, il terz rapport da la Svizra, p. 22

naziunala l'emprima lingua estra. Independentamain dal cumenzament da l'instrucziun ston vegnir svilupadas en tuttas duas linguas estras cumpetenzas cumparegliablas fin a la fin da la scola obligatorica. Questas cumpetenzas vegnan determinadas tras standards da furmaziun. L'instrucziun da la segunda lingua naziunala vegn cumplettada cun finamiras culturalas;

- la pussaivladad da sviluppar enconuschientschas en ulteriuras linguas naziunalas, quai vul dir: a partir dal 7. onn da scola ston las scolars perscher ina instrucziun facultativa d'ina segunda lingua naziunala. En la gronda part dals cas fiss quai talian. En il chantun Tessin èn – ultra da l'englais – obligatoricas gia duas autras linguas naziunalas.

La basa per sviluppar vinavant l'instrucziun da linguas è il conclus strategic da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica dals 25 da mars 2004 concernent l'ulteriur svilup da l'instrucziun da linguas. Las disposiziuns structuralas da quest conclus èn vegnidas integradas en la cunvegna interchantunala davart l'armonisaziun da la scola obligatorica (concordat HarmoS). En ils chantuns sa chatta quest contract interchantunal actualmain en la procedura da participaziun. Per ils chantuns che sa participeschan è el liant. Il 1. d'avust 2009 è il concordat HarmoS entrà en vigur per ils emprims diesch chantuns ch'èn gia sa participads a tal.

La finamira da la conferenza svizra da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDEP) d'instruir duas linguas estras a partir dal stgalim primar – e la finala er da cuntanscher qua tras ina stabilisaziun da la segunda lingua naziunala envers l'englais – n'è betg stada incontestada. Sco argument principal èsi vegnì fatg valair ch'ils uffants e che las personas d'instrucziun sajan surdumandads. En quatter chantuns (ZH, ZG, TG, SH) hai perquai dà l'onn 2006 votaziuns chantunals dal pievel cunter duas linguas estras a partir da la scola primara. En tuttas quatter votaziuns èn vegnids refusads quests projects, e la strategia da la CDEP è vegnida confermada.

Obligaziun dals standards linguistics

Ils standards da basa ed ils models da cumpetenzas che sa basan sin quels èn vegnids sviluppads durant trais onns da consorzis scientifics en il rom dal concordat HarmoS (ultra dals standards per la lingua da scola e per las linguas estras er quels per matematica e per ciencias naturalas). Suenter che la radunanza plenara 2009/10 ha deliberà ils standards da basa, vegnan quels a furmar – ensemen cun ils models da cumpetenzas – ina basa lianta tant per sviluppar ils plans d'instrucziun da las regions linguisticas (*Plan d'études de la Suisse Romande e Deutschschweizer Lehrplan*) sco er per ils meds d'instrucziun. La controlla, sche quests standards vegnan cuntanschids, vegn ad avair lieu en il rom dal monitoring da la furmaziun, per uschia deducir mesiras per sviluppar vinavant la qualidad dal sistem da furmaziun. En la strategia ed en il program d'activitads da la CDEP èsi gia fixà che l'instrucziun da linguas stoppia vegnir meglierada er vinavant e vegnir adattada a las novas situaziuns. Quai vul dir ch'ins stoppia investir en la scolaziun ed en la furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun, sviluppar la didactica e far evaluaziuns scientificas.

Tras la refurma da l'instrucziun da linguas en il chantun Grischun ha il talian remplazzà il franzos sco emprima lingua estra per ils scolars da lingua tudestga. Questa mesira signifitga in rinforz da las linguas chantunals. En vischnancas cun ina maschaida linguistica ferma al cunfin da las regions linguisticas è il talian dentant entrà en concorrenza cun il rumantsch. Sin il stgalim superiur vegn instrui englais sco lingua estra extrachantunala. Ils 22 d'avrigl 2008 ha il cussegl grond dal chantun Grischun concludì d'introducì englais sco segunda lingua estra a partir da la 5. classa. Questa midada duai vegnir realisada a partir da l'onn da scola 2012/13. En il rom da l'introducziun da l'englais sco segunda lingua estra a partir da la 5. classa ha il cussegl grond er concludì da spustar l'emprima lingua estra (talian, rumantsch u tudestg) da la 4. classa a la 3. classa sco er d'augmentar il nivel linguistic da las personas d'instrucziun da la scola primara per l'emprima lingua estra (talian, rumantsch u tudestg). Per betg surdumandar las personas d'instrucziun e per pudair garantir il manaschi da scola regular cun agid da substituziuns vegn la "qualificaziun posteriura" per las linguas chantunals

realisada pir en segunda prioritad a partir da l'onn 2012 suenter la scolaziun en englais. Vesair latiers er la terza part, chap. I 3.1, posiziun davart il §67.

La dumonda da l'instrucziun d'ina segunda e d'ina terza lingua è er stada il tema da discussiuns politicas sin plaun federal. L'iniziativa parlamentara Berberat (00.425. Instrucziun da las linguas uffizialas da la confederaziun) dals 21 da zercladur 2000 pretendeva da completar la constituziun federala (art. 70 al. 3bis CF) cun ina disposiziun che avess prescrit als chantuns d'instruir mintgamai ina lingua uffiziala da la confederaziun sco segunda lingua. L'iniziativa è vegnida discussiunada en il rom da la debatta parlamentara davart il sboz per ina lescha da linguas. La maioritad dal cussegl naziunal ha beneventà ina regulaziun en la lescha da linguas a favur d'ina lingua naziunala sco emprima lingua estra. Il cussegl dals chantuns percenter ha sustegnì il conclus strategic da la CDEP dals 25 da mars 2004 davart l'instrucziun da linguas en la scola obligatorica. Tenor quel vegnan ina lingua naziunala e l'englais instruids sco linguas estras il pli tard a partir dal 3. e dal 5. onn da scola, ed ils chantuns pon fixar sezs la successiun. Las duas chombras èn la finala sa cunvegnidas ad in alineia en la lescha da linguas dals 5 d'october 2007, tenor il qual la confederaziun ed ils chantuns ston s'engaschar per ch'i vegnian acquistadas durant il temp da scola obligatoric cumpetenzas en almain ina segunda lingua naziunala ed en in'ulteriura lingua estra (art. 15 al. 3 LLing). Qua tras vegn il conclus strategic da la CDEP confermà en la lescha da linguas.

Introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun en scolas rumantschas

Cun il conclus dals 21 da december 2004 ha la regenza dal chantun Grischun deliberà in concept general "rumantsch grischun en scola" (http://www.gr.ch/staka/doks/2005/MM_Rumantsch_Grischun_rg_12-01-05.doc). Quel ha la finamira d'introducir successivament il rumantsch grischun (RG) sco lingua d'alfabetisaziun en las scolas rumantschas (vesair la terza part, chap. I 1.3.1). Per questa novaziun èn vegnids inditgads ils suandants motifs:

- in'alfabetisaziun sur il rumantsch grischun vegn resguardada sco mesira effizienta per mantegnair e per promover il rumantsch;
- las resursas persunalas e finanziaias pon vegnir concentradas qua tras;
- la producziun da texts po vegnir augmentada tant areguard la quantidad sco er areguard la qualidad;
- i pon vegnir creads meds d'instrucziun attractivs;
- l'identitad linguistica po vegnir rinforzada.

Il chantun ha envidà las vischnancas d'organisar votaziuns per laschar decider la populaziun a favur d'ina da las trais variantas d'introducziun proponidas. Fin ussa han totalmain 40 vischnancas votà davart l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun, approvond quest pass cun gronda maioritad. Cun l'onn 2007/08 han 23 vischnancas cumenzà cun rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun a partir da la 1. classa primara: tut las vischnancas cun scolas primaras rumantschas en la Val Müstair ed en il Surmeir sco er las vischnancas sursilvanas da Trin, da Laax e da Falera. Cun l'onn 2008/09 èn suandadas 11 ulteriuras vischnancas (da l'intschess da Glion, che ha introduci ina scola bilingua cun tudestg e cun rumantsch grischun). Sis ulteriuras vischnancas dal conturn da Glion cumenzan in onn pli tard cun rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun.¹⁴

En questas 40 vischnancas abitan – tenor la dumbraziun federala dal pievel da l'onn 2000 – tut en tut 14'198 persunas (da quellas 7'077 cun rumantsch sco lingua principala; 9'478 cun rumantsch sco lingua principala e sco lingua da mintgadi). En las ulteriuras 46 vischnancas (tenor il stadi dal territori a chaschun da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000) che han ina scola primara rumantscha u ina scola primara bilingua rumantsch-tudestga e che alfabetise-

¹⁴ vesair la terza part, chap. I 1.3; davart ils resultats detagliads en las 40 vischnancas vesair: www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/avs/Volksschule/RG_Zwischenbericht_2009_rm.pdf

schan ils uffants da scola er vinavant en l'idiom regiunal, hai passa duas giadas uschè blers abitants e persunas da lingua rumantscha: totalmain 29'469 persunas (da quellas 14'736 cun rumantsch sco lingua principala; 19'459 cun rumantsch sco lingua principala e sco lingua da mintgadi). En spezial las vischnancas da l'Engiadina'ota e las vischnancas anc ferm rumantschas en la Surselva (sura) ed en l'Engiadina bassa insistan sin l'instrucziun en lur idiom scrit regiunal. Gia las votaziuns consultativas ch'èn vegnidas fatgas l'onn 2004 sin iniziativa da la giuvna PCD da la Surselva en 28 vischnancas ch'èn pertutgadas directamain da quest conclus, nua che l'instrucziun en la scola primara ha lieu per rumantsch, han mussà ina clera refusa: 78% da las votantas e dals votants ch'èn sa participads a la votaziun en questas 28 vischnancas èn s'exprimids cunter il rumantsch grischun sco lingua da scola integrala. Cunter il concept èn vegnids fatgs valair tranter auter ils suandants arguments:

- l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun n'ha strusch schanzas da success en vista als deficits ed als problems ch'èn gia avant maun;
- il corpus litterar existent è scrit per gronda part en ils idioms, ed i mancan texts differenziads ed istorics en rumantsch grischun;
- il rumantsch sco lingua pitschna vegn duvrà adina pli savens mo a bucca. Quest process vegniss accelerà;
- las persunas d'instrucziun e la populaziun n'èn strusch motivadas per questa novaziun;
- la finanziaziun na dastga betg avair lieu sin donn e cust d'autras mesiras impurtantas.

L'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun chatta anc adina resistenza. Uschia han insaquantas persunas d'instrucziun da l'Engiadina boicottà il favrer 2009 in curs d'introducziun obligatoric per in nov med d'instrucziun dal rom "natira – uman – ambient", ch'è vegni publicgà en rumantsch grischun e betg en ils idioms. Suenter ch'il cussegl grond dal chantun Grischun ha concludì l'onn 2003 d'edir novs meds d'instrucziun mo pli en rumantsch grischun e tras il fatg che las vischnancas han la cumpetenza da determinar sezzas lur lingua da scola e lur lingua uffiziala, datti conflicts d'interess tranter il chantun e quellas vischnancas che na vulan betg in'alfabetisaziun en rumantsch grischun e che giavischan novs meds d'instrucziun en lur idiom scrit.

La regenza grischuna ha incumbensà l'institut da plurilinguitad da l'universitad e da la scola auta da pedagogia da Friburg da far in'evaluaziun en las uschenumnadas vischnancas da pionier. L'emprim rapport d'evaluaziun dal favrer 2009 n'è betg vegni publicgà. La regenza grischuna ha mo publicgà intginas graficas e datas, commentond curtamain quellas.¹⁵ Per pudair far in maletg detaglià da l'evaluaziun, fissi necessari d'avair access al rapport integral.

En vista al fatg ch'il rumantsch grischun vegn vinavant refusà en las regions ferm rumantschas da la Surselva e da l'Engiadina bassa sco er en l'Engiadina'ota, ed en vista a la cumpetenza da las vischnancas da fixar la lingua d'alfabetisaziun, ha il chantun introducì l'onn 2008/09 ina procedura da mediaziun cun quellas vischnancas ch'insistan sin l'idiom scrit. I resta da sclerir, co che quellas vischnancas vegnan provididas en l'avegnir cun meds d'instrucziun en lur idioms scrits. Dapli davart l'evaluaziun e davart la procedura da mediaziun currenta en la terza part, chap. I 1.3.4.

¹⁵ www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/avs/Volksschule/RG_Ergebnisse_Evaluation_Phase1_rm.pdf

EMPRIMA PART

1. Inditgai las cunvegns principals e/u las prescripziuns giuridicas che Vos considerais sco essenzialas per realisar la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras en Voss pajais. Inoltrai per plaschair ils suandants documents:

- **copias da questas cunvegns e/u da questas prescripziuns giuridicas en englais u en franzos, en cas che Voss pajais na las avess betg gia furnidas en il rom da l'emprim rapport;**
- **indicaziuns detagliadas e copias da las novas leschas u dals novs relaschs administrativs concernent las linguas regionalas u minoritaras;**
- **indicaziuns detagliadas davart la giurisdicziun u davart auters svilups giuridics u administrativs en quest sector.**

1. Basas giuridicas per realisar la charta europeica da las linguas

Qua sutvart suondan singuls artitgels dal dretg internaziunal, naziunal e chantunal ch'èn relevants per il dretg da linguas da la Svizra. En connex cun il dretg naziunal vegnan er menziunadas sentenzias dal tribunal federal ch'èn relevantas per la politica da linguas e che illustreschan l'interpretaziun vertenta dal dretg da linguas en cas concrets.

I vegn desisti d'aggiuntar documents da la collecziun sistematica ch'èn accessibels sur la pagina d'internet da la chanzlia federala (www.admin.ch/ch/r/rs/rs.html).

1.1 Dretg da linguas internaziunal

Qua sutvart suondan las cunvegns internaziunalas ch'èn relevantas per il dretg da linguas.

Patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics (CS 0.103.2)

L'artitgel 27 dal patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics garantisce la protecziun da las minoritads linguisticas. L'artitgel 26 e l'artitgel 2 scumondan discriminaziuns, spezialmain er da gener linguistic. Plinavant garantisce l'artitgel 14 alinea 3 literas a ed f a mintga persuna accusada il dretg da vegnir infurmada davart il plant che vegn purtà cunter ella, e quai en ina lingua ch'ella chapescha, u da survegnir ina interpreta u in interpret.

Convenziun per la protecziun dals dretgs umans e da las libertads fundamentalas (convenziun europeica dals dretgs umans, CEDU; CS 0.101)

Ils dretgs numnads qua survart a favur d'ina persuna accusada èn er previs en la convenziun europeica dals dretgs umans (vesair l'art. 6 al. 3 e l'art. 5 al. 2 CEDU). Ultra da quai scumonda l'artitgel 14 discriminaziuns che sa basan sin la lingua e che tangheschan ils dretgs garantids da la CEDU.

Convenziun davart ils dretgs da l'uffant (CS 0.107)

L'artitgel 30 da la convenziun davart ils dretgs da l'uffant prevesa la protecziun da l'uffant che appartegna ad ina minoritad linguistica. L'artitgel 2 alinea 1 cuntegna in scumond da discriminaziun che sa basa sin la lingua e che tanghescha ils dretgs garantids en la convenziun. Ils stadis contrahents vegnan intimads d'encuraschar ils meds da massa da tegnair quint spezialmain dals basegns linguistic d'in uffant che appartegna ad ina minoritad (art. 17 lit. d). Il respect per l'atgna lingua e per las valurs culturalas vegn designà sco punct impurtant per la furmaziun da l'uffant (art. 29 al. 1 lit. c).

Patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals (CS 0.103.1)

Ils artitgels 13 e 15 dal patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals pertutgan il dretg sin furmaziun ed ils dretgs culturals; els han medemamain l'intent da promover las linguas minoritaras.

Convenziun da basa dal cussegl da l'Europa per proteger las minoritads naziunalas (CS 0.441.1)

Ils 21 d'october 1998 ha la Svizra ratifitgà la convenziun da basa dal cussegl da l'Europa per proteger las minoritads naziunalas. Ella è entrada en vigur il 1. da favrer 1999. La convenziun cuntegna pliras disposiziuns davart la libertad da lingua: il dretg da tgirar e da sviluppar sia cultura sco er da mantegnair sia lingua sco part essenziala da sia identitad (art. 5); il dretg da duvrar sia lingua minoritara en la vita privata ed en la publicitad, a bucca ed en scrit, libramain e senza restricziuns (art. 10); il dretg da mintga persuna che appartegna ad ina minoritad naziunala da duvrar ses num da famiglia e ses prenum en la lingua minoritara sco er il dretg che quests nums vegnian renconuschids uffizialmain (art. 11); ed il dretg d'emprender la lingua minoritara sco er da fundar e da manar instituziuns da furmaziun e da scolaziun per quest intent (art. 13 e 14).

Convenziun per il mantegnimient dal patrimoni cultural immaterial (CS 0.440.6)

Convenziun davart la protecziun e la promoziun da las diversas furmas d'expressiun culturalas (CS 0.440.8)

Ils 16 da fanadur 2008 ha la Svizra ratifitgà la convenziun per il mantegnimient dal patrimoni cultural immaterial ensemen cun la convenziun davart la protecziun e la promoziun da la diversitad da las expressiuns culturalas. Omaduas convenziuns èn entradas en vigur ils 16 d'october 2008. La *convenziun per il mantegnimient dal patrimoni cultural immaterial* pertutga tranter auter er "tradiziuns e modas d'expressiun orales, inclusiv la lingua sco purtadra dal patrimoni cultural immaterial" (art. 2 al. 2). Qua tras sustegna ella er il mantegnimient da la diversitad linguistica en sias modas d'expressiun en raquints, en chanzuns ed en autras furmas da transmissiun a bucca. Tenor la *convenziun davart la protecziun e la promoziun da las diversas furmas d'expressiun culturalas* è la diversitad linguistica in element fundamental da la diversitad culturala. A la furmaziun attribuescha ella ina rolla essenziala per la protecziun e per la promoziun da furmas d'expressiun culturalas (preamble). Tranter auter prevesa ella er ch'i vegnian prendidas mesiras politic-culturalas a favur da la creaziun, da la producziun, da la diffusiun, da la distribuziun e da la giudida d'activitads, da bains e da servetschs culturals, "inclusiv disposiziuns concernent la lingua che vegn duvrada per questas activitads, per quests bains e per quests servetschs" (art. 6 al. 2 lit. b).

1.2 Dretg da linguas da la confederaziun

Las disposiziuns da la constituziun federala concernent il dretg da linguas

Sco element constitutiv impurtant dal stadi federal svizzer èn las quatter linguas naziunalas menziunadas en las disposiziuns generalas (art. 4 CF). Il dretg fundamental da la libertad da lingua è francà en l'artitgel 18 CF. Las incumbensas e las cumpetenzas da la confederaziun e dals chantuns concernent la politica da linguas èn regladas en l'artitgel 70 CF.

L'impurtanza da l'artitgel 18 CF (libertad da lingua)

"La libertad da lingua garantescha l'utilisaziun da la lingua materna [DTF 116 Ia 345]. Quai vala tant per la lingua discurrida sco er per la lingua scritta e per ils dialects. Plinavant n'includa la noziun betg mo l'emprima lingua emprendida durant l'uffanza, mabain er ina segunda u terza lingua ch'insatgi sa. [...] Il cuntegn da la libertad da lingua dependa dal fatg, sch'i sa tracta da contacts tranter persunas privatas u da contacts cun il stadi. En l'emprim cas vai per la libertad da s'exprimer en la lingua da sia tscherna. En il segund cas è la libertad da lingua in dretg minimal che garantescha principalmain l'utilisaziun da la lingua d'ina minoritad naziunala en in tschert territori. Cun auters plets: ina minoritad naziunala istorica cun atgna

lingua na sto betg sa laschar imponer in'otra lingua uffiziala u in'otra lingua d'instrucziun. En il contact da persunas privatas cun il stadi permetta il tribunal federal – sin basa dal princip territorial – restricziuns da la libertad da lingua [DTF 91 I 480; 100 Ia 462; 106 Ia 299; 121 I 196].

Tenor la pratica dal tribunal federal garantisce il princip territorial la cumposiziun linguistica tradiziunala dal pajais. Quest princip restrenscha – tenor il tribunal federal – la libertad da lingua e permetta als chantuns da prender mesiras per mantegnair ils cunfins tradiziunals dals territoris linguistics e lur omogenitad, er sche la libertad dal singul da duvrar sia lingua materna vegn restrenschiada qua tras [DTF 122 I 236]. Talas mesiras ston dentant respectar il princip da la proporziunalitad."¹⁶ (Vesair latiers l'art. 70 al. 2 CF.)

L'impurtanza da l'artitgel 70 CF

L'artitgel 70 alinea 1 CF declera il tudestg, il franzos ed il talian sco linguas uffizialas cumplai-nas da la confederaziun, il rumantsch sco lingua uffiziala en il contact da la confederaziun cun persunas da lingua rumantscha. L'artitgel 116 alinea 4 vCF preveseva explicitamain ina regulaziun legala per l'applicaziun dal rumantsch.

En l'emprima frasa fa l'artitgel 70 alinea 2 CF endament ch'igl è chausa dals chantuns da fixar lur linguas uffizialas. I sa tracta d'ina cumpetenzia chantunala originara, uschia che l'emprima frasa ha sulettamain in effect declamatoric. Cunquai ch'ils chantuns regleschan sezs il diever da lur linguas uffizialas sin lur territori, n'ha questa disposiziun nagins effects sin la legislaziun federala. En la segunda frasa da l'artitgel 70 alinea 2 CF vegnan ils chantuns obligads da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas.

L'artitgel 70 alinea 3 CF attribuescha a la confederaziun ed als chantuns ina cumpetenzia da promoziun. La prescripziun oblighescha la confederaziun ed ils chantuns da prender novas mesiras en la politica da linguas e da chapientscha. Questa obligaziun na mida resp. restrenscha betg las cumpetenzas chantunalas, p.ex. en ils secturs da la furmaziun, da la cultura e da la perscrutaziun. La confederaziun po sulettamain prender mesiras en ses agen champ da cumpetenzia. Ella na po betg agir per ils chantuns, sche quels na daventan betg activs en il senn da la disposiziun costituziunala. Ella po dentant porscher e finanziair mesiras da promoziun, ma ils chantuns èn libers da far diever da quellas.

L'artitgel 70 alinea 4 CF oblighescha la confederaziun da sustegnair ils chantuns plurilinges tar l'ademplement da lur incumbensas spezialas concernent la politica da linguas.

L'artitgel 70 alinea 5 CF oblighescha la confederaziun da sustegnair mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e per promover il rumantsch ed il talian. Questa incumbensa è concretisada en la lescha federala dals 6 d'october 1995 (CS 441.3) che vegn menziunada qua sutvart.

Leschas federalas

Confurm al dretg da linguas da la costituziun federala ha la confederaziun relaschè pliras leschas federalas che han tranter auter la finamira da mantegnair e da promover il rumantsch ed il talian.

Lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas (lescha da linguas, LLing) (fegl uffizial federal 2007 6951)

La lescha da linguas concretisescha las disposiziuns linguisticas da la costituziun federala, mettend l'accent sin l'egualitad da las linguas naziunalas e sin la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas. La lescha prevesa la libra tscherna da la lingua da lavur per il personal federal, la publicaziun da documents uffizials en las trais linguas uffizialas (pia en spe-

¹⁶ citat or da la "missiva davart ina nova costituziun federala dals 20 da november 1996", p. 162

zial la translaziun) e la represchentanza adequata da las quatter cuminanzas linguisticas tar las autoritads federalas. Las mesiras a favur dal barat e da la chapientscha cumpiglian dapli barats da giuvenils e da personas d'instrucziun tranter las regiuns linguisticas per emprender las linguas naziunalas, il sustegn d'in center da cumpetenza naziunal per plurilinguitad sco er mesiras da promoziun per l'instrucziun da las linguas naziunalas en scola. Las organisaziuns ch'èn activas en il sector da la chapientscha e las agenturas da pressa d'impurtanza naziunala pon profitar d'in sustegn per lur activitads a favur da la chapientscha en las quatter regiuns linguisticas dal pajais. La lescha prevesa er il sustegn dals chantuns plurilings per exequir lur incumbensas spezialas che duain garantir la plurilinguitad u la bilinguitad interna. La finala vegn la lescha federala davart agids finansials per mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha e taliana integrada en la lescha da linguas.

La lescha da linguas porscha pia in rom legal per l'egualitad da las linguas naziunalas ed ina represchentanza equilibrada tar las autoritads federalas. Ella permetta er da meglierar il barat e la chapientscha – in element-clav per la coesiun naziunala. L'ordinaziun executiva da la lescha da linguas è en preparaziun.

En il rom da la lescha da linguas na vegn la summa ch'il chantun Tessin ed il chantun Grischun han a disposiziun per promover il talian ed il rumantsch betg midada. Las organisaziuns ch'èn activas en il sector da la chapientscha survegnan vinavant lur sustegn finanziel. L'onn 2009 eran quai 818'000 francs. Ulteriurs 5 milliuns francs èn previs per realisar autras mesiras ch'èn cuntegnidas en l'ordinaziun da linguas.

Lescha federala davart agids finansials per mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha e taliana (CS 441.3)

Sin fundament da questa lescha federala dals 6 d'october 1995 po la confederaziun conceder als chantuns Grischun e Tessin agids finansials per sustegnair mesiras generalas da mantegniment e da promoziun da las linguas e culturas pertutgadas, organisaziuns ed instituziuns che adempleschan incumbensas surregiunalas per mantegnair e per promover questas duas linguas e culturas sco er activitads editorialas en la Svizra rumantscha e taliana. La lescha prevesa ultra da quai da sustegnair la pressa rumantscha en il senn d'ina promoziun da la lingua. L'onn 2009 ha il chantun Grischun survegnì 4'662'000 francs, il chantun Tessin 2'331'500 francs. Las disposiziuns da questa lescha èn integradas en la nova lescha da linguas che entra en vigur il 1. da schaner 2010.

Lescha davart las publicaziuns uffizialas (CS 170.512)

L'artitgel 14 da la lescha dals 18 da zercladur 2004 davart las publicaziuns uffizialas (LPubl) prescriba che la publicaziun da relaschs en las collecziuns dal dretg federal (collecziun uffiziala, CULF; collecziun sistematica, CS) ed en il feagl uffizial federal stoppia avair lieu a medem temp en las linguas uffizialas tudestg, franzos e talian. Ils relaschs èn liants da medema maniera en tuttas trais versiuns. Las publicaziuns en rumantsch èn regladas en l'artitgel 15 LPubl. Relaschs da la confederaziun d'ina relevanza speziala vegnan publitgads en rumantsch. La chanzlia federala determinescha quests relaschs en cunvegna cun la chanzlia chantunala dal Grischun. Ils relaschs da la confederaziun d'ina relevanza speziala, ch'èn vegnids translats e repassads da la chanzlia chantunala dal Grischun en rumantsch grischun, èn accessibels da nov er en l'internet sut www.admin.ch/ch/r/rs/rs.html.

La disposiziun da l'artitgel 15 LPubl è integrada en la nova lescha da linguas ed è vegnida abolida tras l'entrada en vigur da la lescha da linguas.

Ordinaziun davart la translaziun en l'administraziun generala da la confederaziun (CS 172.081)

Questa ordinaziun dals 19 da zercladur 1995 prevesa la translaziun da las publicaziuns uffizialas e d'ulteriurs texts impurtants en tut las linguas uffizialas da la confederaziun. Per il rumantsch valan disposiziuns spezialas. Questas regulaziuns èn er fixadas en la nova lescha da linguas.

Lescha federala davart radio e televisiun (CS 784.40)

La nova lescha federala dals 24 da mars 2006 davart radio e televisiun (LRTV) è en vigur dapi il 1. d'avrigl 2007. Sin basa da la LRTV survegnan la societad svizra da radio e televisiun SRG SSR idée suisse (SRG SSR) sco er auters emetturs privats ina concessiun per emetter programs da radio e/u da televisiun. Tras la nova LRTV survegnan ils emetturs privats concessiunads cun ina incarica da prestaziun e cun ina quota da taxas ina part bler pli gronda dal retgav da las taxas da recepziun che fin ussa.

En l'incumbensa da program per la SRG SSR fixescha la LRTV che la populaziun vegnia provedida cun programs da radio e da televisiun cumplets ed equivalentes en las trais linguas uffizialas (art. 24 al. 1 lit. a), che la chapientscha, la coesiun ed il barat tranter las differentas parts, cuminanzeas linguisticas, culturas e gruppaziuns socialas dal pajais vegnian promovids (art. 24 al. 1 lit. b) sco er ch'i vegnia emess almain in program da radio per la Svizra rumantscha e ch'il cussegl federal fixeschia ils principis per resguardar supplementarmain ils basegns da radio e da televisiun da questa regiun linguistica (art. 24 al. 2). Ulteriurs artitgels resguardan ils basegns da las regiuns linguisticas en connex cun la producziun dals programs da la SSR (art. 27), cun lur diffusiun (art. 30) e cun l'organisaziun da la SSR (art. 31 al. 1 lit. c). La concessiun per la SRG SSR idée suisse dals 28 da november 2007 regla ulteriurs detagls.

Sin basa da la nova LRTV survegnan ils emetturs svizzers privats da radio e da televisiun ina quota bler pli gronda or dal retgav da las taxas da recepziun che fin ussa (contribuziuns da splitting). Il sustegn finanziar sa concentrescha sin in dumber limità d'emetturs privats e dependa da l'adempliment d'ina incarica da prestaziun. Concessiuns cun ina incarica da prestaziun e cun ina quota da taxas (concessiuns da splitting) vegnan dadas ad emetturs da programs locals e regiunals che provedan in territori senza avunda pussaivladads finanziaras, che resguardan las atgnadads localas u regiunalas tras infurmaziuns cumplexivas e che gidan a sviluppar la vita culturala en il territori da diffusiun (art. 38 al. 1 lit. a). Er programs da radio complementars senza finamira da far gudogn pon vegnir concessiunads, sch'els gidan ad ademplir l'incarica da prestaziun costituziunala en aglomeraziuns (lit. b). Tut tenor il territori da diffusiun vegn dada ina concessiun cun ina quota da taxas (art. 38 al. 3).

Ordinaziun davart radio e televisiun (CS 784.401)

L'ordinaziun dals 9 da mars 2007 davart radio e televisiun (ORTV) cuntegna las disposiziuns executivas tar la lescha dals 24 da mars 2006 davart radio e televisiun. L'artitgel 7 alinea 1 ORTV oblihescha la SRG SSR d'augmentar pass per pass, fin ad in terz da tut il temp d'emissiun, la quota d'emissiuns da televisiun cun suttitels en il rom dal program redacziunal en mintga regiun linguistica. Per dar ina concessiun da splitting ad in program da radio complementar senza finamira da far gudogn pretenda l'artitgel 36 ORTV che quest program sa differenzieschia d'auters programs da radio concessiunads en il medem territori da diffusiun e ch'el resguarda en spezial las minoritads linguisticas e culturalas.

La diffusiun privilegiada da programs esters sur lingias, ch'è reglada en l'artitgel 59 alinea 2 LRTV, vegn restrenschiada en l'artitgel 52 ORTV a programs che vegnan emess en ina lingua naziunala svizra. Igl exista in'obligaziun d'emetter ils emprims programs da televisiun publics dals pajais vischins (pia er Rai Uno); medemamain sto Euronews vegnir emess en la lingua da la regiun linguistica respectiva (talian, franzos, tudestg) en las raits da cabels svizras. Nominond l'autorità independenta da recurs davart radio e televisiun (AIRR) procura il cussegl federal plinavant che las differentas regiuns linguisticas sajan represchentadas adequatamain (art. 75 ORTV). L'AIRR elegia e surveglia ils trais posts da mediaziun da las regiuns linguisticas (art. 91 LRTV, art. 76 ORTV).

Lescha federala davart la fundaziun "Pro Helvetia" (CS 447.1)

Tenor la lescha federala dals 17 da december 1965 davart la fundaziun "Pro Helvetia" ha questa fundaziun publica l'incumbensa da mantegnair e da promover la cultura svizra sco er

da tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. Sias quatter incumbensas principalas èn: 1. mantegnair l'ierta spiertala svizra e l'atgnadad culturala dal pajais; 2. promover la lavur culturala svizra en ils chantuns, en ils territoris linguistics ed en ils circuls culturals; 3. promover il barat da valurs culturalas tranter ils territoris linguistics ed ils circuls culturals; 4. tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. La fundaziun "Pro Helvetia" è vegnida fundada l'onn 1939 ed è – ultra da l'uffizi federal da cultura – l'instituziun principala da la confederaziun che s'engascha per la promoziun da la cultura. La confederaziun paja mintg'onn contribuziuns a la Pro Helvetia, per ch'ella possa ademplir sias incumbensas culturalas en Svizra ed a l'exteriur.

Questa lescha vegn actualmain revedida.

Sentenzias dal tribunal federal concernent las linguas

Il tribunal federal gioga ina rolla impurtanta per l'interpretaziun e per l'observaziun dal dretg da linguas chantunal e federal. Qua sutvart vegnan enumeradas las sentenzias dal tribunal federal concernent las linguas ch'èn vegnidas pronunziadas dapi l'approvaziun dal nov artitgel da linguas l'onn 1996.

- Sentenzia **Corporaziun da vischins da Scuol** cunter la regenza dal chantun Grischun dals 6 da zercladur 1996 (122 I 93): Per l'emprima giada sto ina sentenza dal tribunal federal, dumandada da la vischnanca da Scuol, vegnir transladata en rumantsch sin fundament dal nov artitgel da linguas ch'è vegnì approvà dal pievel ils 10 da mars 1996. La sentenza dal tribunal federal mussa ch'il tribunal federal prenda serius la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua parzialmain uffiziala en l'artitgel 70 alinea 1 CF (avant la revisiun da la CF: art. 116 al. 4) e ch'el ha l'intenziun da realisar quella.
- Sentenzia **Jorane Althaus** cunter la populaziun da Mörigen e cunter la direcziun d'educaziun dal chantun Berna dals 15 da fanadur 1996 (122 I 236): Il tribunal federal approvescha in recurs da geniturs che abitan en la vischnanca germanofona da Mörigen (chantun Berna), ma laschan ir a scola lur figlia en ina scola francofona a Bienna e portan sezs las consequenzas finanzialas. D'ir en la scola germanofona a Mörigen, sco quai ch'i vegnia pretendì da la vischnanca da Mörigen, restrenschia la libertad da lingua en moda sproporziunada.
- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter la regenza dal chantun Friburg** dals 21 da zercladur 1999 (125 I 347): Il tribunal federal approvescha in recurs cunter la regenza dal chantun Friburg. Quella vuleva permetter sulettamain als uffants refurmads ina instrucziun gratuita en la Freie Öffentliche Schule Freiburg, ina scola da lingua tudestga. Il tribunal na precisescha dentant betg explicitamain, tgeninas da las vischnancas en discussiun che han in dretg costituziunal sin instrucziun gratuita en lingua tudestga. Per motivs da la discriminaziun confessiunala refusa el dentant ch'il chantun conceda in tal dretg entaifer il circol da scola public liber da Friburg mo ad uffants refurmads.
- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter las Entreprises Electriques Fribourgeoises** dals 15 d'avust 2000 (5P.242/2000): La sentenza dal tribunal federal po vegnir redigida en la lingua da la recurrenta (en quest cas en tudestg), schebain che la procedura preliminar era vegnida manada per franzos en il chantun biling Friburg, cunquai che la cuntrapartida (ina interpresa da dretg public) stoppia savair tudestg, ch'è ina lingua uffiziala dal chantun.
- Sentenzia cunter l'**uffizi d'inquisiziun Berner Jura Seeland** dals 11 d'october 2001 (1P.500/2001): Il tribunal federal prenda ina decisiun concernent la restricziun dal dretg fundamental da la libertad da lingua tras il princip territorial en la procedura penala.
- Sentenzia cunter la **dretgira administrativa dal chantun Friburg** dals 2 da november 2001 (2P.112/2001): Il tribunal federal protegia il dretg da la recurrenta sin instrucziun en la lingua materna.

- Sentenzia cunter l'uffizi da la AI dal chantun Genevra dals 27 da favrer 2002 (I 321/01): Il tribunal federal refusa il recurs cunter la dumonda da translatar in'expertisa medicinala dal center d'observaziun medicinala da l'assicuranza d'invaliditad a Bellinzona dal talian en franzos. Sin fundament dal princip territorial èsi legitim che la giustia dal chantun Genevra pretenda ina translaziun en la lingua chantunala uffiziala, q.v.d. en franzos.
- Sentenzia en il **recurs da dretg administrativ da la Swisscom SA cunter la decisiun da la cumissiun da recurs dal departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun** dals 9 da fanadur 2003 (sentenzia 1A.185/203, DTF 130 II 249): En proceduras che pertutgan autoritads chantunalas dastga l'autorità federala rediger sia disposiziun en la lingua uffiziala da l'autorità chantunala, sch'i po vegnir spetgà da las partidas ch'ellas sappian questa lingua.
- Sentenzia en il **recurs da dretg administrativ cunter l'uffizi da la AI per personas assicuradas a l'exteriur** dals 7 da november 2003 (I 25/03): Il tribunal federal refusa il recurs cunter la suspensiun d'ina renta d'invaliditad. La recurrenta è da l'avis ch'ina expertisa medicinala en franzos na saja betg relevanta, perquai che sia lingua materna saja talian ed ella na chapeschia betg franzos. Il tribunal federal renviescha dentant al fatg che la persona assicurada haja manchentà da dumandar ordavant in'expertisa en la Svizra tudestga u taliana e ch'ella n'haja betg inditgà che grondas difficultads da chapientscha impedeschian las controllas medicinalas.
- Sentenzia en il **recurs da dretg administrativ da l'uffizi federal d'assicuranzas socialas** dals 30 da december 2003 (I 245/00): La giurisdicziun vertenta dal tribunal federal d'assicuranzas ha approvà ina pretensiun d'exequir mesiras da scleriment medicinalas en la lingua materna da l'explorand en la procedura da l'assicuranza d'invaliditad, e quai en quel senn ch'i saja da princip chausa da la persona assicurada da far a temp ina dumonda correspudenta tar l'administraziun u tar la dretgira.
- Sentenzia en il **recurs cunter l'uffizi da la AI per personas assicuradas a l'exteriur** dals 22 da december 2004 (I 292/03): Sa basond sin la cunvegna davart la libra circulaziun e sin il dretg social europeic na pon instituziuns ed autoritads dals stadis commembers betg refusar dumondas u auters documents cun l'argument ch'els sajan redigids en ina lingua uffiziala d'in auter stadi commember. I n'exista er nagina norma che dat il dretg a la persona assicurada da survegnir ina translaziun en sia lingua (ina lingua d'in stadi commember).
- Sentenzia en il **recurs cunter la procura public federala svizra, filiala da Lugano, sco er cunter la chombra da recurs dal tribunal penal federal** (1S.6/2004, sentenzia dals 11 da schaner 2005): Sco lingua da procedura per l'examinaziun preliminar dastga la procura publica federala tscherner la lingua uffiziala che corresponda a la lingua da las personas inculpadas principalas. Disposiziuns ed instrucziuns da procedura impurtantas sto ella dentant communitgar a las personas pertutgadas directamain en la lingua uffiziala dal lieu, nua che las mesiras repressivas vegnan exequidas, sche quellas personas han duvrà fin ussa quella lingua per lur corrispondenza cun la procura publica federala.

Autras sentenzias dal tribunal federal che concernan tranter auter er la lingua da la procedura giudiziala pon vegnir consultadas sut: www.bger.ch => Rechtsprechung (gratis) => weitere Urteile ab 2000:

2A.247/2004 dals 10 da favrer 2005

2P.63/2004 dals 3 da mars 2005

1P.162/2005 dals 12 da matg 2005

6S.358/2005 dals 17 da mars 2006

4P.134/2006 dals 7 da settember 2006

1E.8/2006 dals 18 d'october 2006

6S.479/2006 dals 4 da fanadur 2007

4A_392/2007 dals 4 da mars 2008

4A_506/2007 dals 20 da mars 2008
6B_190/2008 dals 20 da matg 2008
8C_687/2008 dals 18 da november 2008
2C_559/2008 dals 17 da december 2008
1B_70/2009 dals 7 d'avrigl 2009

1.3 *Constituziuns chantunalas e regulaziuns chantunalas*

Las constituziuns chantunalas d'intgins chantuns monolings (TI, VD, NE e JU) sco er da tut ils chantuns plurilings (BE, FR, GR e VS) cuntegnan in artitgel da linguas.

Ils artitgels da linguas (ed auters artitgels concernent las linguas) dals differents chantuns sa cloman sco suonda:

- Constituziun dal chantun **Berna** (6 da zercladur 1993; CS 131.312):

Art. 6 Linguas

¹ Las linguas chantunalas ed uffizialas dal chantun Berna èn il tudestg ed il franzos.

² Las linguas uffizialas èn

- a. il franzos en la regiun administrativa Giura bernais;
- b. il tudestg ed il franzos en la regiun administrativa Seeland sco er en il circol administrativ Bienna;
- c. il tudestg en las ulteriuras regiuns administrativas sco er en il circol administrativ Seeland.

³ Las linguas uffizialas da las vischnancas en la regiun administrativa Seeland èn:

- a. il tudestg ed il franzos en las vischnancas da Bienna e da Leubringen;
- b. il tudestg en las ulteriuras vischnancas.

⁴ A las autoritads ch'èn cumpetentas per tut il chantun pon tuts sa drizzar en la lingua uffiziala da lur tscherna.

Art. 15 Libertad da lingua

La libertad da lingua è garantida.

Ils suandants artitgels costituziunals concernan medemamain ils dretgs da las gruppas linguisticas en il chantun Berna (en spezial en il Giura bernais):

Art. 4 Minoritads

¹ I sto vegnir tegnì quint dals basegns da las minoritads linguisticas, culturalas e regionalas.

² Per quest intent pon vegnir attribuidas cumpetenzas spezialas a questas minoritads.

Art. 5 Giura bernais

¹ Al Giura bernais, che furma la regiun administrativa Giura bernais, vegn concedida ina posiziun speziala che al duai permetter da mantegnair sia identitad sco er sia particularitad linguistica e culturala e da sa participar activamain a la politica chantunala.

² Il chantun prenda mesiras per rinforzar ils lioms tranter il Giura bernais e l'ulteriur chantun.

Art. 92 Administraziun centrala

- ¹ L'administraziun centrala è dividida en direcziuns.
- ² La chanzlia chantunala è il post da stab e da colliaziun dal cussegl grond e da la regenza.
- ³ Ina part adequata dal personal è da lingua franzosa.

Art. 84 Cumposiziun

- ¹ La regenza sa cumpona da set commembers.
- ² In mandat è garanti al Giura bernais. Elegibels èn ils votants francofons che abitan en in dals trais districts Courtelary, Moutier u La Neuveville.

- Constituziun dal chantun **Friburg** (16 da matg 2004; CS 131.219):

Art. 6 Linguas

- ¹ Las linguas uffizialas dal chantun èn il franzos ed il tudestg.
- ² Lur diever vegn reglà resguardond il princip territorial: Il chantun e las vischnancas respectan la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.
- ³ La lingua uffiziala da las vischnancas è il franzos u il tudestg. En vischnancas cun ina minoritad linguistica tradiziunala considerabla pon las linguas uffizialas esser il franzos ed il tudestg.
- ⁴ Il stadi s'engascha per la chapientscha, per la buna enclegientscha e per il barat tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas. El promova la bilinguitad.
- ⁵ Il chantun promova las relaziuns tranter las cuminanzas linguisticas da la Svizra.

Art. 17 Lingua

- ¹ La libertad da lingua è garantida.
- ² Tgi che sa drizza ad in'autorità ch'è cumpetenta per l'entir chantun, po far quai en la lingua uffiziala da sia tscherna.

En l'artitgel davart la furmaziun – l'artitgel 64 alinea 3 – è francada l'autra lingua uffiziala sco emprima lingua estra instruida:

Art. 64 Furmaziun

a. Instrucziun da basa

[...]

- ³ Sco emprima lingua estra vegn instruida l'autra lingua uffiziala.

- Constituziun dal chantun **Grischun** (18 da matg 2003 / 14 da settember 2003; CS 131.226):

Art. 3 Linguas

- ¹ Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas dal chantun.
- ² Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantener e per promover la lingua rumantscha e taliana. Els promovon la comunicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.
- ³ Las vischnancas ed ils circuls determineschon lur linguas uffizialas e lur linguas da scola, e quai en il rom da lur cumpetenza ed en cooperaziun cun il chantun. En quest

connex respectan ellas la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.

Dapi il 1. da schaner 2008 è en vigur la lescha da linguas dal chantun Grischun (dals 19 d'october 2006; 492.100) e l'ordinaziun da linguas dal chantun Grischun (dals 11 da december 2007; 492.110).

- Constituziun dal chantun **Tessin** (14 da december 1997; CS 131.229):

Art. 1

¹ Il chantun Tessin è ina republica democratica da cultura e da lingua taliana.

La legislaziun dal chantun Tessin cuntegna differents relaschs che reglan la dumonda da las linguas en ils secturs da la furmaziun, da la giustia e da la cultura (vesair la terza part).

- Constituziun dal chantun **Vad** (14 d'avrigl 2003; CS 131.231)

Art. 3 Lingua uffiziala

La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.

- Constituziun dal chantun **Vallais** (8 da mars 1907; CS 131.232):

Art. 12

¹ La lingua franzosa e la lingua tudestga vegnan decleradas sco linguas chantunalas.

² Il princip da l'egualitad da tuttas duas linguas duai vegnir realisà en la legislaziun ed en l'administraziun.

Tenor l'artitgel 62 alineia 2 ston tut las derschadras e tut ils derschaders chantunals savair tuttas duas linguas:

Art. 62

[...]

² Ils commembers da la dretgira chantunala duain avoir enconuschientscha da las duas linguas chantunalas.

- Constituziun dal chantun **Neuchâtel** (24 da settember 2000; CS 131.233):

Art. 4

La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.

Art. 24

La libertad da lingua è garantida.

- Constituziun dal chantun **Giura** (20 da mars 1977; CS 131.235):

Art. 3 Lingua

Il franzos è la lingua chantunala ed uffiziala da la republica e dal chantun Giura.

Art. 42 Lavur culturala

¹ Il chantun e las vischnancas sustegnan la lavur culturala en il sector da la creaziun, da la perscrutaziun, da las occurrenzas e da la diffusiuin.

² Els procuran activamain per il mantegniment, per l'enritgiment e per la tgira da las isanzas giurassianas, cunzunt dal dialect.

³ Els promovon la tgira da la lingua franzosa.

2. Inditgai, sch'i dat en Voss pajais instituziuns u organisaziuns fixadas en la lescha che promovon la protecziun ed il svilup da las linguas regiunalas u minoritaras. Inditgai lur nume e lur adressas.

2. Organisaziuns relevantas per la politica da linguas e da chapientscha

Las organisaziuns ed instituziuns inditgadas qua sutvart giogan ina rolla impurtanta en la promoziun dal talian e dal rumantsch en ils territoris linguistics respectivs. In pèr dad ellas èn activas sco organisaziuns per la promoziun da la lingua, autras han primarmain finamiras pli generalas da gener cultural, cultural-politic e/u publicistic.

Las suandantas trais **organisaziuns per la promoziun da la lingua** survegnan subvenziuns dal chantun Grischun e da la confederaziun per lur activitads:

Lia rumantscha (LR) tel. +41 81 258 32 22
Via da la Plessur 47 fax: +41 81 258 32 23
CH-7001 Cuira pagina d'internet: www.liarumantscha.ch

La LR è vegnida fundada l'onn 1919. Ella promova la lingua e cultura rumantscha cun unir e cun sustegnair las organisaziuns rumantschas, cun realisar e cun promover projects, cun s'occupar da dumondas da la politica da linguas e cun represchentar la cuminanza linguistica rumantscha ordaifer il territori da derasaziun tradiziunal da questa lingua. Ses program cumpiglia activitads en ils suandants secturs: lingua, translaziun, producziun da meds d'instrucziun per l'instrucziun linguistica ordaifer la scola, infurmaziun, documentaziun e lavur da publicitad.

Pro Grigioni italiano (PGI) tel. +41 81 252 86 16
Martinsplatz 8 fax: +41 81 253 16 22
CH-7000 Cuira pagina d'internet: www.pgi.ch

La PGI è vegnida fundada l'onn 1918. Ella vul promover la lingua e cultura taliana en il Grischun, mantegnair l'ierta culturala dal Grischun talian e sustegnair sias activitads culturalas sco er animar al barat cultural. Ella organisescha conferenzas, exposiziuns, concerts e curs ed è responsabla per pliras publicaziuns periodicas. Ella sustegna er activitads per mantegnair e per derasar la lingua taliana en il Grischun sco er retschertgas istoricas, linguisticas, economicas e socialas. La PGI è represchentada cun 9 secziuns er ordaifer las valladas talianas ed ordaifer il Grischun (Basilea, Berna, Chiasso, Cuira, Lugano, Svizra franzosa, Sopraceneri, Tavau e Turitg).

Agentura da novitads rumantscha (ANR) tel. +41 81 250 48 00
Via da Masans 2 fax: +41 81 250 48 03
CH-7002 Cuira pagina d'internet: www.anr.ch

L'ANR è vegnida fundada l'onn 1996. Ella è in'agentura da novitads independenta. Sia incumbensa è da sustegnair redacziunalmain ils meds da massa rumantschs cun derasar novitads en lingua rumantscha. Ses servetschs èn ina mesira per mantegnair e per promover la lingua rumantscha cun rinforzar l'intermediaziun d'infurmaziuns discurridas e scrittas en lingua rumantscha.

Ulteriuras **organisaziuns da cultura e da medias** s'engaschan medemamain per la promoziun da linguas:

SRG SSR idée suisse
Svizra rumantscha (SRG.R)
Via da Masans 2
7002 Cuira

tel. + 41 81 255 75 75
e-mail: srg.r@rtr.ch
pagina d'internet: www.crr.ch

La SRG.R (pli baud: Cuminanza rumantscha radio e televisiun CRR) è vegnida fundada l'onn 1946 ed è ina da las quatter organisaziuns commembras da la societad svizra da radio e televisiun. A medem temp è ella er affiliada a la Lia rumantscha. Ella represchenta il territori rumantsch e procura per programs da radio, da televisiun e da multimedia rumantschs. Cun sia purschida da programs gida la SRG.R ad exprimer l'identitad svizra e la varietad da sias regiuns. Ultra da sia incumbensa d'infurmaziun, da cultura e da divertiment gidan las emisiuns a medem temp er a mantegnair ed a promover la lingua e la cultura rumantscha.

Uniun Pro Svizra rumantscha (PSR)
7188 Sedrun

e-mail: psr@rumantsch.ch
pagina d'internet: www.rumantsch.ch

La PSR è vegnida fundada l'onn 1992. Ella ha l'intent da mantegnair e da promover la lingua e cultura rumantscha, oravant tut en il sector da la pressa e da la furnaziun supplementara da schurnalistas e da schurnalists rumantschs. Ella s'engascha per la garanzia da la quadri-linguitad da la Svizra e sustegna er las stentas da la Lia rumantscha e da sias instituziuns affiliadas.

Uniun da las Rumantschas e dals Rumantschs da la Bassa (URB)

President Jon Carl Tall
Hertistrasse 2
6300 Zug

tel. +41 41 710 10 40
pagina d'internet: www.quartalingua.ch

L'URB è vegnida fundada l'onn 1991 ed è affiliada a la LR. Ella ha l'intent da promover ils contacts tranter las uniuns rumantschas e grischunas ordaifer il Grischun sco er tranter ils Rumantschs da differents idioms e da differentas gruppas da vegliadetgna. Ella iniziescha e sustegna projects che promovon il rumantsch ordaifer il Grischun sco er projects d'instrucziun rumantscha per giuvenils. Ella organisescha scuntradas per las persunas da lingua rumantscha.

Quarta Lingua (QL)

Neptunstrasse 2
8032 Turitg

tel./fax +41 44 362 61 26
pagina d'internet: www.quartalingua.ch

La QL è vegnida fundada l'onn 1972. Ella sa chapescha sco ambassadura da la quarta lingua naziunala en l'ulteriura Svizra, cunzunt en la Svizra tudestga. La QL vul promover la conscienza e la simpatia per il rumantsch en l'entira Svizra sco er il barat tranter la Rumantschia e las ulteriuras trais linguas naziunalas. Ella sustegna projects che rendan accessibla la cultura rumantscha er en las autras regiuns linguisticas. Dapi l'onn 2003 è la QL affiliada a la Lia rumantscha.

Uniun dals Gualsers dal Grischun (WVG)

Dischmastrasse 73
7260 Tavau Vitg

tel. + 41 81 664 14 42
fax: + 41 81 664 19 42
pagina d'internet: www.walserverein-gr.ch

La WVG è l'associaziun linguistica e culturala dals Gualsers grischuns. Ses intent principal è da mantegnair la cultura gualsra ed alpina en il senn il pli vast. Ella s'engascha cunzunt per il mantegniment dals dialects gualsers e per la promoziun da la litteratura dialectala e sustegna la perscrutaziun scientifica da la lingua, da l'istorgia e da l'etnologia gualsra.

Internationale Vereinigung für Walsertum (IVfW) tel. + 41 27 923 12 54 (president)
+ 41 79 432 53 15
Chascha postala 674 pagina d'internet: www.wir-walser.ch
CH-3900 Brig

Da la IVfW fan er part l'uniun dals Gualsers dal Grischun, plinavant ulteriurs represchentants da regiuns gualsras, tranter auter er da Bosco Gurin, da Pomatt/Formazza e dal Vorarlberg. Ella edescha la revista semestrala "Wir Walser" cun contribuziuns davart l'etnologia, davart l'istorgia e davart la lingua da l'entir territori dals Gualsers.

Organisaziuns activas a favur da la politica da chapientscha

Ulteriuras organisaziuns ed instituziuns che s'engaschan oravant tut en il sector da la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas sa chattan sin la homepage www.punts-info.ch. Qua sutvart èn enumeradas las adressas da las organisaziuns che la confederaziun sustegna per realisar activitads a favur la politica da chapientscha.

Schweizer Feuilleton-Dienst, dr. Ulrich E. Gut, president
Sihlquai 253
Chascha postala 1801 e-mail: kw@sda.ch
8021 Turitg pagina d'internet: www.feuilletondienst.ch

Forum du bilinguisme/für die Zweisprachigkeit, dunna Christine Beerli, presidenta
Faubourg du Lac 45
Chascha postala 566 e-mail: forum@bilinguisme.ch
2502 Bienna pagina d'internet: www.bilinguisme.ch

Neue Helvetische Gesellschaft - Treffpunkt Schweiz, NHG-TS, dunna Christiane Langenberger, presidenta
Av. des Sports 28 e-mail: rsts@bluewin.ch
1400 Yverdon-les-Bains pagina d'internet: www.dialoguesuisse.ch

Fondazione Lingue e Culture, signur Georges Lüdi, president
Chascha postala 120 e-mail: gghisla@idea-ti.ch
6949 Comano pagina d'internet: www.babylonia-ti.ch

Service de Presse Suisse, signur Jean Richard, president
Rue de la Barre 11
1005 Lausanne pagina d'internet: www.culturactif.ch

Forum Helveticum, signur Roy Oppenheim, president
Bleicherain 7 e-mail: info@forum-helveticum.ch
5600 Lenzburg 1 pagina d'internet: www.forum-helveticum.ch

Coscienza Svizzera, signur Remigio Ratti, president
Chascha postala 1559 e-mail: segretariato@coscienzasvizzera.ch
6501 Bellinzona pagina d'internet: www.coscienzasvizzera.ch

ch Jugendaustausch, dunna Silvia Mitteregger, coordinatura,
Poststrasse 10 tel. +41 32 625 26 80
Chascha postala 358 fax: +41 32 625 26 88
CH-4502 Solothurn e-mail: austausch@echanges.ch

3. Inditgai, sch'ina instituziun u in'organisaziun è vegnida consultada per elavurar il rapport qua avant maun u per realisar las recumandaziuns dal comité dals ministers. Sche Vus confermais questa dumonda, precisai per plaschair, da tge instituziun u da tge organisaziun ch'i sa tracta.

3. Collavuraziun tar l'elavuraziun dal rapport

Per preparar quest rapport e per realisar las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa ha la confederaziun tshertgà oravant tut la collavuraziun cun ils chantuns pertutgads, il Grischun ed il Tessin, ch'èn directamain cumpetents per realisar singulas recumandaziuns. Il chantun Grischun ha consultà da sia vart las organisaziuns e las instituziuns che s'engaschan en il chantun per la lingua taliana e rumantscha (Lia rumantscha, Pro Grigioni italiano; las adressas exactas sa chattan en l'emprima part, chap. 2).

Sur la federaziun da tetg da l'associaziun dals viagiants, la Radgenossenschaft der Landstrasse, è la confederaziun en contact permanent cun represchentants dals viagiants. Uschia è garanti il barat d'infurmaziuns necessari.

Radgenossenschaft der Landstrasse	tel.	+ 41 1 432 54 44
Hermetschloostrasse 73	fax:	+ 41 1 432 54 87
CH-8048 Turitg		info@radgenossenschaft.ch

Per responder las dumondas dal comité dals experts davart l'applicaziun da la segunda part da la charta sin il franzos e sin il tudestg sco er davart in'eventuala applicaziun da l'artitgel 3 alineas 1 e 2 sin questas duas linguas sco "linguas uffizialas main derasadas" è la confederaziun sa drizzada a las chanzlias chantunalas dals chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais.

Per actualisar ils svilups ils pli actuals areguard l'instrucziun da linguas en la scola obligatorica è vegnida tshertgada la collavuraziun cun la conferenza svizra da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDEP).

4. Inditgai las mesiras (tenor l'artitgel 6 da la charta) ch'èn vegnidas prenidadas per render enconuschent meglier ils dretgs e las obligaziuns che resultan da l'applicaziun da la charta.

4. Actividad d'infurmaziun concernent la charta

Il terz rapport dal comité dals experts dal cussegl da l'Europa e las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa dals 12 da mars 2008 è vegnids tramess als chantuns Grischun e Tessin, als represchentants dals viagiants, als chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais, a la Südostschweiz radio/TV SA sco er a la societad Walserhaus Gurin. Il chantun Grischun ha infurmà da sia vart las organisaziuns pertutgadas. En vista a la preparaziun dal quart rapport qua avant maun è vegnida tshertgada la collavuraziun cun l'uffizi da cultura dal Grischun sco er cun la divisiun da cultura dal chantun Tessin.

Il quart rapport da la Svizra davart la realisaziun da la charta stat a disposiziun en tut las quatter linguas naziunalas e vegn publicità cun ina communicaziun da pressa a chaschun da la deliberaziun tras il cussegl federal. Sco tut ils rapports anteriurs è il quart rapport medema-

main accessibel en l'internet (www.bak.admin.ch => Sprachen und kulturelle Minderheiten => Sprachenpolitik).

5. Natiralmain che las mesiras ch'èn vegnidas prendidas per realisar las recumandaziuns dal comité dals ministers èn descrittas detagliadamain en il rapport. Resumai dentant tuttina curtamain questas mesiras per mintga recumandaziun.

5. Realisaziun da las recumandaziuns

La Svizra è s'occupada detagliadamain tant da las recumandaziuns dal terz rapport dals experts sco er da las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa. Pervia da la structura federalistica descritta qua survart e pervia da la suveranità chantunala en dumondas da lingua, vegni differenzià en ils proxims puncts tranter las recumandaziuns che pertutgan la confederaziun e las recumandaziuns ch'èn chaussa dals chantuns Tessin e Grischun.

5.1 Recumandaziuns 1 – 3 dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa en l'aggiunta dal terz rapport dals experts dals 12 da mars 2008

Davart las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa ha l'uffizi federal da cultura già prendì in'emprima posiziun en sia brev dals 3 da december 2007 al cussegl da l'Europa.

Recumandaziun 1: Il comité dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da garantir che l'introducziun dal rumantsch grischun en scola sustegna la protecziun e la promoziun dal rumantsch sco lingua viva.

Il chantun Grischun accentuescha ch'il rumantsch grischun vegnia introducì e duvrà sco lingua da scrittira e che l'instrucziun sa concentreschia sin l'acquist d'abilitads activas en ils secturs tadlar, leger e scriber. L'instrucziun a bucca ha anc adina lieu en ils idioms. L'introducziun vegn evaluada da l'institut da plurilinguitad da l'università da Friburg, e las persunas d'instrucziun pertutgadas vegnan accumpagnadas en vista linguistica e didactica.

Las indicaziuns detagliadas dal chantun Grischun davart la recumandaziun 1 sa chattan en la terza part, chap. I 1.4.1).

Recumandaziun 2: Il comité dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da prender las mesiras necessarias per procurar che l'administraziun chantunala e las vischnancas cun ina maiorità tudestga e cun ina minorità rumantscha utiliseschian rumantsch en il contact cun persunas da lingua rumantscha.

Il chantun Grischun renviescha a la lescha ed a l'ordinaziun chantunala da linguas che prevesan che la correspundenza en scrit cun il chantun ha lieu en quella lingua ch'è vegnida tschernida dal petent, eventualmain pia er en rumantsch.

Il chantun Grischun renviescha plinavant a la libra tscherna da las linguas uffizialas en il cussegl grond ed en la regenza, a la translaziun da texts uffizialas en las differentas linguas uffizialas sco er a la promoziun da las enconuschientschas linguisticas da ses personal.

In'enquista concernent il rumantsch resp. la plurilinguitad, fatga en il decurs da l'onn 2009 tar las vischnancas, vegn a dar ulteriurs scleriments davart l'utilisaziun dal rumantsch sin plaun communal.

Las indicaziuns detagliadas dal chantun Grischun davart la recumandaziun 2 sa chattan en la terza part, chap. I 1.4.2).

Recumandaziun 3: Il comité dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da mantegnair il dialog cun las persunas che discurren jenic per pudair eruir, tge puncts da l'artitgel 7 che pudessan vegnir applitgads sin il jenic, e quai cun il meglier sustegn pussaivel da vart dals pledaders.

La confederaziun maina in dialog permanent cun ils viagiants sur lur associaziun da tetg, la Radgenossenschaft der Landstrasse, sco er sur la fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers".

La promoziun da la lingua jenica è daventada in tema tras l'emprim rapport dal comité dals experts l'onn 2001. En il decurs dals ultims onns ha pudì vegnir sviluppa en stretga collavuraziun cun ils Jenics in project per promover la lingua jenica. Igl è in project da Jenics e – sco quai ch'els han giavischà – per Jenics. Quest project cuntegna la repassada e la cumplettaziun dal vocabulari jenic e sia publicaziun en tudestg, en franzos ed en talian. Plinavant realiseschan ils Jenics sezs, cun il sustegn professiunal da las medias, ina seria d'intervistas en lingua jenica. Las intervistas cuntegnan differents temas da l'ambient professiunal, social e cultural dals Jenics. Ils temas ed ils cuntegns vegnan fixads en collavuraziun cun ils viagiants. Las intervistas vegnan registradas sin ina DVD, il text vegn transcrit e rendì accessibel als Jenics en in carnet accumpagnant tar la DVD. Il vocabulari jenic e la DVD, che duain gidar ils Jenics ad elavurar ed a derasar la lingua jenica, als vegnan mess a disposiziun gratuitamain, e quai previsiblamain l'onn 2010.

Las recumandaziuns dal comité dals experts dal cussegl da l'Europa davart la realisaziun da l'artitgel 7 da la charta vegnan tractadas detagliadamain en la segunda part.

5.2 Dumonda dal comité dals experts davart la situaziun en ils chantuns bilings

En il chapitel 1.3 (§10 – §12) renviescha il terz rapport dals experts a vischnancas dals chantuns bilings Berna e Friburg cun lingua uffiziala tudestg resp. franzos. Questas vischnancas han ina quota d'abitants da 10% fin passa 40%, dals quals la lingua principala na correspunda betg pli a la lingua communal uffiziala, dentant ad ina da las duas linguas chantunales uffizialas. En il catalog da dumondas dal comité dals experts dals 20 da zercladur 2008 vegnan dumandadas infurmaziuns supplementaras en chaussa:

Franzos e tudestg

10.

- *Tge mesiras èn vegnidas prendidas per applitgar la part II da la charta [artitgel 7] sin il franzos e per il tudestg (vesair il 1. rapport da la Svizra, p. 9/10)?*
- *Èsi previs d'applitgar ils alineas 1 e 2 da l'artitgel 3 da la charta sin il franzos e sin il tudestg sco "linguas uffizialas main derasadas"?*

Tudestg è la lingua principala per 63,7%, franzos per 20,4% da la populaziun residenta da la Svizra. Tar tuttas duas linguas sa mussa in augment da questa quota (vesair l'introducziun, chap. 2.1.1). Il tudestg è la lingua uffiziala esclusiva en 17 chantuns, il franzos en quatter chantuns (JU, NE, VD, GE). La constellaziun linguistica en ils trais chantuns bilings è differenta. En ils chantuns Friburg e Vallais è la lingua minoritara naziunala franzos la lingua maioritara chantunala, en il chantun Berna corresponda la repartiziun linguistica da la maioritad e da la mino-

ritad a la repartiziun sin plaun svizzer (vesair l'introducziun, chap. 2.1.2). Las regulaziuns ed ils instruments linguistics da quests chantuns (vesair l'emprima part, chap. 1.3) resguardan la lingua minoritara discurrenda tradiziunalmain en in territori linguistic e sa stentan da promover la chapientscha ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas e naziunalas. Il franzos ed il tudestg èn linguas uffizialas cun ils medems dretgs tant sin plaun federal sco er en ils trais chantuns bilings Berna, Friburg e Vallais. Tut ils burgais da quests chantuns disponan pia da documents uffizials tudestgs e franzos. Ellas ed els pon er sa drizzar per tudestg e per franzos a las autoritads cumpetentas sin plaun federal e chantunal. Ultra da quai emprendan tut ils uffants da quests chantuns bilings l'otra lingua sco emprima lingua estra.

Qua tras vegnan resguardads tant ils princips da la constituziun federala svizra sco er las finamiras ed ils princips da l'artitgel 7 da la charta.

Ils chantuns bilings èn vegnids envidads da prender posiziun davart las dumondas dal comité dals experts qua survart:

En sia posiziun dals 9 da fanadur 2009 renviescha la chanzlia chantunala dal **chantun Berna** al princip territorial linguistic ch'è francà en la constituziun chantunala e che prevesa excepziuns a favur da la lingua minoritara, il franzos. Confurm a l'organisaziun chantunala actuala han ils contacts dals burgais dals districts Erlach e Nidau cun lur autoritads communalas e districtualas lieu per tudestg. En ils districts Courtelary, Moutier e La Neuveville han quests contacts lieu per franzos. A partir dal 1. da schaner 2010 vegnan ils 26 districts actuals dividids en tschintg regiuns administrativas. En ina da questas regiuns administrativas, il Giura bernais, è franzos la lingua uffiziala. La regiun administrativa Seeland, che cumpiglia ils anteriurs districts Erlach e Nidau, vegn ad esser bilingua. Las trais ulteriuras regiuns vegnan ad esser tudestgas. A medem temp vegn rinforzada la collavuraziun intercomunala en il rom da conferenzas regiunalas. Ina da quellas vegn a cumpigliar las regiuns Giura bernais e Seeland. Ella vegn considerata sco bilingua. Questa reorganisaziun ha las suandantas consequenzas linguisticas:

- En il traffic cun las autoritads communalas e regiunalas dal Giura bernais resta il franzos la suletta lingua uffiziala che regla il contact da la populaziun cun las autoritads; percenter vegnan las duas linguas ad esser applitgables en il rom da la conferenza regiunala.
- Fin ussa ston ils abitants dals dus districts Erlach e Nidau duvrar tudestg per contactar lur vischnancas e las autoritads districtualas. En l'avegnir na vegn la situaziun betg midada en quai che riguarda las vischnancas, il franzos vegn dentant er ad esser la lingua per contactar las autoritads regiunalas. Il medem vegn a valair per ils contacts cun la conferenza regiunala.

En cumparegliaziun cun la situaziun dal temp, cur ch'il terz rapport da la Svizra era vegnì redigì, è la situaziun pia sa midada in pau a favur da la lingua minoritara (dal franzos en la regiun administrativa bilingua Seeland e dal tudestg en la regiun administrativa francofona Giura bernais), quai cunzunt per la populaziun dals districts Erlach e Nidau ed in pau pli pauc per la populaziun germanofona dals trais districts dal Giura bernais. Il princip territorial vegn a vegnir applitgà er vinavant strictamain en il Giura bernais. In'excepziun da quest princip periclitass il program da mesiras ch'è vegnì lantschà per che la minoritad francofona dal chantun – che represchenta 5,4% da la populaziun (Giura bernais) – possa proteger sia identitad, mantegnair sia atgnadad linguistica e culturala e sa participar activamain a la vita politica chantunala (art. 5 da la constituziun chantunala).

Er en il **chantun Friburg** vegn reglà il diever da las duas linguas chantunalas uffizialas franzos e tudestg resguardond il princip territorial, e vegn tegnì quint da las minoritads linguisticas tradiziunalas. Las vischnancas pon tscherner en moda autonoma lur lingua(s) uffiziala(s). A la fin dals onns 1980 ed al cumenzament dals onns 1990 han differents rapports e differentas expertisas numnà quotas da 25% fin 40%, a partir da las qualas ina vischnanca possa vegnir considerata sco bilingua. En vista a las relaziuns complexas en la zona da cunfin franzos-

tudestga sco er sin basa da las sensibilidades existentas èsi vegnì desistì da daventar activ sin plaun legislativ, e quai er sin giavisch da presidents communal pertutgads.¹⁷

En il terz rapport dals experts (§12) vegni renvià explicitamain a l'alineia 2 da l'artitgel da linguas da la constituziun dal chantun Friburg. Tenor quest alineia resguardan il chantun e las vischnancas las minoritads linguisticas tradiziunalas (art. 6 al. 2), ed "en vischnancas cun ina minoritad linguistica tradiziunala considerabla pon las linguas uffizialas esser il franzos ed il tudestg" (art. 6 al. 3). Areguard la dumonda da la definiziun dal concept da la "minoritad linguistica tradiziunala considerabla", tschentada en il terz rapport dals experts, resp. areguard la regulaziun da las linguas uffizialas communalas ha la direcziun d'instituziuns, d'agricultura e da selvicultura dal chantun Friburg rinforzà cun la brev dals 28 d'avust 2009 la precedenza da mesiras concretas e pragmaticas per promover la chapientscha tranter las cuminanze linguisticas: "Areguard la realisaziun da l'artitgel da linguas en la constituziun (art. 6) è la regenza chantunala stada da l'avis ch'i na saja betg absolutamain necessari da relaschar disposiziuns executivas per il mument. Sin basa da la lunga pratica ed en vista a las experientschas fatgas è la regenza da l'opiniun ch'i saja pli cunvegnet da promover la chapientscha tranter las cuminanze linguisticas tras accziuns concretas e pragmaticas. Igl è er vegnì resguardà che questa opziun n'ha betg creà ina situaziun da conflict. Er ils organs publics decentral (vischnancas) èn da questa opiniun. Igl è er sa mussà ch'ina legislaziun dal status linguistic en spezial sin plaun communal na meglierescha betg la finamira generala che vul promover la bilinguitad."

En connex cun l'applicaziun da la part II da la charta sin il franzos e sin il tudestg vegni renvià al program da la regenza per la perioda da legislatura 2007 – 2011 che vul suttastritgar la bilinguitad sco element impurtant e sco trumf dal chantun. Uschia ha la direcziun d'educaziun, cultura e sport dal chantun Friburg elavurà tranter auter in "concept chantunala per l'instrucziun da linguas" per il temp da scola obligatoric.¹⁸ Quest concept prevesa da promover l'acquist da l'autra lingua sco er d'ulterioras linguas estras. Propostas correspondentas ch'èn cuntegnidas en il concept vegnan suttamessas proximamain al parlament chantunala.

Er la "fundaziun per perscrutaziun e svilup" ed il "institut per la perscrutaziun da la plurilinguitad e da l'educaziun plurilingua", ch'èn vegnids fundads ils 15 da november 2007 e che vegnan purtads comunablamain da l'universitad e da la scola auta da pedagogia da Friburg, mussan ils sforzs ch'il chantun fa per la bilinguitad e per la plurilinguitad.

Er il **chantun Vallais** ha francà la bilinguitad dal chantun en sia constituziun chantunala. La lingua uffiziala da las singulas vischnancas n'è betg reglada en la constituziun, resulta dentant tras l'attribuziun dals districts a las trais parts Vallais sura, Vallais mez, Vallais bass resp. a duas regiuns marcantamain monolinguas.

La chanzlia chantunala dal chantun Vallais accentuescha en sia posiziun dals 26 d'avust 2009 ch'il tudestg ed il franzos vegnian considerads en il chantun Vallais sco linguas uffizialas equivalentas (art. 12 da la constituziun chantunala). Per ademplir quest princip da l'egualitad da las duas linguas uffizialas sin plaun administrativ vegnan tut ils documents uffizials redigids en omaduas linguas. Sin plaun parlamentar vegnan tut las sessiuns dal cussegl grond transladas simultanamain e tut ils documents (rapports, intervenziuns e.u.v.) vegnan redigids en omaduas linguas. En quai che riguarda la furmaziun datti en il Vallais la pussaivladad d'absolver l'entira furmaziun da scola (da la scolina fin al gimnasi) en duas linguas. Sin il stgalim da la scola d'orientaziun u dal gimnasi datti plinavant la pussaivladad d'absolver ina part da la scolaziun en quella part dal chantun, nua ch'i vegn discurrì l'autra lingua. Questa pussaivladad vegn tratga a niz savens. Per ils students da la scola auta da pedagogia èsi obligatoric d'absolver in semester en quella part dal chantun, nua ch'i vegn discurrì l'autra lingua.

¹⁷ B. Altermatt, La politique du bilinguisme dans le canton de Fribourg/Freiburg (1945-2000), Friburg 2003, p. 180 ss.

¹⁸ vesair: http://admin.fr.ch/cha/de/pub/laufende_vernehmlassungen.htm

Ils chantuns bilings èn da l'avis ch'i na dettia – en vista a la situaziun giuridica vertenta – naginas raschuns d'extender las obligaziuns en il senn da l'artitgel 3 alinea 2 da la charta. Suentar che la lescha federala da linguas (LLing) è entrada en vigur, po quai dentant vegnir examinà, cunquai ch'ils chantuns plurilingus survegnan agids finansials per incumbensas spezialas tenor l'artitgel 21 L Ling.

6. Inditgai, tge mesiras che Voss stadi ha prendi per infurmar ils suandants posts davart las recumandaziuns:

- **tut ils plauns guvernativs (naziunal, federal, corporaziuns territorialas u administraziuns localas e regiunalas);**
- **las autoritads giudizialas;**
- **ils organs e las associaziuns fixads tenor la lescha.**

6. Actividad d'infurmaziun areguard las recumandaziuns

Per infurmar davart las recumandaziuns dal comité dals ministers ha la confederaziun contactà ils chantuns Grischun e Tessin (vesair l'emprima part, chap. 3). Il chantun Grischun ha da sia vart infurmà la Lia rumantscha e la Pro Grigioni italiano. Sco post federal cumpetent per la promoziun dal jenic ha l'uffizi federal da cultura permanentamain contact cun ils viagiants sur la Radgenossenschaft der Landstrasse sco er sur la fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers".

Per infurmar davart las ulteriuras recumandaziuns dal comité dals experts ha la confederaziun contactà tut ils chantuns bilings e supplitgà quels da prender posiziun davart l'applicaziun da la charta sin il tudestg e sin il franzos. Las infurmaziuns davart las recumandaziuns èn vegnidas tramessas er als represchentants da la societad Walserhaus Gurin, als represchentants da las autoritads communalas d'Ederswiler ed al gestiunari da las medias electronicas en il Grischun.

7. Explitgai, co che Voss pajais ha integrà ils posts menziunads qua survart per realisar las recumandaziuns.

7. Collavuraziun tar la realisaziun da las recumandaziuns

L'UFC stat en in contact permanent cun las autoritads grischunas e tessinaias ch'èn directamain cumpetentas per realisar ina part da las recumandaziuns. Sco ch'i resorta dal rapport qua avant maun èn ils posts chantunals cumpetents sa participads activamain a la preparaziun da quest rapport. En la terza part prendan omadus chantuns detagliadamain posiziun davart las recumandaziuns che als concernan.

Per la posiziun davart las recumandaziuns che concernan il jenic ha l'UFC collavurà cun la Radgenossenschaft der Landstrasse.

SEGUNDA PART

1. Inditgai, tge mesiras che Voss pajais ha prendì per applitgar l'artitgel 7 da la charta da las linguas regionalas u minoritaras menziunadas qua survart en ils chapitels 1 e 3 da l'emprima part, e quai menziunond ils differents plauns da responsablidad.

1. Mesiras per realisar l'artitgel 7 da la charta

En la part che suonda vegnan resumadas las mesiras dal dretg e da la politica da linguas che la confederaziun ha prendì per realisar l'artitgel 7 da la charta. En quest connex vegnan tractadas las dumondas specificas da la cumissiun dals experts per realisar singulas disposiziuns da l'artitgel 7. Quellas èn vegnidas preschentadas a las autoritads svizras en il terz rapport dals 12 da mars 2008 ed en il catalog da dumondas dals 20 da zercladur 2008 e vegnan mintgamai citadas qua sutvart.

1.1 Art. 7 al. 1 lit. a

La "renconuschientscha da las linguas regionalas u minoritaras sco expressiun da la ritgezza culturala" vegn exprimida en Svizra gia en la constituziun federala: tut las linguas discurrendas tradiziunalmain en Svizra cun agen territori linguistic èn renconuschidas sco linguas naziunalas ed uffizialas, cun tut las consequenzas che pon vegnir deducidas da quai per il diever da la lingua en il sector public e privat, en la furmaziun ed en la perscrutaziun. La nova lescha da linguas che vegn probablmain ad entrar en vigur l'onn 2010 duai rinforzar supplementarmain la quadrilinguitad sco caracteristica da la Svizra. Er en las constituziuns dals chantuns plurilings èn tut las linguas naziunalas discurrendas en lur territori determinadas sco linguas chantunalas e renconuschidas sco linguas uffizialas dal chantun. La constituziun chantunala d'intgins chantuns monolings cuntegna medemamain in artitgel da linguas (vesair emprima part, chap. 1.3).

La confederaziun dat, sco gia menziunà, agids finanziaus a differentas instituziuns ed organizaziuns che s'engaschan per la diversidad linguistica e culturala e particularmain per las minoritads linguisticas en Svizra. La confederaziun sustegna er ils Jenics, ina minoritad renconuschida da la Svizra (l'onn 2010 vegn la confederaziun a sustegnair ils viagiants cun 400'300 francs): Che la fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers" è vegnida endrizzada, è l'expressiun da la renconuschientscha uffiziala da la ritgezza culturala dals viagiants en Svizra.

§16 Il comité dals experts recumonda a las autoritads svizras d'acceptar ina legislaziun che garantescha l'applicaziun concreta da l'artitgel 70 CF.

Sco explitgà en ils chapitels 1.1 e 5.1 da l'introducziun, han las chombras federalas approvà ils 5 d'october 2007 la lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas (lescha da linguas, LLing). Il cussegl federal vegn a metter en vigur la lescha da linguas previsiblmain il schaner 2010. L'ordinaziun che regla la realisaziun concreta da la LLing è actualmain en preparaziun.

Il tudestg (vischnanca da Bosco Gurin, chantun Tessin)

§18 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per renconuscher uffizialmain il tudestg a Bosco Gurin?

Tenor l'artitgel 1 litera a cifra ii da la charta na vegnan ils dialects da las linguas uffizialas betg subsummads sut la noziun da las "linguas regiunalas u minoritaras". Il tudestg gualser vala sco dialect da la lingua da standard tudestg; el è l'expressiun d'ina vasta cultura alpina. Il tudestg gualser è ina da fitg bleras variantas dialectalas svizzer-tudestgas ch'èn derasadas en tut la Svizra tudestga e che furman ina part fitg impurtanta da la diversità linguistic-culturala dal pajais. Cun ina renconuschientscha uffiziala dal tudestg a Bosco Gurin, n'obtegness betg il dialect da Gurin, mabain la lingua da standard tudestg in status uffizial. Ils abitants da Gurin che discurren tudestg mussan ina lealtà pli pitschna envers la lingua da standard tudestg che envers la lingua da standard talian (vesair introducziun, chap. 2.1.2).

Il chantun Tessin è gia s'exprimi a chaschun dal terz rapport svizzer (p. 40 ss.) detagliadamain davart las recumandaziuns dal comité dals experts concernent il tudestg gualser a Bosco Gurin. El resumescha las infurmaziuns las pli impurtantas en il quart rapport qua avant maun (vesair terza part, chap. II 1.2.1). El vul respectar la situaziun speziala da la vischnanca, ha dentant sapientivamain renunzià da la menziunar spezialmain en la constituziun chantunala, che numna il chantun Tessin explicitamain ina republica democratica da cultura e lingua taliana.

La posiziun detagliada dal chantun Tessin tar il §18 sa chatta en la terza part, chap. II 1.2.2.

Represchentants da la societad Walserhaus Gurin giavischan en lur posiziun che l'atgnadad linguistica da Bosco Gurin vegnia renconuschida uffizialmain da las autoritads tessinaisas. En vista al pitschen dumber da giuvens Gurinai, che discurren anc il dialect da Gurin, inditgeschan els la situaziun linguistica sco fitg critica. Els èn da l'avis ch'i saja difficil, u schizunt nunpussaivel, d'impedir u da retardar la regressiun dal "ggurijnartitsch" che ha lieu gia dapi intginas generaziuns e che signifitga er ina perdita culturala.

Il jenic

§21 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per consultar ils represchentants dals pledaders jenics en vista a las mesiras per proteger e per promover lur lingua?

L'uffizi federal da cultura (UFC) stat en contact permanent cun represchentants dals Jenics, surtut cun l'associaziun da tetg dals viagiants svizzers, la Radgenossenschaft der Landstrasse. L'UFC ha collavurà stretgamain cun ella en il rom da las preparativas per il sboz preliminar dal rapport dal cussegl federal davart la situaziun dals viagiants.

Quest rapport cumplessiv dal cussegl federal davart la situaziun dals viagiants en Svizra è vegnì publicà l'october 2006¹⁹: Il rapport parzial I examinescha las consequenzas d'ina eventuala ratificaziun da la cunvegna nr. 169 da l'organisaziun internaziunala da lavur (OIL) davart pievels indigens e davart pievels che vivan en stirpas (C 169); il rapport parzial II analisescha las pussaivladads da la confederaziun per crear plazzas stablas e plazzas da transit per ils viagiants. Avant la publicaziun d'ina versiun definitiva èn – en il rom da procedura consultativa (consultaziun) – er vegnids envidads represchentants dals Jenics per s'exprimer davart il sboz preliminar.²⁰

Suenter discussiuns intensivs cun e tranter ils Jenics (vesair terz rapport, p. 44), ha la Radgenossenschaft der Landstrasse preschentà a l'UFC ils 26 d'avrigl 2007 in project per la lingua jenica. La finamira da quest project è da rimnar tut il vocabulari jenic existent e da promover l'applicaziun e la derasaziun da la lingua jenica entaifer la cuminanza jenica cun far intervistas en lingua jenica e cun registrar quellas. Il project è en lavur e vegn previsibla-

¹⁹ www.bak.admin.ch/bak/themen/sprachen_und_kulturelle_minderheiten/00507/01414/index.html?lang=de

²⁰ www.bak.admin.ch/bak/themen/sprachen_und_kulturelle_minderheiten/00507/01414/index.html?lang=de

main ad esser terminà l'onn 2010 cun ina derasaziun gratuita dal material elavurà tranter ils Jenics.

1.2 Art. 7 al. 1 lit. b

Tant sin plaun federal sco er sin plaun chantunal vegn "respectà il territori geografic da minga lingua regionala u minoritara".

En il contact cun las autoritads e cun las instituziuns dovra la confederaziun la lingua dal territori linguistic respectiv. Ils pledaders da las linguas naziunalas pon sa drizzar a la confederaziun en lur lingua.

Ils chantuns èn obligads sin basa da la constituziun da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas (art. 70 al. 2 CF). Els procuran per l'applicaziun dal dretg fundamental da la libertad da lingua e dal princip territorial per il diever public da la lingua, oravant tut en ils secturs furmaziun, giustia ed administraziun. Las linguas minoritaras rumantsch e talian èn tuttas duas er linguas uffizialas dals chantuns, en ils quals ellas vegnan discurridas.

La divisiun da la Svizra en chantuns suverans, fixada en la constituziun, impedescha ina midada arbitrara da las structuras administrativas existentas. Sin l'organisaziun da l'administraziun chantunala n'ha la confederaziun nagina influenza.

Il rumantsch

§23 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per garantir che las novas unitads administrativas na sajan nagin impediment per la promoziun dal rumantsch e che l'instrucziun en rumantsch saja garantida almain en la medema dimensiun sco avant la reorganisaziun?

Vesair latiers la resposta dal chantun Grischun en la terza part, chapitel I 2.1.

Il tudestg (vischnanca da Bosco-Gurin, chantun Tessin)

§25 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per garantir che las novas unitads administrativas na sajan nagin impediment per la promoziun dal tudestg a Bosco Gurin, spezialmain en il sector da la furmaziun?

Vesair latiers la resposta dal chantun Tessin en la terza part, chapitel II 1.2.3.

Represchentants da la societad Walserhaus Gurin giavischan che las autoritads chantunales e localas resguardian – en cas d'ina fusiun da vischnancas – lur cultura tudestga.

1.3 Art. 7 al. 1 lit. c

La confederaziun accentuescha la "necessitad d'in proceder decidì per promover las linguas regionalas u minoritaras". Ella realisescha quai cun promover il rumantsch ed il talian cun ils meds disponibels ed en il rom da sias pussaivladads. En tut ils secturs da cumpetenzza da la confederaziun, quai vul dir en l'administraziun federala, en las instituziuns politicas, en la giustia federala, en il sector da las scolas autas e da las scolas professiunalas ed en la perscrutaziun dovra la confederaziun las linguas uffizialas e promova la quadrilinguitad. La confederaziun s'engascha tant per la promoziun da la plurilinguitad instituziunala sco er individuala.

La cumpetenzza da promoziun che la confederaziun dat als chantuns plurilings (BE, FR, GR e VS) per ademplir lur incumbensas spezialas (art. 70 al. 4 CF) e per la lingua rumantscha e taliana en ils chantuns Grischun e Tessin (art. 70 al. 5 CF) è ultra da quai fixada en la constituziun. La nova lescha da linguas prevesa mesiras correspondentas. Cun mesiras adapta-

das tegna questa lescha er quint da las competenzas da la confederaziun e dals chantuns tar la promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las cuminanzas linguisticas.

La fundaziun d'ina chasa editura rumantscha professiunala è l'exempel il pli recent da la promoziun da la lingua naziunala la pli pitschna. La fundaziun svizra per la cultura Pro Helvetia, il chantun Grischun e la Lia rumantscha sustegnan mintgamai cun 60'000 francs per onn la Chasa editura rumantscha (CER) durant trais onns. La nova chasa editura vul promover la litteratura rumantscha, offrind servetschs d'ediziun professiunals ed edind belletristica, cudeschs tematics e products da media parentads, sco p.ex. cudeschs auditivs.

Il tudestg (vischnanca da Bosco-Gurin, chantun Tessin)

§29 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per sustegnair projects locals che tgiran il tudestg a Bosco Gurin e che resguardan ils giavischs dals pledaders tudestgs a Bosco Gurin pertutgant l'instrucziun en scola?

Vesair latiers la resposta dal chantun Tessin en la terza part, chapitel II 1.2.4.

Represchentants da la societad Walserhaus Gurin renvieschan en lur posiziun a lur fadias per il mantegniment dal dialect da Gurin: curs da "ggurijnartitsch"²¹, sairadas narrativas da Nadal cun istorgias en "ggurijnartitsch", tgira da contacts cun auters abitadis gualsers (surtut Pomatt), publicaziun dal "Guriner Wörterbuch. Teil I: Substantive" (E. Gerstner Hirzel).

Bosco Gurin è er participà al project internaziunal "Walser Alpen – Moderne und Tradition im Herzen Europas" (iniziativa comunabla dad INTERREG III B da l'uniun europeica e da las organisaziuns gualsras). Il project examinescha, co che la cultura po vegnir duvrada per segirar en l'avegnir la colonisaziun decentrala en las Alps. In project parzial s'occupa da la lingua gualsra e da sia tradiziun orala ch'è la basa per transmetter, per acquistar e per sa confruntar cun la cultura gualsra. Bosco Gurin sez sa participescha al "program per la cultivaziun da la regiun Bosco Gurin" che vul proteger ed augmentar la valur da la cuntrada rurala, culturala, natirala ed architectonica da Bosco Gurin.

Il jenic

§30 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per mantegnair il dialog cun ils pledaders jenics per pudair determinar tge puncts da l'artitgel 7 che pudessan vegnir applitgads sin lur lingua?

Sco definì en l'artitgel 7 alinea 5 da la charta èn ils principis da l'artitgel 7 alineas 1 fin 4 d'applitgar conform al senn sin las linguas betg territorialas. En quest connex vegnan la moda sco er la dimensiun da las mesiras applitgadas flexiblmain. Basegns, giavischs, tradiziuns ed atgnadads dals pledaders pertutgads vegnan resguardads.

La Svizra renconuscha e sustegna ils viagiants svizzers sco minoritad naziunala²² ed il jenic sco betg territoriala la Svizra²³ (art. 7 al. 1 lit. a). Ella sa sprova ch'ils Jenics domiciliads e viagiants possian mantegnair e cultivar lur moda da viver, lur lingua e lur cultura; tranter auter cun mesiras per garantir avunda plazzas stablas e plazzas da transit (art. 7 al. 1 lit. b). La fundaziun "In futur per ils viagiants svizzers", en la quala ils viagiants pon occupar tschintg dad endisch mandats dal cussegl da fundaziun, s'engascha medemamain per il

²¹ www.walserhaus.ch/bilder/Veranstaltungskalender%202009%20Calendario%20manifestazioni%202009.pdf

²² convenziun da basa dal cussegl da l'Europa dal 1. da favrer 1995 per proteger las minoritads naziunals (CS 0.441.1) e missiva dal cussegl federal dals 19 da november 1997 al parlament (fegl uffizial federal tudestg 1998 1293, franzos 1998 1033)

²³ charta europeica dals 5 da november 1992 da las linguas regionalas u minoritaras (CS 0.441.2), missiva dal cussegl federal dals 25 da november 1996 al parlament (fegl uffizial federal tudestg 1997 I 1165, franzos 1997 I 1105) e segund rapport, p. 36 s.

rinforz da la posiziun dals viagiants en Svizra, e quai cun insister sin il mantegniment e sin la creaziun da plazzas stablas e da plazzas da transit per ils viagiants.²⁴

La confederaziun encurascha e sustegna ils Jenics en lur activitads da conservar e promover lur lingua. En in dialog constant cun represchentants da la Radgenossenschaft der Landstrasse è vegnì sviluppa in project per la promoziun da la lingua jenica (vesair resposta a la terza recumandaziun dal comité dals ministers, emprima part, chap. 5.1). Igl è in project *da Jenics e per Jenics*, sco quai ch'ils represchentants han giavischà explicitamain. L'ediziun d'in vocabulari jenic (cun translaziun tudestga, franzosa e taliana) e la producziun d'in DVD en jenic davart temas ord l'ambient professiunal, social e cultural dals Jenics contribueschan che la lingua vegn applitgada pli savens (art. 7 al. 1 lit. d) e promovon il barat e la chapientscha tranter ils Jenics en Svizra ed en ils pajais vischins (lit. e, lit. i). Tras quest project naschan medias atractivas ed adequatas per derasar il Jenic (lit. f) – dapertut nua che quai vegn giavischà da la Radgenossenschaft der Landstrasse.

La confederaziun encurascha e sustegna projects scientifics per perscrutar l'istorgia dals Jenics, lur lingua e lur cultura, cunzunt en il rom da programs naziunals da perscrutaziun (PNP) che vegnan sustegnids dal fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica (lit. h). L'institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna ha edì l'onn 2008 ina publicaziun davart ils Jenics en il Grischun ch'è vegnida elavurada en il rom dal PNP 51 ed ha organisà in'exposiziun latiers (2008/2009)²⁵. L'avrigl 2008 ha gi lieu a Berna in café scientific davart il tema "Jenics – ina minoritad svizra"; medemamain in'occurrenza accumpagnanta tar il project PNP 51²⁶. Talas occurrenzas permettian da sensibilisar la publicitad per la problematica dals Jenics domiciliads e viagiants e per lur lingua en Svizra e gidan a diminuir pregiudizis e stereotips (art. 7 al. 3). Dapi curt procura er in dossier davart il tema "Sinti, Roma e viagiants" sin la pagina d'internet da la televisiun svizra per ina meglra infurmaziun.²⁷ Fitg impurtanta è en quest connex er la lavur da publicitad e da sensibilisaziun da l'associaziun da tetg jenica, la Radgenossenschaft der Landstrasse, che vegn sustegnida da la confederaziun dapi l'onn 1986.

1.4 Art. 7 al. 1 lit. d

La basa per "facilitar il diever da linguas regionalas u minoritaras a bucca ed en scrit en la vita publica e privata" è gia fixada en la constituziun federala. La constituziun federala renconuscha explicitamain las quatter linguas naziunalas (art. 4 CF) e determinescha il dretg fundamental da la libertad da lingua (art. 18 CF). Las disposiziuns da promoziun da la constituziun federala e las disposiziuns legalas correspudentas permettian da promover e da rinforzar las linguas minoritaras e la diversitad linguistica e culturala. Il stadi ha er l'incumbensa da crear las premissas legalas per il diever da las linguas regionalas u minoritaras. En il sectur privat vegn il diever liber d'ina lingua regionala u minoritara garanti senza restricziuns tras la libertad da lingua (art. 18 CF). En ils contacts cun il stadi e per part er en la vita publica vegn la libertad da lingua limitada tras il princip territorial. Ils chantuns e singulas vischnancas determineschan sezs il diever da lur linguas en ils territoris da derasaziun en la furmaziun, en la giustia ed en l'administraziun e fixeschan las disposiziuns da promoziun necessarias.

²⁴ vesair latiers: www.stiftung-fahrende.ch

²⁵ G. Dazzi, S. Galle, A. Kaufmann, T. Meier: *Puur und Kessler. Sesshafte und Fahrende in Graubünden*. Edì da l'institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna, Baden 2008.

²⁶ "Aktenführung und Stigmatisierung. Institutionelle Ausschlussprozesse am Beispiel der Aktion 'Kinder der Landstrasse' 1926-1973"; differentas publicaziuns latiers da R. Sablonier, T. Meier e S. Galle (vesair: <http://193.175.239.23/ows-bin/owa/r.einzeldok?doknr=39359>).

²⁷ www.sf.tv/sfwissen/dossier.php?docid=17298&navpath=men

Il tudestg (vischnanca da Bosco-Gurin, chantun Tessin)

§32 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per dar dapli spazi al tudestg en la publicità a Bosco Gurin, spezialmain en il sectur da la signalisaziun?

En il rom dal project INTERREG III B "Walseralps", dal project INTERREG III A "Paesaggio culturale rurale alpino Walser", en vista al project parc naziunal da Locarno ed ad ina candidatura pussaivla da pliras vischnancas gualsras per la renconuschientscha sco patrimoni cultural immaterial da l'Unesco, è vegnida activa la vischnanca Bosco Gurin. Ella ha preschentà l'onn 2005 in program per ina meglra commercialisaziun dal potenzial architectonic, regional e cultural da Bosco Gurin. Collavurà han differentas gruppas d'interess, tranter auter er la societad Walserhaus Gurin. Silsunter è la pagina d'internet uffiziala da la vischnanca Bosco Gurin vegnida redigida per talian sco er per tudestg (www.bosco-gurin.ch). Ultra da quai è vegnì engrondì il museum Walserhaus ed igl èn vegnidas fatgas inscripziuns vi d'objects natirals e culturals.

Tenor las infurmaziuns dal museum Walserhaus Gurin èn la signalisaziun ed ils placats dal museum adina en duas linguas – l'emprim en tudestg, alura en talian.

Ina da las vias da crap ch'è vegnida creada da la gruppada da lavur "Vallemaggia pietraviva" per mussar las bellezzas da la val, è deditgada a Bosco Gurin ed als Gualsers. Las infurmaziuns e la ruta da la senda instructiva èn resumadas en in prospect talian e tudestg.

Sin cartas geograficas da Bosco Gurin èn inditgads tenor infurmaziuns da l'administraziun communal il singuls quartiers en dialect da Gurin; en il vitg sez na datti dentant naginas inscripziuns. Sulettamain la chasa communal sezza portia ina inscripziun publica, e quai per tudestg: "Schul- und Gemeindehaus".

Vesair latiers explicaziuns dal chantun Tessin en la terza part, chapitel II 2.6.

Il jenic

§34 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per mantegnair il dialog cun ils represchentants dals pledaders jenics en vista a la creaziun d'emissiuns da radio e da radio web en lur lingua?

La confederaziun sustegna la creaziun d'emissiuns da radio en differentas linguas minoritaras cun daners che derivan da taxas. La concessiun dals 7 da fanadur 2008 a l'emettur local da radio turitgais alternativ LoRa formulescha en l'incumbensa da program (art. 5) explicitamain l'incumbensa da resguardar interess da minoritads linguisticas, socialas e culturalas (al. 2) e d'emetter regularmain emissiuns en pliras linguas (al. 3). Plinavant vegn renvià a la pussaivladad da render accessiblas las contribuziuns en l'internet. Il radio LoRa survegn ina quota da taxas da 329'532 francs per onn. El emetta mintg'emna in'emissiun da radio d'ina ura (LoRa Romanes) davart la cultura dals Roma e dals Sinti (mesemna, 21.00 – 22.00) ch'è er accessibla sur l'internet.

Sin la pagina d'internet da l'associaziun da tetg jenica, la Radgenossenschaft der Landstrasse, sa chattan divers links tar autras plattafurmas d'internet dals Jenics e davart ils Jenics (www.radgenossenschaft.ch/links_faq.htm), tranter auter er ina pagina da chat jenica (<http://jenischer-chat.mainchat.de>).

1.5 Art. 7 al. 1 lit. e

Il "mantegniment ed il svilup da contacts tranter gruppas che discurren la medema lingua minoritara u ina sumeglianta e gruppas d'autras linguas entaifer il stadi" vegn garantì en Svizra tras differentas organisaziuns ed instituziuns che survegnan per part sustegn finanziel da la confederaziun.

Las persunas da lingua taliana èn reunidas en Svizra en differentas organisaziuns e tgiran ils contacts tranter ellas e cun ils territoris linguistics correspundents en il Tessin ed en il Grischun. La Pro Grigioni italiano e sias nov secziuns extrachantunals promovon tant entai-

fer sco er ordaifer il chantun Grischun la lingua e cultura taliana ed il barat tranter Grischuns talians ed ulteriurs interessents e simpatisants. La Pro Ticino cun sias 33 secziuns en l'entira Svizra e cun 19 secziuns a l'exteriur ha la finamira principala da tgirar la lingua e cultura da la Svizra taliana e las relaziuns tranter il Tessin ed ils auters chantuns.

Er ils Rumantschs tgiran lur contacts tant entaifer il Grischun sco er en tut la Svizra. La Lia rumantscha (LR) e sias organisaziuns regionalas (Surselva romantscha SR, uniun dals Grischs UdG, uniun rumantscha Grischun central URGC) èn activas en emprima lingia en il chantun Grischun. Intginas secziuns da la Lia rumantscha tgiran ils contacts tranter personas da lingua rumantscha er ordaifer il territori linguistic tradiziunal, en spezial l'uniun da las Rumantschas e dals Rumantschs da la Bassa URB. Er l'associaziun da scripturs (uniun per la litteratura rumantscha ULR) ha blers commembers ordaifer il chantun Grischun. In'ulteriura associaziun affiliada a la Lia rumantscha, la Giuventetgna rumantscha Giuru, cuntanscha cun ses magazin Punts medemamain personas da lingua rumantscha en tut la Svizra. La Quarta lingua QL s'engascha per il barat tranter personas da lingua rumantscha e tudestga ordaifer il Grischun.

La promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las differentas cuminanzas linguisticas è ina finamira centrala da la politica da linguas svizra (art. 70 al. 3 CF). Ella na furma dentant betg in sector politic autonom, mabain fa part da numerusas incumbensas federalas che ston vegnir resguardadas sche pussaivel tar tut las decisiuns impurtantas da la politica da stadi. I sa tracta damai d'ina "incumbensa traversala" tipica. Mesiras concretas en il sector linguistic èn previsas en la lescha da linguas. La confederaziun sustegna fin ussa diversas organisaziuns activas en la politica da chapientscha (vesair emprima part, chap. 2).

En Svizra vegn il barat da scolas organisà dals chantuns sez e coordinà oravant sur la fundaziun *ch* per la collavuraziun federala (barat da giuvenils *ch*). Differents uffizis federals, dapi l'onn 2004 er l'UFC, e la conferenza federala dals directurs chantunals da l'educaziun publica sa participeschan a las expensas correspudentas. Cun l'entrada en vigur da la lescha da linguas vegn la confederaziun ad augmentar sia lavur da promoziun. La fundaziun *ch* vegn a pudair dublar il dumber da personas involvidas en ils projects da barat e pudair schlargiar l'infrastructura necessaria.

L'organisaziun da tetg svizra Intermundo ha l'incumbensa da promover il barat internaziunal da giuvenils ordaifer la scola. Ultra da las incumbensas da cussegliaziun e da coordinaziun porscha ella onns da barat, curs da lingua, engaschaments da lavur ed engaschaments socials en auters pajais. Per incarica dal secretariat da stadi per furmaziun e perscrutaziun (SFP) maina ella – en collavuraziun cun il servetsch da giuventetgna da l'uffizi federal d'assicuranzas socialas (UFAS) – il center svizzer da coordinaziun "giuventetgna en acziun", in program da mobilitad per giuvenils che promova il barat internaziunal da giuvenils ordaifer la scola.

1.6 Art. 7 al. 1 lit. b

Igl è en emprima lingia chaussa dals chantuns da "metter a disposiziun furmas e meds adattads per instruir e per emprender linguas regionalas u minoritaras". La scolaziun da personas d'instrucziun e la creaziun da meds d'instrucziun per bunamain tut ils stgalims da scola tutga en lur champ da cumpetenza. Las personas d'instrucziun vegnan scoladas en las instituziuns da furmaziun chantunals, oravant tut en las scolas autas professiunalas da pedagogia ed en las universitads chantunals.

Ordaifer la regiun linguistica correspudenta vegn la lingua taliana e rumantscha instruida oz en las scolas tudestgas dal chantun Grischun sco emprima lingua estra. En il chantun Berna pon ils scolars eleger a partir dal 8. onn da scola tranter talian u englais sco segunda lingua estra. Cun l'entrada en vigur da la lescha da linguas po la confederaziun conceder als chantuns agid finanziel per la concepziun da las premissas fundamentalas per l'instrucziun d'ina

segunda u terza lingua naziunala (art. 16 lit. a). Uschia pon vegnir sustegnidas las stentas rinforzadas per l'instrucziun da talian e da rumantsch.

In instrument impurtant per perfecziunar il talian ed il rumantsch è la maturitad bilingua che vegn puschida en dus chantuns (ZH, GR) en la cumbinaziun tudestg-talian (stan 2007) ed en il Grischun en la cumbinaziun tudestg-rumantsch.²⁸ A Genevra vegn introducida ina maturitad bilingua franzos-taliana.

Il tudestg (vischnanca da Bosco-Gurin, chantun Tessin)

§36 Tge mesiras èn vegnidas prendidas per garantir ina instrucziun permanenta ed adequata dal tudestg en la scola da Cevio?

Vesair latiers la resposta dal chantun Tessin en la terza part, chapitel II 1.2.5.

La societad Walserhaus Gurin exprima in sia posiziun ch'ella deploreschia che l'instrucziun da tudestg saja vegnida stritgada da l'urari da la scola elementara da Cevio, era sche sia vischnanca tudestga saja mo anc represchentada cun in unic uffant.

Il jenic

§39 Tge mesiras en vegnidas prendidas per mantegnair il dialog cun ils represchentants dals pledaders jenics en vista a la producziun da material pedagogic che po vegnir duvrà entaifer lur cuminanza?

Il project menziunà qua survart da e per ils Jenics (vesair resposta a la terza recumandaziun dal comité dals ministers, emprima part, chap. 5.1; vesair er qua survart sut l'art. 7 al. 1 lit. c) che preveda l'ediziun d'in vocabulari jenic en diversas linguas sco er la producziun d'in DVD, metta a disposiziun material d'instrucziun adattà per e dals Jenics sez. Quest material permetta als commembers da la cuminanza jenica da sa confrontar profundamain cun lur lingua e cultura.

1.7 Art. 7 al. 1 lit. g

"Persunas che na discurran betg ina lingua regionala u minoritara, che vivan dentant en il territori, nua ch'ella vegn duvrada", e che vulan emprender quella, han diversas pussaivladads da far quai.

En il Grischun han persunas nov arrivadas che na discurran betg rumantsch la pussaivladad d'emprender rumantsch en curs. Quels vegnan puschids en emprima lingia da la Lia rumantscha e da lur organisaziuns regionalas en ils territoris linguistics, ma er d'organisaziuns per la furmaziun da persunas creschidas.

Il talian

§41 Furni per plaschair infurmaziuns che explitgeschan, co che las autoritads emprovan da realisar questa disposiziun.

Sco il chantun Grischun explitgescha en la terza part (chap. I 2.2) è la pressiu d'assimilaziun en il Grischun talian pli gronda che en il Grischun rumantsch. El porscha cunzunt curs privats da talian che pon vegnir subvenziunads sin fundament da l'artitgel da linguas dal chantun Grischun (art. 12 s. LLing).

En il chantun Tessin han medemamain lieu regularmain curs da talian per persunas nov arrivadas e per students che na discurran betg talian, sco declerà pli detagliadamain en la terza part (chap. II 2.1.4).

²⁸ vesair latiers: D. Elmiger, Die zweisprachige Maturität in der Schweiz, Bern 2008 (www.sbf.admin.ch/htm/dokumentation/publikationen/bildung/bilingue_matur_de.pdf)

L'acquisiziun da la lingua taliana vegn er sustegnida entaifer l'administraziun federala: la confederaziun porscha gia adina curs da lingua a ses collavuradors per pudair promover las competenzas linguisticas en l'administraziun. La purschida cumpiglia las linguas tudestg, franzos, talian ed englais ed è averta a tut ils collavuradors da l'administraziun federala.

En diversas universitads svizras e scolas autas popularas pon vegnir fatgs curs per emperender talian e rumantsch. En l'entira Svizra porschan er differentas organisaziuns per la furmaziun da personas creschidas curs da talian e per part er da rumantsch. Quels vegnan visitads spezialmain er da personas che sa trategnan regularmain e per pli lung temp, per part schizunt permanentmain en il territori linguistic pertutgant.

1.8 Art. 7 al. 1 lit. h

La "promoziun dal studi e da la perscrutaziun" da rumantsch e da talian a las universitads svizras è garantida tras differentas purschidas: Las universitads da Friburg e da Turitg han mintgamai ina professura da rumantsch. A l'universitad da Friburg vegn il departament per linguas e litteraturas rumantschas reorganisà en il rom d'ina restructuraziun da la facultad, perquai che la professura rumantscha vegn ad esser affiliada al champ da studi "plurilinguitad" a partir d'atun 2010. Er las universitads da Geneva e da S. Gagl porschan curs davart la lingua e litteratura rumantscha.

Talian è in rom da studi en bunamain tut las universitads svizras: Basilea, Berna, Friburg, Geneva, Losanna, Neuchâtel e Turitg porschan scolaziuns cun bachelor e cun master en lingua e litteratura taliana. A l'universitad da Lugano (USI) vegn purschì dapi l'onn 2007 in master en lingua e cultura taliana. Uschia po vegnir cuntanschì per l'emprima giada in tal en la Svizra taliana. Ultra da quai pon tut ils students da l'USI visitar curs facultativs da talian. A Neuchâtel è percenter l'institut d'italianistica vegnì serrà definitivamain l'onn 2007. Er a la scola politecnica federala (SPF) Turitg n'èsi betg vegnì cuntinuà cun la professura tradiziunala per lingua e litteratura taliana suenter l'emeritaziun dal titular da questa professura l'onn 2002. Dapi l'atun 2007 ha la SPF dentant occupà danovamain questa professura simbolicalmain impurtanta cun professers envidads ed uschia ademplì il basegn da tgirar vinavant la litteratura e cultura taliana a la SPF Turitg. En tut è la purschida d'instrucziun en lingua taliana restada la medema a las scolas autas svizras.

Vesair latiers er las explicaziuns dal chantun Tessin en la terza part, chap. II 1.1.

Tras il fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica sustegna la confederaziun er activitads da perscrutaziun en connex cun il talian, cun il rumantsch e cun il jenic en Svizra. Ils 25 projects sustegnids en il rom dal program naziunal da perscrutaziun 56 "Linguas e varietad linguistica en Svizra" davart ils temas lingua, dretg e politica, lingua e scola, competenzas linguisticas, lingua ed identitad sco er lingua ed economia èn bunamain tuts terminads. Ils rapports finals dal singuls projects e las occurrenzas publicas tar il PNP 56 èn accessibels sur l'internet (www.nfp56.ch). La confederaziun paja er ina contribuziun a la societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna che s'occupa en differents projects da la cultura linguistica en il Grischun. Il project dal fond naziunal svizzer "Il funcziunament da la trilinguitad en il chantun Grischun/Il funzionamento del trilinguismo nel cantone dei Grigioni/ Das Funktionieren der Dreisprachigkeit im Kanton Graubünden" è terminà e publicat. Las recumandaziuns ch'èn resultadas da quest project vegnan preschentadas proximamain a las organisaziuns involvidas en il project (vesair latiers: segunda part, chap. 3). Ulteriurs projects, p.ex. davart italianissem en il rumantsch dal Grischun, davart l'autur vallader e promotur da lingua Peider Linsel, davart chanzuns popularas rumantschas u davart la midada culturala en il Grischun, èn en lavur.

Suenter l'entrada en vigur da la lescha la linguas, previsiblamain l'onn 2010, vegn la confederaziun a pudair sustegnair ensemen cun ils chantuns in center da competenzaa scientific. Quest center da competenzaa coordinescha e maina la perscrutaziun applitgada interdisci-

plinara, la documentaziun scientifica e la publicaziun en ils champs lingua e plurilinguitad. El inizescha e maina sez projects da retschertga e retschaiva mandants da perscrutaziun da la confederaziun, dals chantuns sco er da terzas persunas. Dal center da cumpetenza sortan impuls per il svilup e per l'analisa; ord vista dals chantuns stattan dentant las dumondas da l'acquisiziun da linguas e tut las dumondas pedagogicas e didacticadas cumpigliadas en il center da l'interess.

Il center da cumpetenza è er in post da servetsch per tut ils temas relevants per la politica da linguas e per la chapientscha da la Svizra plurilingua. Per la confederaziun èn centrals ils aspects ord la politica da linguas. Ella po dar mandats al center da cumpetenza da tractar dumondas davart il svilup da la plurilinguitad individuala ed instituziunala entaifer l'administraziun federala sco er davart l'efficacitad resp. davart la necessitad da la promoziun linguistica sin plaun federal. Er temas impurtants per la politica dal stadi davart il svilup da la politica da linguas e da la politica da chapientscha en la societad pon vegnir retschertgads, cunzunt en connex cun las enquistas dal pievel che vegnan manadas tras periodicamain.

La furniziun da servetschs premetta er l'installaziun ed il mantegniment d'in post da documentaziun cun ina gestiun professiunala. Per pudair ademplir questas incumbensas èsi necessari da cumbinar tuttas instituziuns da perscrutaziun pertutgadas ed interessadas en las quatter regions linguisticas dal pajais e sur ils cunfins naziunals or. Il center operescha sco post da consultaziun naziunal e represchenta la Svizra en la rait da perscrutaziun internaziunala sco commembra permanenta dals organs scientifics sco er sco delegà dal secretariat da stadi per furnaziun e perscrutaziun (SFP) e/u da la CDEP a chaschun d'occurrências singulas e da projects.

In conclus formal per affiliar in center da cumpetenza scientific da plurilinguitad ad ina instituziun universitara è anc pendent.

Il jenic

§43 Furni per plaschair infurmaziuns davart l'applicaziun da questa disposiziun sin il jenic.

Sco gia menziunà en il terz rapport (p. 43), ha il cussegl federal laschà elavurar ina versiun popularisada dal studi istoric davart l'ovra d'agid "Uffants dal stradun"²⁹ per duvrar quel en scolas ed en instituziuns da furnaziun. Plinavant ha el concludì da promover e da coordinar en accordanza cun il chantuns lavurs futuras da perscrutaziun davart quest tema.

En dus programs naziunals da perscrutaziun davart ils temas "Integraziun ed exclusiun" (PNP 51) e "Plurilinguitad e cumpetenza linguistica en Svizra" (PNP 56) ha la confederaziun encuraschà explicitamain d'inoltrar projects scientifics davart il jenic. Trais da totalmain 37 projects da perscrutaziun sustegnids dal PNP 51 èn deditgads a l'istorgia dals Jenics, dals Sinti e dals Roma (dapli en chausa sut l'art. 7 al. 1 lit. c). Nagins dals 90 projects inoltrads dal PNP 56 han tematisà il jenic, e quai malgrà encuraschaments correspundents da vart da la confederaziun (vesair terz rapport, p. 46).

1.9 Art. 7 al. 1 lit. i

Da la promoziun dal "barat transcunfinal" tranter ils Rumantschs dal Grischun, ils Ladins da las Dolomitas ed ils Friulans s'occupa en emprima lingia la Lia rumantscha. Sin plaun scientific datti contacts tras ils colloquis retoromanistics che han lieu periodicamain.

La contribuziun la pli gronda per promover il barat intercultural tranter la Svizra e l'Italia presta la fundaziun per la cultura Pro Helvetia. Per il barat cultural èn impurtants l'institut svizzer a Roma (fundà 1947), il Centro culturale svizzero a Milaun (1997), il Spazio culturale svizze-

²⁹ "Kinder zwischen Rädern". Versiun curta dal rapport da prescrutaziun "Das Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse" – edì per incarica da l'uffizi da cultura. Nr. 67 da la retscha da publicaziun <undKinder> da l'institut Marie Meierhofer a Turitg, Turitg 2001 (da retrair tar: Marie Meierhofer-Institut, Schulhausstr. 64, CH-8002 Turitg, tel. 01 205 52 20, fax 01 205 52 22 u internet www.mmizuerich.ch per il pretsch da 17.– francs).

ro a Venezia (2002) ed il Centro di studi italiani (oz: Istituto italiano di cultura / Italienisches Kulturinstitut) a Turitg (1950). En Svizra hai plinavant dà pliras secziuns da la Società Dante Alighieri. L'onn 1982 è vegnida creada la cumissiun da cultura svizra-taliana "Consulta" (ve-sair qua sutvart). Dapi la fundaziun da la "Università della Svizzera italiana" (USI) l'onn 1996 pon ins observar sper la preschientscha tradiziunala dals students tessinai a las scolas autas talianas er in dumber creschent da students en la direcziun cuntraria.

Ina contribuziun impurtanta per il barat transcunfinal prestan er las numerusas personas d'instrucziun che porschan curs da la lingua e cultura da la patria (curs CLP) per uffants da lingua taliana e che sustegnan uschia la lingua taliana en Svizra. Curs CLP per talian èn vegnids purschids l'onn da scola 2008/2009 en tut ils chantuns da la Svizra (cun excepziun dal Tessin).

Il talian

§45 Infurmai per plaschair, co che las activitads che han lieu en il rom da la Commissione culturale consultiva italo-svizzera gidan a realisar questa disposiziun per il talian.

La cumissiun culturala talian-svizra "Consulta" è vegnida fundada l'onn 1982 sin basa d'ina cunvegna tranter il cussegl federal svizzer e la regenza taliana per promover ils barats culturals tranter quests dus pajais sco er tranter las regiuns cunfinantas da lingua taliana. Ella organisescha da temp en temp in barat d'infurmaziuns davart dumondas politic-culturalas tranter l'Italia e las instanzas chantunalas dal Grischun e dal Tessin sco er da la confederaziun. Il barat d'infurmaziuns sa concentrescha en emprima lingia sin mesiras da promozion e da sensibilisaziun areguard la lingua e cultura taliana, sin cooperaziuns interuniversitaras e sin la renconuschientscha vicendaivla da diploms universitars sco er sin la collavuraziun culturala tranter l'Italia e la Svizra.

L'ultima scuntrada ha gi lieu ils 7 da fanadur 2006 a Berna. En connex cun ils temas che pertutgan directamain la lingua è vegnida preschentada la sisavla ediziun da la "Settimana della lingua italiana nel mondo". Quella è vegnida organisada tranter auter en collavuraziun cun ils instituts svizzers, en spezial cun la Pro Helvetia. Il departament federal dals affars exterius (DFAE) sustegna questa occurrenza dapi l'onn 2004. A chaschun da questa ultima scuntrada èn plinavant vegnidas barattadas infurmaziuns davart il stadi da la lescha federala da linguas, davart curs da lingua e cultura taliana e davart lur certificaziun, davart models da scola bilings e plurilings, davart l'instrucziun da talian sco lingua estra e davart activitads da la Società Dante Alighieri en Svizra. Ultra da quai èsi vegnì infurmà davart la collavuraziun en il sector da las medias electronicas, dal film e da la protecziun dals bains culturals.

In'ulteriura plattafurma per il barat internaziunal, al qual ils chantuns Grischun e Tessin prendan medemamain part, è l'ARGE ALP, la cuminanza da lavur da las regiuns alpinas ch'è vegnida fundada l'onn 1972. Cun ina collavuraziun transcunfinala vul ella tractar ils problems ed ils interess comunabels, cunzunt sin il champ ecologic, cultural, social ed economic. L'ARGE ALP vul er promover la chapientscha comunabla dals abitants en la regiun alpina. Ses interess culturals cumpiglian la tgira dal patrimoni cultural, cunzunt da las linguas regiunalas e da la cultura indigena, sco er l'enconuschientscha da regiuns culturalas vischinas e l'acquisiziun d'ina lingua supplementara che vegn discurreda en l'ARGE ALP.

1.10 Art. 7 al. 2

La constituziun federala cuntegna – en il 1. chapitel davart ils dretgs fundamentals – in scumond da discriminaziun (art. 8 al. 2), oravant tut er pervia da la lingua, e la garanzia da la libertad da lingua (art. 18).

Mesiras a favur dal rumantsch e dal talian, che n'èn – tenor la charta da las linguas – nagina discriminaziun envers las linguas pli derasadas en Svizra, èn er fixadas en il dretg costituziunal (art. 70 al. 5 CF). Per cuntanscher ina represchentanza adequata da las cuminanzas linguisticas sin tut ils stgalims da l'ierarchia da l'administraziun federala po er vegnir fatga ina

discriminaziun positiva a favur da las linguas minoritaras, en cas che las medemas qualificaziuns èn avant maun. Las directives dal cussegl federal dals 22 da schaner 2003 davart la promoziun da la plurilinguitad entaifer l'administraziun federala (www.admin.ch/ch/d/ff/2003/1441.pdf) e rapports d'evaluaziun regulars (www.epa.admin.ch/dokumentation/zahlen/00273/index.html?lang=de) mussan las mancanzas e gidan a sminuir in'eventuala discriminaziun da las linguas minoritaras en l'administraziun federala.

1.11 Art. 7 al. 3

Il rumantsch ed il talian

§51 Inditgai per plaschair, tge mesiras ch'en vegnidas prendidas tras las medias sco er en il sector da la furmaziun per sensibilisar la populaziun da lingua tudestga per la problematica dal rumantsch e dal talian en il chantun Grischun.

En quai che riguarda la furmaziun, sa drizza questa recumandaziun al chantun Grischun (vesair posiziun en la terza part, chap. I 2.3 (art. 7 al. 3).

Las infurmaziuns davart l'incarica da prestaziun dals emetturs da radio e da televisiun regiunals privats suondan en la segunda part, cifra 2.3 (art. 11 al. 1).

L'incumbensa da program da la SSR è circumschritta en l'art. 24 da la LRTV. La SSR ha en general l'incumbensa da promover la chapientscha, la solidaritad ed il barat tranter las regiuns da la Svizra, tranter las cuminanzas linguisticas, tranter las culturas e tranter las grupaziuns socialas, sco er da resguardar las atgnadads dal pajais ed ils basegns dals chantuns (art. 24 al. 1 lit. b LRTV). Sa basond sin la concessiun da la SSR dals 28 da november 2007 organisescha la SSR en l'emprim program emissiuns d'infurmaziun regiunals (schurnals regiunals) da durada limitada che resguardan ils eveniments en il chantun Grischun. La populaziun tudestga vegn uschia furnida regularmain cun infurmaziuns or d'autras regiuns linguisticas dal chantun. En quest connex ston er vegnir menziunadas las medias stampadas tudestgas che cuvran l'entir chantun. Temas impurtants da la populaziun rumantscha e taliana dal chantun vegnan derasads en l'entira Svizra tras ils programs da radio e da televisiun. Da l'autra vart signalisescha la Pro Grigioni italiano in basegn d'infurmaziuns or dal Grischun en lingua taliana che pudessan vegnir derasadas en sias medias localas, e quai surtut davart temas politics u socials d'impurtanza surregiunala. I vegn discurre da crear in post da correspondent talian a Cuira che vegniss finanzià da tut las interpresas da medias interessadas.

1.12 Art. 7 al. 4

Sin fundament da sia cumpetenzza èsi indispensabel che la confederaziun collavuria cun las instanzas chantunalas e cun las organisaziuns interessadas (vesair introducziun, chap. 1.3). Ils andaments ed ils process democratics, sco la consultaziun e la votaziun dal pievel, garanteschan ultra da quai ch'ils basegns e giavischs dals pledaders da linguas minoritaras vegnian resguardads suffizientmain en la politica da linguas svizra.

1.13 Art. 7 al. 5

En Svizra n'è il jiddic betg ina lingua territoriala (vesair introducziun, cifra 4). Tenor il giudicament da la federaziun svizra da las communitads israelitas n'ha il jiddic mai giugà la rolla d'ina lingua minoritara en Svizra e n'ha pervia da quai er betg ina impurtanza autonoma en il senn da la charta. Autra è la situaziun da partenza concernent il jenic. La confederaziun ren-

conuscha e promova la ritgezza culturala dals viagiants en Svizra (dapli en chaussa en la risposta a la recumandaziun dal §30, chap. 1.3).

2. Recumandaziuns concernent las autoritads federalas davart ulteriurs artitgels da la charta

Trais ulteriuras recumandaziuns davart l'artitgel 9 (autoritads giudizialas), davart l'artitgel 10 (autoritads administrativas ed interpresas publicas da servetschs) e davart l'artitgel 11 (medias) pertutgan er las cumpetenzas da la confederaziun.

Las explicaziuns dal chantun Grischun davart las mesiras che pertutgan sia cumpetenza en connex cun questas trais recumandaziuns sa chattan en la terza part.

2.1 Art. 9 al. 3

§81 Il comité dals experts recumonda a las autoritads federalas responsablas da procurar ina translaziun dals texts da dretg indispensabels per facilitar l'utilisaziun dal rumantsch davant dretgira.

Sco il comité dals experts menziunescha sez en ses segund rapport da l'onn 2004 (§85), è la realisaziun da l'artitgel 9 alinea 3 da la charta da linguas sin plaun federal limitada, cunquai ch'il rumantsch è ina lingua parzialmain uffiziala da la confederaziun (art. 70 al. 1 CF). Q.v.d. persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar a las autoritads federalas en lur lingua e survegnan er risposta per rumantsch. En rumantsch vegnan dentant publitgads mo texts d'importanza speziala sco er il material per las elecziuns e per las votaziuns federalas. Giuridicamain valaivels èn ils relaschs federals en las trais linguas uffizialas da la confederaziun tudestg, franzos e talian. Perquai n'èsi betg previs da translatar tut ils relaschs federals en rumantsch.

La chanzlia federala coordinescha las translaziuns e garantisce l'access public als relaschs translatacs en rumantsch sco er lur actualisaziun. Ella porscha ina collecziun sistematica correspudenta dal dretg federal (CS), en la quala tut las translaziuns rumantschas avant maun èn inditgadas (vesair: www.admin.ch/ch/r/rs/rs.html). Fin ussa èn a disposiziun per rumantsch la costituziun federala, il dretg d'obligaziuns ed intginas leschas federalas impurtantas. Sco proxim vegnan translatacs en rumantsch il cudesch civil svizzer, il cudesch penal svizzer sco er la lescha e l'ordinaziun federala davart la furmaziun professionala. Da nov vegnan ils relaschs ch'èn suttamess ad in referendum e che vegnan translatacs en rumantsch per las explicaziuns dal cussegl federal (tar votaziuns federalas) medemamain publitgads.³⁰ La nova lescha federala dals 17 da zercladur 2005 davart il tribunal federal (CS 173.110) fixescha en l'artitgel 54 ch'il process stoppia vegnir manà en ina da las linguas uffizialas (tudestg, franzos, talian, rumantsch grischun), per regla en la lingua da la decisiun contestada. Pervia dal pitschen dumber da Rumantschs na vegn il rumantsch praticamain mai utilisà sco lingua giuridica sin plaun federal.

La posiziun dal chantun Grischun tar il §81 sa chatta en la terza part, chap. I 3.2.

³⁰ p.ex. explicaziuns dal cussegl federal, 26-11-2006 sin la pagina d'internet: www.bk.admin.ch/themen/pore/va/20061126/index.html?lang=rm&download=M3wBPgDB_8ull6Du36WenojQ1NTTjaXZnqWfVqrThmfhnappmmc7Zi6rZnqCkklR6e3eBbKbXrZ6lhuDZz8mMps2gpKfo

2.2 Art. 10 al. 1

En il §85 ed en il §88 dumonda il comité dals experts da prender mesiras per ch'il rumantsch vegnia utilisà tras las autoritads federalas ch'en activas en il chantun Grischun sco lingua da lavur, sco lingua en formulars derasads ed en texts administrativs. En quest connex vegni renvià a la suletta autoritad federala ch'è activa en il chantun Grischun, al corp da guardias da cunfin svizzer (Cgcf) (§84) che appartegna sco part da l'administraziun federala da duana al departament federal da finanzas. Il Grischun fa part da la regiun da guardias da cunfin III (SG/GR/FL) che ha la centrala a Cuira. Intgins posts da servetsch da l'administraziun federala da duana sa chattan en il territori linguistic rumantsch e talian dal Grischun.

Ils documents e formulars uffizials da l'administraziun federala da duana che van a las totalmain otg regiuns da guardias da cunfin en l'entira Svizra èn disponibels en las trais linguas uffizialas da la confederaziun (tudestg, franzos e talian, per part er per englais). Formulars specificamain adattads al Grischun èn redigids per tudestg e per talian. Ina translaziun per rumantsch n'è betg prevista, cunquai ch'i na sa tracta betg d'ina lingua uffiziala da la confederaziun e perquai ch'ils texts administrativs dal sector da duana, da la polizia da segirezza e da la migraziun n'appartegnan betg als texts d'impurtanza speziala (vesair art. 15 LPubl, CS 170.512), che faschessan senn da vegnir translats en la lingua parzialmain uffiziala rumantsch.

Tar la regiun da guardias da cunfin III vegn dentant, nua ch'igl è pussaivel, resguardà il rumantsch, e quai en scrit sco er a bucca. Actualmain vegn translata en rumantsch la nova versiun dals documents da reclama. In vehichel d'intervenziun en l'Engiadina bassa porta ina inscripziun rumantscha ed il commando da la regiun a Cuira è inscrit en trais linguas (d/i/r). Brevs privatas resp. externas redigidas per rumantsch n'èn entrads naginas dapi l'onn 2007, q.v.d. dapi che la regiun da guardias da cunfin III exista.

La regiun da guardias da cunfin III dumbra 230 collavurats. Da quels han 13 en il chantun Grischun, 4 en il chantun Son Gagl e 2 en il principadi da Liechtenstein rumantsch sco emprima lingua. Da princip è la lingua uffiziala a bucca il tudestg; tut tenor la regiun linguistica e tenor la cumposiziun dals collavurats vegni er communitgà per talian u per rumantsch. L'utilisaziun dal rumantsch vegn promovida en la lavur da medias: Tar intervistas e tar reportaschas vegni, sche pussaivel, nominà in collavuratur che discorra rumantsch.

La furmaziun linguistica è da gronda impurtanza per la furmaziun supplementara tar il corp da guardias da cunfin. En il chantun Grischun è la comunicaziun en las trais linguas chantunalas ina gronda sfida per ils collavurats. Enconuschientschas da l'englais èn supplementarmain d'impurtanza creschenta en il context da Schengen e da las missiuns da durada limitada a l'exteriur als cunfins externs dal spazi da Schengen. Per quest motiv ha l'acquisiziun dal rumantsch nagina prioritad; i vegnan dentant fatgas recumandaziuns als collavurats.

La posiziun dal chantun Grischun tar il §85 e tar il §88 sa chatta en la terza part, chap. I 3.3.

2.3 Art. 11 al. 1

En il terz rapport dals experts dal cussegl da l'Europa vegni animà en connex cun l'artitgel 11 alinea 1 da la charta da pussibilitar la creaziun d'in emettur da radio rumantsch privat, da garantir ch'il temp d'emissiuns rumantschas prescrittas per ils radios privats vegnia observada (§109, §110) sco er da promover la derasaziun d'emissiuns da televisiun rumantschas tras emetturs privats (§112, §114).

Incaricas da prestaziun e quotas da taxas ad emetturs da radio privats

Sa basond sin la nova lescha federala davart radio e televisiun (LRTV; vesair emprima part, chap. 1.2), ha la confederaziun dà novas concessiuns ed incaricas da prestaziun als emetturs da radio e da televisiun privats. Quellas cuntegnan er obligaziuns linguisticas e culturallas.

Ils 7 da fanadur 2008 ha il departament federal per ambient, traffic, energia e communicaziun (DATEC) dà a la Südostschweiz Radio/TV SA (Cuira) ina concessiun per manar ina televisiun regiunala cun incarica da prestaziun e cun ina quota da taxas. La *Tele Südostschweiz* retschaiva ina quota da taxas da 2'910'485 francs per onn. La concessiun da la *Tele Südostschweiz* pretenda en l'artitgel 10 (plurilinguitad) ch'il concessiunari resguardia la plurilinguitad dal territori da diffusiun, "q.v.d. ella resguarda las linguas minoritaras localas talian e rumantsch en moda adequata".

Ils 31 d'october 2008 ha il DATEC ha er dà a la Südostschweiz Radio/TV SA (Cuira) ina concessiun per realisar in radio d'ondas ultra curtas (UUC) cun incarica da prestaziun e cun ina quota da taxas. Questa concessiun tenor il dretg nov n'è betg anc legalmain valaivla il mument ch'il rapport qua avant maun è vegni scrit, cunquai ch'in concurrent ha fatg recurs tar il tribunal administrativ federal.

Radio Grischa retschaiva ina quota da taxas da 2'227'712 francs per onn. La concessiun oblighescha il gestiunari d'emetter mintga di ina fanestra da program producida en la regiun per ils districts dal Bernina, da l'En e da Malögia. L'artitgel 10 (disposiziuns spezialas) fisescha ch'il concessiunari resguardia en ses program en moda adequata la plurilinguitad dal territori da diffusiun, q.v.d. las linguas minoritaras talian e rumantsch, ch'el saja obligà da collavurar cun las organisaziuns cultural-linguisticas Lia rumantscha e Pro Grigioni italiano e ch'ella permettia a quellas d'occupar in post en la cumissiun da program.

Controlla da l'adempliment da l'incarica da prestaziun

Igl è da princip chausa dal concessiunari da realisar concretamain l'obligaziun da resguardar en moda adequata la plurilinguitad dal territori da diffusiun e las linguas rumantsch e talian, sco quai ch'igl è fixà en las duas concessiuns per la Svizra dal sidost. L'UFCOM ha dentant la surveglianza generala da la concessiun, e l'autorità independenta da recurs davart radio e televisiun (AIRR) tracta reclamaziuns davart il cuntegn d'emissiuns redacziunalas (art. 86 al. 1 LRTV). Plinavant ha il concessiunari da render quint a l'UFCOM, inditgond en ses rapport annual, co ch'ella ademplescha las obligaziuns legalas che pertutgan la concessiun (art. 27 al. 2 lit. e ORTV). Ultra da quai sto il concessiunari elavurar in urden da gestiun, statuts concernent la redacziun ed in model directiv (art. 41, al. 1 LRTV en cumbinaziun cun l'art. 41 al. 1 ORTV; concessiuns). Mintga segund onn sto el laschar controllar ses sistem da segirezza da qualitat tras ina instituziun renconuschida.³¹

Il DATEC ha la surveglianza da las finanzas (art. 41 al. 2 ed art. 42 al. 1 LRTV). Per l'entira evaluaziun dals programs po l'UFCOM la finala incumbensar experts externs.

Realisaziun concreta da l'incarica da prestaziun tras la Südostschweiz Radio/TV SA

Il mainagestium da la Südostschweiz TV SA (*Tele Südostschweiz*) ha dà scleriment cun la brev dals 13 da fanadur 2009 davart la realisaziun concreta da las obligaziuns da la concessiun. La *Tele Südostschweiz* producescha actualmain in'emissiun rumantscha da tschintg minutas mintga duas emnas: in commentari davart las actualitads en lingua rumantscha cun suttitels talians e tudestgs (Corv & Co.). En collavuraziun cun la Lia rumantscha e cun la Pro Grigioni italiano èsi planisà da far ina maisa radunda cun participants rumantschs, talians e tudestgs davart il tema "varietad linguistica" (cun suttitel triling, emissiuns mintga mez onn u mintga trais mais). Medemamain planisada è la producziun d'in curs da lingua en rumantsch grischun per emetturs da televisiun resp. sin DVD (en collavuraziun cun la Lia rumantscha). Plinavant vegn tschertgada la collavuraziun cun la Televisiun rumantscha e cun la *Tele Ticino*. La *Tele Südostschweiz* quinta cun in surpli da 20 pertschients da plazzas per las

³¹ www.bakom.ch/dokumentation/medieninformationen/00471/index.html?lang=fr&msg-id=25373

emissiuns rumantschas e talianas (inclusiv ils collavuraturs tecnicos: 30 – 35 pertschients da plazzas).

La Tele Südostschweiz posseda dapi l'onn 2003 ina cumissiun da program che accumpogna la lavur da program. Da questa cumissiun dastgan far part las autoritads e represchentants d'interess, tranter auter er la da Lia rumantscha e da la Pro Grigioni italiano.

En ils documents d'annunzia da la Südostschweiz Radio/TV SA per *Radio Grischa*, ch'en decisivs e liants (vesair art. 4 da la concessiun dal DATEC a la Südostschweiz Radio/TV SA dals 31 d'october 2008), vegn empermissa mintgamai in'emissiun emnila da duas uras per talian e per rumantsch en il program da la saira. Radio Grischa sa chapescha sco liom medial che vul stgaffir chapientscha per las regiuns linguisticas e construir punts. Radio Grischa maina actualmain in biro extern a Rabiun ed in studio a Samedan.

Sco menziunà qua survast n'è la nova concessiun dada a Radio Grischa betg anc valaivla il mument da la redacziun da quest rapport. Radio Grischa preschenta actualmain las suandantas emissiuns per rumantsch e per talian: "Serenata", in'emissiun musicala da la dumengia per talian rapporta da las vals talianas dal Grischun. "Sapperlot", in'emissiun emnila d'in ura è ina plattafurma da la Rumantschia. Ina curta contribuziun per rumantsch ha lieu duas giadas per emna, cur che la blera glied taidla radio | durant las uras da diffusiun principalas, e vegn annunziada per tudestg per facilitar la chapientscha dals auditurs tudestgs. Radio Grischa quinta cun circa 30 pertschients da plazzas per las emissiuns rumantschas e cun circa 20 pertschients da plazzas per las emissiuns talianas.

La Südostschweiz Radio/TV SA tgira la chapientscha tranter las gruppas linguisticas en il Grischun, producind emissiuns monolinguas e plurilinguas per rumantsch, per talian e/u per tudestg, preschenta per part sias emissiuns cun suttitels (tar Tele Südostschweiz) u las lascha annunziar en in'otra lingua (tar Radio Grischa). Sias reportaschas cuvran tut ils territoris linguistics dal chantun Grischun. Il punct culminant da l'onn 2009 è stà l'accumpagnament medial dal cussegl grond dal chantun Grischun ch'è sa radunà dals 15 fin ils 18 da zercladur a Puschlav.

Emettur da radio rumantsch privat

En ses dus ultims rapports (2004: §124; 2008: §110) ha il comité dals experts stimulà las autoritads svizras d'encuraschar e da facilitar la creaziun d'in emettur da radio rumantsch privat. Las autoritads svizras èn d'accord cun il comité dals experts che las medias privatas gioghian ina rolla impurtanta per il mantegniment da las linguas minoritaras. Tar la publicaziun da las concessiuns per emetturs da radio e da televisiun privats n'èn dentant vegnidas inoltradas naginas annunzias d'emetturs rumantschs. Las concessiuns dadas l'onn 2008 als emetturs da radio e da televisiun da la regiun da la Svizra dal sidost cuntegnan cundiziuns da la politica da linguas e da chapientscha (vesair qua survast), tras las qualas els s'obligeschan d'augmentar la purschida d'emissiuns rumantschas.

Il program rumantsch a temp cumplain dal Radio rumantsch ed il radio privat Grischa, ch'è obligà da resguardar adequatmain il rumantsch, èn francads fitg bain en la Svizra dal sidost ed han gronds dumbars d'auditurs. Radio Grischa vegn er tadlà regularmain en il Grischun rumantsch. Questa purschida garantisce che la populaziun rumantscha è provedida cun avunda programs da radio emess en l'atgna lingua. In program da radio rumantsch privat n'avess en quest context strusch schanzas da chattar auditurs. Er in program per minoritads sto vegnir producì tenor princips professiunals, uschiglio na vegn el betg tadlà e na cuntanscha betg ses public. In tal program chaschuna dentant custs considerabels che na pon betg vegnir finanziads tras reclamas, gnanc ina giada sch'ina gronda part vegniss finanziada tras quotas da taxas.

3. Inditgai eventualas ulteriuras mesiras ch'èn previsas en Voss pajais.

3. Ulteriuras mesiras

Recumandaziuns dal team da perscrutaziun "Il funcziunament da la trilinguitad en il chantun Grischun"

Sa basond sin in project da perscrutaziun da plirs onns (vesair indicaziuns bibliograficas en l'introducziun, chap. 3.2) han las personas responsablas edì recumandaziuns a favur da las autoritads, da l'administraziun dal chantun Grischun, da las instanzas publicas, da las organizaziuns per il mantegniment da las linguas e d'autras instanzas en il Grischun. Questas recumandaziuns cuntengnan mesiras per resguardar meglier il talian ed il rumantsch e per sensibilisar per la trilinguitad dal chantun.³² Intginas da questas recumandaziuns correspundan a quellas dal comité dals experts, per exempel concernent: resguardar las enconuschientschas linguisticas tar il persunal e tar l'occupaziun da plazzas en las instituziuns chantunales (p. 7), preparar e derasar la terminologia rumantscha necessaria per las administraziuns communalas (p. 7 s.), engrondir il servetsch da translaziuns talian e rumantsch da la chanzlia chantunala (p. 11 ss.), mantegnair la posiziun dal rumantsch en il sector administrativ en cas da fusiuns da vischnancas (p. 15) u rinforzar las activitads da barat da scolos tranter las gruppas linguisticas (p. 24s.). Il cumenzament da l'onn 2010 duain las recumandaziuns vegnir preschentadas a las autoritads, a las instituziuns ed a las organizaziuns interessadas en il Grischun, ed i duai avair lieu ina discussiun davart lur applicaziun.

Promoziun da la lingua e cultura rumantscha en la diaspora

Tenor las datas da la dumbraziun federala dal pievel da l'onn 2000 abitescha ina part considerabla dals Rumantschs ordaifer il territori linguistic rumantsch (48,4%) resp. ordaifer il chantun Grischun (23%). Per regla èn quests pledaders rumantschs emigrads germanisads cumplainamain sin il pli tard en la terza generaziun. Per franar quest svilup sa stentan personas privatas ed organizaziuns linguisticas rumantschas per il mantegniment da las enconuschientschas da la lingua e cultura rumantscha tar uffants da geniturs rumantschs.

La stad 2009 han gi lieu dus camps da stad per famiglias, per uffants e per giuvenils d'origin rumantsch ord la diaspora. A Vignogn, en Surselva, ha la Lia rumantscha organisà in champ, nua che otg famiglias rumantschas e bilinguas cun lur 21 uffants èn s'occupadas durant in'emna da la lingua e cultura rumantscha. A Tschlin, en l'Engiadina bassa, han 19 uffants e giuvenils visità in champ da teater organisà da la Pro Svizra rumantscha.

L'organisaziun Quarta lingua emprova dapi in temp d'organisar in curs da la lingua e cultura da la patria (curs CLP) per la regiun Turtig (che ha il pli grond dumber da Rumantschs ordaifer il Grischun).

³² M. Grünert, M. Piconi, R. Cathomas, T. Gadmer, Das Funktionieren der Dreisprachigkeit im Kanton Graubünden. Recumandaziuns dal team da perscrutaziun, Cuir 2009.

TERZA PART

I Rapport dal chantun Grischun davart l'applicaziun da la charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras

1. Infurmaziuns generalas

1.1 *Entrada en vigur da la lescha chantunala da linguas (LLing) per il 1. da schaner 2008*

Dapi l'entrada en vigur da la nova constituziun chantunala (1. da schaner 2004) èn las trais linguas tudestg, rumantsch e talian linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas en il chantun Grischun (cf. terz rapport da la Svizra). Il dretg da linguas è reglà detagliadamain, ed il chantun e las vischnancas èn obligads da mantegnair e da promover activamain il rumantsch ed il talian sco er d'observar il princip territorial (cf. art. 3 CC: linguas).

Tras la nova constituziun federala e chantunala ha il dretg da linguas survegnì per l'emprima giada ina basa costituziunala. Per realisar l'incumbensa costituziunala è alura vegnida elavurada ina lescha da linguas (LLing) cun la finamira da rinforzar la trilinguitad chantunala e da consolidar la conscienza per tala, da mantegnair e da promover las linguas minoritaras rumantsch e talian sco er da sustegnair il rumantsch cun mesiras spezialas (art. 1 al. 1 LLing).

I. Disposiziuns generalas

Art. 1 Intent

¹ Questa lescha ha l'intent da:

- a) rinforzar la trilinguitad sco element essenzial dal Grischun;
- b) consolidar individualmain, socialmain ed instituziunalmain la conscienza per la plurilinguitad chantunala;
- c) promover la chapientscha e la convivenza tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas;
- d) mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana;
- e) sustegnair il rumantsch, la lingua chantunala periclitada, cun mesiras spezialas;
- f) stgaffir premissas en il chantun per in institut per la plurilinguitad.

² Cun ademplir lur incumbensas tegnan il chantun, las vischnancas, las corporaziuns regiunalas, las corporaziuns da vischnancas, ils districts, ils circuls sco er autras corporaziuns da dretg public quint da la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e prendan resguard da la communitad linguistica tradiziunala.

La lescha da linguas è vegnida acceptada dal pievel grischun ils 17 da zercladur 2007 cun in consentiment da stgars 54% (22'582 cunter 19'334 vuschs) ed è en vigur dapi il 1. da schaner 2008. Ultra da la promoziun finanziaria da las minoritads linguisticas (chap. III, art. 11 – 15 LLing; avant en la lescha per promover la cultura) regla la LLing er il diever da las linguas chantunalas uffizialas tras las autoritads chantunalas e tras las dretgiras (chap. II, art. 3 – 10 LLing), attribuescha las vischnancas ed ils circuls als territoris linguistics e fixescha la collavuraziun dal chantun cun las vischnancas, cun las corporaziuns regiunalas e cun las corporaziuns da vischnancas, cun ils districts, cun ils circuls sco er cun autras corporaziuns da dretg public, cur ch'i sa tracta da determinar lur linguas uffizialas e lur linguas da scola (chap. IV, art. 16 – 17 LLing: linguas uffizialas; art. 18 – 21: linguas da scola; sco er art. 22 – 25 LLing).

En quest connex saja renvià spezialmain als puncts centralis da la lescha "linguas uffizialas e linguas da scola" sco er "promoziun da la lingua rumantscha e taliana / barat tranter las cuminanzas linguisticas". La regulaziun davart las linguas uffizialas e davart las linguas da scola da las vischnancas è ina da las novaziuns essenzialas da questa lescha. Cun quellas fixescha il chantun per l'emprima giada ils criteris, tenor ils quals las vischnancas vegnan

attribuidas als singuls territoris linguistics (cf. art. 16 – 18 LLing). Dal fatg che la quota da 40% è francada en la lescha sco criteri per la monolinguitad (resp. la quota da 20% sco criteri per la plurilinguitad) profita spezialmain il rumantsch sco lingua minoritara. Ina midada d'ina vischnanca monolingua ad ina vischnanca plurilingua na po betg vegnir fatga automaticain; ella è suttamessa ad ina votaziun dal pievel cun ina decisiun da maiortad resp. da dus terzs (cf. art. 24 LLing).

IV. Linguas uffizialas e linguas da scola da las vischnancas e dals circuls

Art. 16 Vischnancas

1. linguas uffizialas

a) determinaziun

¹ En lur legislaziun determineschan las vischnancas las linguas uffizialas tenor ils princips da questa lescha.

² Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala **d'almain 40 pertschient** valan sco **vischnancas monolinguas**. En questas vischnancas è la **lingua tradiziunala la lingua communal uffiziala**.

³ Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala **d'almain 20 pertschient** valan sco **vischnancas plurilinguas**. En questas vischnancas è la **lingua tradiziunala ina da las linguas communalas uffizialas**.

⁴ Per fixar la part procentuala d'ina cuminanza linguistica èn decisivs ils resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel. A la cuminanza linguistica rumantscha u taliana tutgan tut las persunas che inditgeschan il rumantsch u il talian tar almain ina dumonda davart l'appartegnientscha linguistica.

Art. 17 b) champ d'applicaziun

¹ Vischnancas monolinguas èn **obligadas da far diever da lur lingua uffiziala**, cunzunt a la radunanza communal, tar votaziuns communalas, tar comunicaziuns e publicaziuns communalas, en il contact uffizial cun la populaziun sco er tar inscripziuns da locals uffizials e da vias. Tar inscripziuns privatas che sa drizzan a la publicitad sto vegnir resguardada la lingua uffiziala en moda adequata.

² Vischnancas plurilinguas èn **obligadas da far diever en moda adequata da la lingua uffiziala tradiziunala**.

³ Las vischnancas reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun la regenza.

Art. 18 2. linguas da scola

a) disposiziuns generalas

¹ En lur legislaziun reglan las vischnancas la lingua da scola per l'instrucziun en la scola populara, e quai tenor ils princips da questa lescha.

² L'attribuziun da las vischnancas a las vischnancas monolinguas ed a las vischnancas plurilinguas vegn fatga conform a las disposiziuns davart las linguas uffizialas.

³ Sin dumonda da la vischnanca po la regenza permetter excepziuns tar la tscherna da la lingua da scola en l'interess da mantegnair ina lingua chantunala periclitada.

Art. 23 4. fusiun da vischnancas / colliaziuns da vischnancas

¹ Sche duas u pliras vischnancas monolinguas u plurilinguas fusiuneschan, vegnan applitgadas conform al senn las disposiziuns da questa lescha davart il diever da las linguas uffizialas e davart las linguas da scola. Per fixar la part procentuala da las commembras e dals commembers d'ina cuminanza linguistica è decisiv il dumber total da la populaziun da la vischnanca ch'è vegnida creada da nov.

² Las corporaziuns regionalas e las corporaziuns da vischnancas reglan il diever da las linguas uffizialas ed eventualmain da las linguas da scola en ils statuts. En quest connex resguardan ellas en moda adequata la situaziun linguistica da las singulas vischnancas.

Art. 24 5. midada da lingua

¹ La **midada** d'ina vischnanca monolingua ad ina vischnanca plurilingua e viceversa sco er la midada d'ina vischnanca plurilingua ad ina vischnanca tudestga èn **suttamessas a la votaziun dal pievel**. Ina dumonda correspudenta premetta che la part da las commembras e dals commembers da la cuminanza linguistica tradiziunala **saja crudada sut 40 pertschient** tar la midada d'ina vischnanca monolingua ad ina vischnanca plurilingua e **sut 20 pertschient** tar la midada d'ina vischnanca plurilingua ad ina vischnanca tudestga.

² Ina midada da lingua vala sco acceptada, sche la **maioritad** da las votantas e dals votants ha approvà la midada d'ina vischnanca monolingua ad ina vischnanca plurilingua e sche **dus terzs** da las

voentas e dals votants han approvà la midada d'ina vischnanca plurilingua ad ina vischnanca tudestga, e quai suenter avair deducì las vuschs vidas e nunvalaivlas.

³ Conclues davart la midada da lingua ston vegnir approvads da la regenza.

Art. 27 Disposiziun transitorica

Las disposiziuns davart las linguas uffizialas e davart las linguas da scola da las vischnancas na vegnan betg applitgadas per conclus da vischnancas ch'èn vegnids prendids avant l'entrada en vigur da questa lescha sco er per fatgs ch'èn capitads avant questa data.

Art. 28 Adattaziun da relaschs communalas

Ils relaschs da las vischnancas e dals circuls sco er ils statuts da las colliaziuns da vischnancas ston vegnir adattads a las novas prescripziuns **entaifer trais onns suenter che questa lescha è entrada en vigur**.

En il sector da la promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las cuminanzas linguisticas valan – areguard lur cuntegn – ils medems princips sco avant en la lescha per promover la cultura. Las disposiziuns davart la promoziun da linguas èn vegnidas transferidas en la lescha da linguas. In instrument nov è dentant las cunvegns da prestaziun che vegnan fatgas mintgamai per quatter onns cun las instituziuns linguisticas Lia rumantscha e Pro Grigioni italiano sco er cun l'agentura da novitads rumantscha (cf. art. 11, 1. instituziuns, al. 2 LLing).

Art. 11 Chantun

1. instituziuns

[...]

² La concessiun da las contribuziuns chantunalas vegn fatga dependenta da l'observaziun da cunvegns da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns che han il dretg da survegnir contribuziuns. Questas cunvegns da prestaziun vegnan concluidas per ina perioda da mintgamai quatter onns.

Las cunvegns che valan per la perioda 2009–2012 èn vegnidas elavuradas en il decurs da l'onn 2008 ed èn en vigur dapi il 1. da schaner 2009. En l'ordinaziun da linguas (OLing), ch'è entrada en vigur il medem mument sco la lescha da linguas, èn reglads detagliadamain ils criteris e l'autezza da las contribuziuns chantunalas a las instituziuns linguisticas ed a projects da terzas personas (cf. art. 9 – 15 OLing).

Ulteriurs artitgels da la LLing ch'èn relevants per dumondas specificas da la charta vegnan tractads en ils chapitels correspundents (cf. 2.1/3.1 Linguas da scola: art. 18 – 21 LLing; 2.2/3.2 Linguas da dretgira: art. 7 – 10, 25 LLing; 2.3/3.3 Linguas uffizialas: art. 3 – 6, 16 – 17, 25 LLing; 2.3.4 Medias: art. 11 – 12 LLing; 2.5/3.5 Promoziun da la cultura: art. 11 – 14 LLing).

Da la lescha da linguas e da l'ordinaziun da linguas pon ins prender invista online sut www.gr-lex.gr.ch/frontend/versions/238 (LLing) sco er sut www.gr-lex.gr.ch/frontend/versions/648 (OLing). Per explicaziuns detagliadas davart ils puncts centrals dal cuntegn da la lescha da linguas po vegnir consultà il terz rapport da la Svizra.

1.2 Adattaziuns da las contribuziuns finanzialas da la confederaziun e dal chantun en connex cun la realisaziun da la lescha chantunala da linguas

Cun l'entrada en vigur da la lescha da linguas e da l'ordinaziun da linguas (1. da schaner 2009) ha il chantun augmentà per 10% sias contribuziuns finanzialas per las instituziuns linguisticas Lia rumantscha e Pro Grigioni italiano sco er per l'agentura da novitads rumantscha. Las contribuziuns federalas al chantun ed uschia er a las instituziuns linguisticas èn stadas l'onn 2008 levamain pli autas ch'ils onns precedents.

1.3 Rumantsch grischun en scola

Dapi il terz rapport da la Svizra davart l'applicaziun da la charta europeica da las linguas regionalas e minoritaras è il project "Rumantsch grischun en scola", ch'è suttamess a l'uffizi per la scola populara ed il sport, vegnì sviluppà vinavant; la lingua da standard è vegnida introducida en emprimas vischnancas da pionier sco lingua d'alfabetisaziun. Qua sutvart vegn tractà curtamain il svilup dapi il matg 2006 (per ina survista detagliada dals pass ils pli impurtants dal svilup dal rumantsch grischun en ils secturs da la lingua uffiziala e da la lingua da scola cf. las explicaziuns correspundentas en il terz rapport da la Svizra [2006]; ulteriuras infurmaziuns davart il project èn accessiblas sur la suandanta pagina d'internet che vegn tgirada da l'uffizi per la scola populara ed il sport: www.rumantsch-grischun.ch).

1.3.1 Incumbensa ed organisaziun

Cun il conclus dals 21 da december 2004 (prot. nr. 1843) ha la regenza deliberà il concept general "Rumantsch grischun en scola" ed incumbensà il departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient da realisar quest project. Ils aspects centrals èn vegnids explitgads detagliadamain en il terz rapport da la Svizra (cf. terz rapport da la Svizra 2006, p. 54 – 56). Sco emprim pass da realisaziun ha il departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient transfurmà l'incarica da la regenza en in project cun ina structura adattada e reparti las incumbensas (direcziun; direcziun didactica, administraziun; meds d'instrucziun, scola-zion, mesiras accumpagnantas).

1.3.2 Lavur politica da sensibilisaziun

Il mument ch'è atgnamain decisiv tar mintgina da las trais variantas d'introducziun tenor il concept general (pionier, standard, consolidaziun) è la midada da la fasa "RG passiv" a la fasa "RG activ". A partir da quest mument na vegn l'alfabetisaziun (en il sector en scrit) en las emprimas classas betg pli fatga en ils idioms, mabain en rumantsch grischun. Vischnancas che han vulì realisar quest pass uschè baud sco pussaivel (vischnancas da pionier a partir da l'onn da scola 2007/08) han stuì preschentar in resultat positiv da la votaziun correspundenta fin la fin da l'onn 2006. In mez onn temp da preparaziun è stà necessari resp. è necessari per pudair prender per mauns cun il quità dui la scolaziun da las personas d'instrucziun ed ils ulteriurs pass preparatorics.

Tenor il concept general da la regenza èn las vischnancas anc adina libras da votar davart in'eventuala introducziun dal rumantsch grischun en scola u da spetgar. Fin ussa han 40 vischnancas (u circa la mesadad da las vischnancas cun ina scola rumantscha) fatg ina votaziun correspundenta. En tut las vischnancas han las votaziuns gi in resultat positiv. 23 vischnancas da la Val Müstair, dal Grischun central e da la Surselva han votà gia ils onns 2005/2006 davart l'introducziun dal concept general e concludì d'introdur la varianta "pionier" per l'onn da scola 2007/2008. Per l'onn da scola 2008/2009 èn vegnidas tiers 11 vischnancas da la regiun da Glion (votaziun ils onns 2007/2008); 6 ulteriuras vischnancas han concludì d'introdur il rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun per l'onn da scola 2009/2010 (votaziun l'onn 2008).

Survista da las vischnancas da pionier (stadi dal december 2008)

Vischnancas da pionier che han cumenzà cun il rumantsch grischun l'onn da scola 2007/2008 (blau):

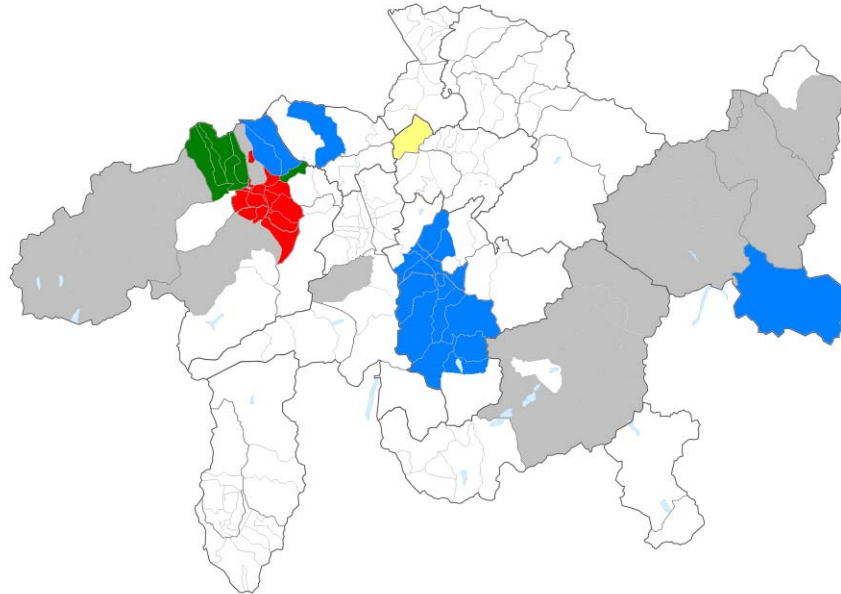
Vischnancas da la Val Müstair (a partir dal 1. da schaner 2009 vischnanca da Val Müstair): Müstair, Sta. Maria, Valchava, Fuldera, Tschier, Lü; vischnancas dal Grischun central: Lantsch, Brinzauls, Casti, Alvaschagn, Mon, Stierva, Salouf, Cunter, Riom-Parsonz, Savognin, Tinizong-Rona, Mulegns, Sur, Murmarera; vischnancas da la Surselva: Trin, Laax, Falera.

Vischnancas da piunier che han cumenzà cun il rumantsch grischun l'onn da scola 2008/2009 (cotschen):

Glion, Schnaus, Flond, Schluein, Pitasch, Riein, Sevgein, Castrisch, Surcuolm, Luven, Duin.
(Flond e Surcuolm han fusiunà per il 1. da schaner 2009 a la vischnanca da Mundaun.)

Vischnancas da piunier che fan quint da cumenzar cun il rumantsch grischun l'onn da scola 2009/2010 (verd):

Sagogn, Rueun, Siat, Pigniu, Vuorz, Andiast.

1.3.3 *Furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun e producziun da meds d'instrucziun*

Sche la votaziun porta in resultat positiv, entra la vischnanca – ord l'optica dal project – en ina segunda fasa, nua che la scola sezza stat en il center. Tenor il concept general ston vegnir resguardads en quest connex quatter secturs: rumantsch grischun en scola / ordaifer la scola, varietads discurrendas en scola / ordaifer la scola.

In emprim punct central è cleramain il sectur "rumantsch grischun en scola". Qua stattan en il center ils dus secturs *furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun e producziun da meds d'instrucziun*.

La *furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun* vegn realisada da la scola auta da pedagogia dal Grischun sco mandat. Las personas d'instrucziun survegnan ina furmaziun supplementara linguistica e didactica da tut en tut quatter emnas (trais emnas avant l'applicaziun pratica, in'emna suenter l'emprim onn d'instrucziun en RG). En il decurs da l'emprim onn d'instrucziun ha lieu in'ospitaziun. Ultra da quai vegn purschì in sustegn linguistic e didactic supplementar sin dumonda.

La *producziun da meds d'instrucziun* sa drizza tenor las emprimas vischnancas da piunier. Ils meds d'instrucziun per la 1. classa èn pia vegnids furnids per l'onn da scola 2007/08, ils meds d'instrucziun per la 2. classa per l'onn da scola 2000/09 e.u.v. Dapi il terz rapport da la Svizra ha il chantun creà ils suandants meds d'instrucziun en rumantsch grischun: "Passins" (fibla, 1. classa primara, 2007), "Puntinas" (med d'instrucziun per emprender la lingua, 2. classa primara, 2008), "Vocabulari per la scola primara" (2007), "Matematica 2" e "Matematica 3" (2. e 3. classa primara, 2008), "Sco l'aura" (uman ed ambient, stgalim bass, 2008) sco er per tut las scolas rumantschas: "Filtric" (instrucziun da lavur da maun, stgalim mesaun, 2007), "Viver en il Grischun", tom 1 (enconuschientscha da la patria, stgalim mesaun, 2008), "Biologia" (med d'instrucziun per il stgalim superiur, 2006).

Per ils collavuradors dal project, per persunas d'instrucziun, ma er per geniturs, per scolars e per ulteriuras persunas interessadas vegnan preschentads ils meds d'instrucziun ed ulteriuras materialias en rumantsch grischun (cudeschs, artitgels da gasetta, differentas publicaziuns, portatuns, contribuziuns televisivas e.u.v.) en furma d'ina banca da datas online. Quella vegn actualisada permanentamain e po vegnir consultada sut l'adressa: www.chatta.rumantsch-grischun.ch.

Per geniturs datti – ultra dals curs da lingua usitads – er "curs da fufragnadi davart il rumantsch grischun", nua ch'i dat ina preschentaziun speziala dals meds d'instrucziun e nua ch'i vegnan tematisads agids pussaivels per far las lezijs ed ils pensums da chasa. Quests curs vegnan purschids da la Lia rumantscha e da las organisaziuns linguisticas regiunalas en il rom dal program da curs usità.

Per il sector da las varietads pledadas datti ina collecziun da materialias adattadas dad audio e da video en tut ils idioms. Ina glista detagliada cun tut las funtaunas da retratga chattan ins er sut www.rumantsch-grischun.ch. En quai che riguarda las mesiras da sustegn specificas per lur varietad pledada vegnan las vischnancas ultra da quai cussegladas al lieu.

1.3.4 Assistenza supplementara da las vischnancas da pionier – fasa da mediaziun

Suenter la lavur politica da sensibilisaziun, suenter ch'ils meds d'instrucziun èn vegnids mess a disposiziun e suenter che la furmaziun supplementara da las persunas d'instrucziun è vegnida realisada, entran las emprimas vischnancas da pionier en la terza fasa, numnadamain en la fasa da l'assistenza pedagogica cuntinuanta. Qua sa tracti d'evaluar las experientschas ch'ins ha fatg fin ussa e da porscher cumpletaziuns ed adattaziuns specificas sco er mesiras per garantir la qualitat. Questas mesiras pon divergiar da regiun a regiun e sa drizzar – tut tenor il basegn – a differentas gruppas d'interess.

Per evaluar la situaziun actuala en las vischnancas da pionier (acceptanza da la nova lingua d'instrucziun, qualitat dals meds d'instrucziun e.u.v.) e per planisar pass pussaivels per questa fasa da realisaziun è l'institut da plurilinguitad da l'universitad da Friburg vegni incumbensà dal departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient (DECA) da far in **studi davart la fasa d'introducziun dal rumantsch grischun** (emprima perioda d'evaluaziun 2006 – 2009). Ils resultats da l'emprima perioda d'evaluaziun èn avant maun e pon vegnir consultads sin la pagina d'internet www.rumantsch-grischun.ch (interrogaziun dals geniturs, da las persunas d'instrucziun, da las autoritads da scola, dals scolars davart l'acceptanza en general dal project, davart la communicaziun e davart il proceder tar l'introducziun, davart la furmaziun supplementara da las persunas d'instrucziun, davart la qualitat dals meds d'instrucziun, davart la promoziun da las varietads discurrendas). En quest connex vali da resguardar ch'ils resultats dal studi sa refereschan a la situaziun suenter l'emprim onn da rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun e ch'els permettian pervia da quai mo conclusiuns limitadas.

Ultra da quai prevesa il concept general da la regenza ina **procedura da mediaziun** per quellas vischnancas che n'han fin ussa anc fatg nagina votaziun (vischnancas da l'Engiadina, da la Val Schons, da la Cadi e da la Lumnezia). In concept correspondent è vegni deliberà da la regenza il december 2008 (protocol nr. 1836). Da princip prevesa el duas gruppas da discussiun (Engiadina e valladas dal Rain) per discutir al lieu las dumondas specificas e per tschertgar soluziuns en enclegientscha. La gruppa da discussiun da l'Engiadina ha cumenzà avant intgin temp cun sia lavur ed ha già pliras sesidas. La conferenza regionala da las persunas d'instrucziun (conferenza generala ladina, CGL) e l'uniun dals Grischs (UdG) han nominà ina represchentanza che prenda part als discurs da mediaziun. Ils commembers da la gruppa da discussiun han formulà lur giavischs ed han definì ina glista cun ils temas ils pli impurtants. Las discussiuns han lieu en in'atmosfera constructiva ed in'emprima avischinaziun è succedida. Davart ils resultats po vegnir infurmà previsiblamain l'atun 2009 (resp. en il tschintgavel rapport da la Svizra l'onn 2012).

Ulteriurs elements impurtants èn las experientschas ed ils inputs da las vischnancas da pionier sezzas sco er l'ulteriur accumpagnament scientific dal project tras l'universitad da Friburg (segunda perioda d'evaluaziun 2009 – 2011; tests da lingua quantitativs en completaziun da las examinaziuns qualitativas da l'emprima perioda d'evaluaziun). L'instituziun lin-

guistica Lia rumantscha beneventa questas iniziativas d'evaluaziun e porscha al chantun – sin giavisch – ses sustegn cun sa participar a gruppas da lavur, a rundas da discussiun e.u.v. Ultra da quai sustegna ella il chantun tenor pussaivladad en il sector da la scolaziun da las personas d'instrucziun sco er tar la creaziun da nov material d'instrucziun en rumantsch grischun, quai en spezial cun lavurs linguisticas.

1.4 Realisaziun da las recumandaziuns dal comité dals ministers

En vista a la redacziun dal quart rapport da la Svizra davart la charta europeica da las linguas regionalas e minoritaras ha il chantun Grischun consultà las instituziuns linguisticas Lia rumantscha e Pro Grigioni italiano. Ultra da quai è vegnidas dumandadas las infurmaziuns necessarias da l'administraziun chantunala. Ina vasta part da la populaziun vegn infurmada tras comunicaziuns a las medias davart ils rapports da la Svizra e davart las posiziuns dal cussegl da l'Europa, cur che quels cumparan.

1.4.1 Recumandaziun 1 dal comité dals ministers

Introducind il rumantsch grischun en l'instrucziun ston las autoritads naziunalas e chantunalas procurar che la protecziun e la promoziun dal rumantsch sco lingua viva sajan garantidas.

Il **rumantsch grischun** vegn introduci e duvrà sco **lingua da scrittira**, q.v.d. l'accent da l'instrucziun sa basa sin l'acquist d'abilitads activas en ils secturs tadlar, leger e scriver. L'**instrucziun a bucca** vegn anc adina dada en ils **idioms** (in'exceptiun è p.ex. la prelecziun da texts en rumantsch grischun).

L'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun en las vischnancas da pionier e las experientschas fatgas vegnan evaluadas da l'institut da plurilinguitad da l'universitad da Friburg. Durant ina perioda da 6 onns analysescha el l'acceptanza, la qualitad da l'instrucziun e la qualitad dals meds d'instrucziun (emprima fasa d'evaluaziun 2006 – 2009, segunda fasa d'evaluaziun 2009 – 2011). Las personas d'instrucziun pertutgadas vegnan assistidas linguisticamain e didacticamain durant la fasa d'introducziun dal rumantsch grischun (avant e suenter l'applicaziun pratica). Cf. latiers er las explicaziuns en il chapitel 1.3.

1.4.2 Recumandaziun 2 dal comité dals ministers

I ston vegnir prendidas mesiras per intimar l'administraziun chantunala e las vischnancas cun ina maioritad tudestga e cun ina minoritad rumantscha d'utilisar rumantsch en il contact cun personas da lingua rumantscha.

La correspundenza en scrit cun il chantun ha lieu en quella lingua ch'è vegnida tschernida dal petent, eventualmain è quai rumantsch (cf. latiers art. 3 LLing sco er art. 6 e 7 OLing).

Sche las autoritads pertutgadas n'han betg las enconuschientschas linguisticas necessarias, ha il servetsch da translaziuns da la chanzlia chantunala da metter a disposiziun ils texts giavischads (cf. art. 2 e 3 LLing).

Ils singuls commembers èn libers da duvrar la lingua uffiziala da lur tscherna en il cussegl grond ed en la regenza. Ils texts uffizials ston esser avant maun en las differentas linguas uffizialas (art. 4 e 5 LLing). Ultra da quai oblighescha la lescha il chantun da promover las enconuschientschas linguisticas da ses personal (art. 5 al. 3 LLing).

Realisond la lescha chantunala da linguas è l'uffizi da cultura sco post spezialisà per dumondas linguisticas generalas sco er per la promoziun da las linguas (cf. art. 4 OLing) en contact cun tut las vischnancas grischunas e fa – en il decurs da l'onn 2009 – retschertgas davart l'utilisaziun dal rumantsch resp. da la plurilinguitad en las vischnancas cun agid da questiunaris complessivs.

2 Recumandaziuns tar l'artitgel 7 da la charta che pertutgan il chantun Grischun

2.1 Art. 7 al. 1 lit. b

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal §23 [mesiras prendidas per garantir che las novas unitads administrativas na sajan nagin impediment per la promozion dal rumantsch e che l'instrucziun da rumantsch restia garantida almain en la medema dimensiun sco avant la reorganisaziun da la vischnanca/ regiun]:

La tscherna da la(s) lingua(s) da scola e reglada da nov en la lescha da linguas (en vigur dapi il 1. da schaner 2008). Ella dependa da la lingua uffiziala da la vischnanca.

- Vischnancas cun ina quota da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 40% valan sco vischnancas monolinguas. Ellas ston porscher l'instrucziun da l'emprima lingua en la lingua uffiziala da la vischnanca.
- Vischnancas cun ina quota da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 20% valan sco vischnancas plurilinguas. Ellas ston porscher l'instrucziun da l'emprima lingua en la lingua tradiziunala da la vischnanca. A vischnancas plurilinguas u tudestgas po la regenza permetter da manar ina scola populara bilingua. En vischnancas cun ina quota da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 10% sto vegnir purschì rumantsch u talian sco rom d'instrucziun.

Per fixar la part procentuala d'ina cuminanza linguistica èn decisivs ils resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel (vesair er las explicaziuns a la fin da quest chapitel). A la cuminanza linguistica rumantscha (u taliana) tutgan tut las persunas che inditgeschan rumantsch (resp. talian) tar almain ina dumonda davart l'appartegnientscha linguistica (cf. art. 16 al. 4 LLing).

Ultra da l'assegnaziun matematica è in ulteriur aspect decisiv per la lingua uffiziala e per la lingua da scola. Qua sto vegnir respectada la realitad giuridica che valeva en las vischnancas dal Grischun avant il 1. da schaner 2008: Las disposiziuns da la LLing *na vegnan betg applitgadas* per concluder che las vischnancas han prendì avant l'entrada en vigur da questa lescha sco er per fatgs ch'èn capitads avant questa data. Uschia na sto p.ex. ina vischnanca che ha ina quota da 22% d'abitants rumantschs e che ha midà avant l'entrada en vigur da la LLing d'ina vischnanca rumantscha ad ina vischnanca tudestga betg revocar questa decisun.

Questa disposiziun vala confirm al senn er per vischnancas che han fusiunà resp. che fusiuneschan suenter l'entrada en vigur da la lescha da linguas (art. 23 al. 1):

Art. 23 4. fusiun da vischnancas / colliaziuns da vischnancas

¹ *Sche duas u pliras vischnancas monolinguas u plurilinguas fusiuneschan, vegnan applitgadas confirm al senn las disposiziuns da questa lescha davart il diever da las linguas uffizialas e davart las linguas da scola. Per fixar la part procentuala da las commembras e dals commembers d'ina cuminanza linguistica è decisiv il **dumber total da la populaziun da la vischnanca ch'è vegnida creada da nov.***

Vischnancas che han fusiunà gia avant l'entrada en vigur da la LLing, tutgan al champ da las disposiziuns transitoricas (art. 27 LLing). Las disposiziuns davart las linguas uffizialas e davart las linguas da scola da la vischnanca che vegnan regladas en la LLing na vegnan betg applitgadas.

Per las novas unitads administrativas che naschan tras fusiuns da vischnancas na vala tenor la constituiziun chantunala (art. 3) – precis sco per las unitads administrativas vertentas – betg in princip territorial static, mabain in princip territorial dinamic. Q.v.d. che las midadas specificas da la lingua ch'èn capitadas en il decurs dal temp u che vegnan anc a capitar, vegnan resguardadas. La lescha ha pia in effect sensibilisand e retardand. I n'è betg previs che vischnancas che crodan pervia d'ina fusiun sut la quota da 40% respectivamain da 20%

cuntinueschan cun lur engaschament per la lingua rumantscha en la medema dimensiun sco avant.

Per il text exact dals singuls artigels da la lescha en il sector "linguas da scola" cf. er las explicaziuns en la terza part da quest rapport, chapitel I 1.1. "Entrada en vigur da la lescha chantunala da linguas (LLing)", sco er l'art. 18 LLing: linguas da scola.

Il chantun Grischun examinescha (en collavuraziun cun l'instituziun linguistica Lia rumantscha) il cumportament da las unitads administrativas en quai che riguarda la lingua uffiziala e la lingua da scola, las gida cun pled e fatg e las renda – sche necessari – attent ad in cumportament sbaglià.

Rimnada da las datas statisticas per la classificaziun linguistica da las vischnancas

La lescha da linguas dal chantun Grischun fixescha la(s) lingua(s) da scola e la(s) lingua(s) uffiziala(s) d'ina vischnanca sin basa da datas statisticas linguisticas (art. 16 al. 4 LLing). Tras la revisiun totala da la lescha federala davart la dumbraziun federala dal pievel (lescha davart la dumbraziun dal pievel, CS 431.112), entrada en vigur il 1. da schaner 2008, vegn reorganisada la dumbraziun federala dal pievel ch'è vegnida fatga fin ussa mintga diesch onns. La nova metoda sa basa sin registers armonisads, sin enquistas structuralas annualas e sin enquistas da sondagi tematicas. Ils chantuns pon laschar far sin agens custs enquistas structuralas ed enquistas da sondagi tematicas (art. 8 e 14 da la lescha davart la dumbraziun dal pievel). Il chantun Grischun debattescha actualmain davart ina lescha davart ils registers d'abitantas e d'abitants (LRAb). En quest connex è er in'eventuala implementaziun da la caratteristica "lingua" en ils registers d'abitants in tema da discussiun. Per l'execuziun da la lescha chantunala da linguas na bastan las enquistas structuralas che sa basan sin ils registers però betg. Per il mument na pari pia betg raschunaivel d'integrar ina caratteristica respectiva en ils registers d'abitants per exequir la lescha da linguas. Perquai elavura il DECA ensemen cun il sector "basa da l'economia publica" da l'uffizi per economia e turissem (UET) pussaivladads per retschertgar las datas necessarias. En quest connex stat la mesuraziun da la quota da la populaziun che discorra rumantsch en il focus da l'interess. Quellas vischnancas che vegnan en dumonda per ina midada da categoria (d'ina vischnanca monolingua rumantscha ad ina vischnanca plurilingua; d'ina vischnanca plurilingua ad ina vischnanca monolingua tudestga) ston vegnir examinadas stringentamain.

La dumbraziun dal pievel da l'onn 2010 vegn fatga per l'emprima giada tenor il dretg nov. Explicaziuns davart la metoda d'enquista dal chantun Grischun per la caratteristica "lingua" vegnan a sa chattar en il tschintgavel rapport da la Svizra (publicaziun previsiblamain l'onn 2012).

2.2 Art. 7 al. 1 lit. g

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§41** [infurmaziuns concernent las mesiras da las autoritads per facilitar d'emprender talian a persunas che sa tiran natiers sco er ad abitants che na discurren betg talian]:

Il squitsch da s'assimilar linguisticamain è bler pli grond en ils territoris talians dal Grischun che en ils territoris rumantschs. Curs correspundents vegnan purschids da l'economia privata e pon eventualmain vegnir sustegnids finanzizialmain dal chantun Grischun en il rom da l'art. 12 al. 1 lit. f LLing.

2.3 Art. 7 al. 3

- Ulteriuras infurmaziuns tar il **§50 dal terz rapport dals experts** [barat tranter las cuminanzas linguisticas tenor ils art. 12 al. 1 lit. b e 15 LLing]:

Projects da barat tranter las cuminanzas linguisticas (cf. art. 15 LLing)

L'onn da scola 2008/09 han mintgamai tschintg scolas dal Grischun tudestg e talian realisà in'emna da barat linguistic. Tut en tut èn sa participadas 202 scolars a quest barat. Questas activitads da barat èn vegnidas sustegnidas cun contribuziuns chantunalas.

Ulteriuras mesiras/auters projects per promover la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas (cf. art. 12 al. 1 lit. b L Ling)

L'onn da scola 2008/09 han sis scolas bilinguas (tschintg scolas rumantsch-tudestgas ed ina scola talian-tudestga) survegnì contribuziuns per la promoziun da la lingua. Duas scolas tudestgas mainan ultra da quai classas bilinguas: Cuir (tudestg-talian e tudestg-rumantsch) e Glion (tudestg-rumantsch). (Davart l'installaziun / la gestiun da scolas bilinguas cf. er la terza part, chap. I 3.1, part "instrucziun da basa").

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal §51 [infurmaziuns davart las mesiras da las medias sco er davart las mesiras en il sector da l'educaziun per sensibilisar la populaziun da lingua tudestga per la problematica dal rumantsch e dal talian]: En il sector da scola è p.ex. vegnì inizià il project "Barat da cultura triling museum e scola", in project cuminaivel da la Lia rumantscha, da la Pro Grigioni italiano, da l'uniun dals Gualsers e da Regio plus museum. Quest project prevesa che mintga team annunzià realiseschia in project resp. in'exposiziun en in museum local da sia regiun (di proponì: 8 da mars 2008, museums grischuns). Suent l'avertura da l'exposiziun (tranter ils 28 da favrer ed ils 15 da zercladur 2009) han visità resp. visitan las set classas participadas (trais da l'intschess tudestg: Schiers, Stussavgia, Arosa; duas da l'intschess rumantsch: Müstair, Glion; duas da l'intschess talian: Puschlav, San Vittore) auters teams ed èn vegnidas visitadas resp. vegnan visitadas sezzas d'almain dus teams da las autras regiuns linguisticas/culturalas. La finamira dal project è quella da visitar autras regiuns linguisticas dal chantun e da promover uschia las atgnas enconuschientschas e la chapientscha vicendaivla e da sviluppar in sentiment per la diversidad linguistica e culturala.

L'onn 2008 ha il chantun Grischun edì en las linguas chantunalas il tom 1 d'in nov med per l'enconuschientscha da la patria (4. – 6. classa) che porta il titel "Leben in Graubünden/Vivere en il Grischun/Vivere nei Grigioni". Per l'onn 2010 è previs il tom 2 (tuts dus toms incl. material accompagnant). Questa ovra è obligatorica per tut ils trais tips da scola (tudestg, rumantsch, talian) e tracta en tuts dus toms la diversidad culturala e linguistica dal Grischun a maun da fatgs e d'exempels pratics (tom 1, chap. 2.16, trilinguitad chantunala; tom 2, chap. 5.6, diversidad linguistica).

3. Mesiras dal chantun Grischun per promover il rumantsch tenor las disposiziuns da promoziun da la charta

3.1 Artitgel 8: Furmaziun

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a iv, b i, c iii, d iii, e ii, f iii, g, h, i

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a iv: Educaziun prescolara

Naginas midadas essenzialas cumpareglia cun il segund rapport.

Lit. b i: Instrucziun da basa

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas. Davart l'installaziun e la gestiun da scolas monolinguas e da scolas plurilinguas suent l'entrada en vigur da la L Ling cf. las explicaziuns davart las "linguas da scola" a la fin dal chapitel (art. 18 –21 L Ling).

Cumplettaziuns dal terz rapport da la Svizra concernent scolas bilinguas:

Suenter il segund rapport da la Svizra han differentas vischnancas al cunfin linguistic cumenza cun ina scola bilingua (Puntraschigna, Samedan, Trin, Malögia; Cuira [scola da la citad]); vesair latiers er las explicaziuns davart il §50 dal terz rapport dals experts en il chapitel 2.3). L'universitad da Friburg fa dapi in pèr onns in monitoring scientific en la scola bilingua da Samedan (bilingua dapi l'onn 1996). La fin da l'onn da scola 2006/2007 ha quel cumpiglià per l'emprima giada tut ils onns da scola obligatorics. En lur rapport tar la perioda d'evaluaziun 2001 – 2007 giuditgeschan ils editurs las cumpetenzas linguisticas dals scolars en rumantsch sco bunas e stabilas, en tscherts secturs (chapientscha da texts e chapientscha auditiva) han els schizunt pudì constatar meglieraments cumpareglià cun l'onn 2003. Unicamente en leger eran ils scolars rumantschs main buns che la gruppa da controlla tudestga. Il tudestg è s'etablì sco lingua da mintgadi dominante dals scolars tranter els. Sin il stgalim da la scolina han ils scienziads constatà – mesirond il stgazi da plets – ina predominanza dal tudestg.

Nova gulivaziun da finanzas grischuna (NGF) / consequenzas per la scola populara: En la sessiun d'avrigl 2009 ha il cussegl grond debattà davart la nova gulivaziun da finanzas grischuna che prevesa in detretschament da las incumbensas dal chantun e da las vischnancas e che duai entrar en vigur per il 1. da schaner 2010 (59 secturs vegnan repartids da nov, 25 da quels vegnan attribuids a las vischnancas). Pertutgà da la nova gulivaziun da finanzas è er il sector da la scola populara. Quel duai appartegnair da qua envi fin a la 8. classa a la cumpetenza da las vischnancas. Incumbensas surordinadas sco l'englais tempriv e las direcziuns da scola sco er il sector da scola a partir da la 9. classa inclusiv la finanziaziun da las scolas professiunalas spezialisadas vegnan surpigliadas dal chantun. Ultra da quai sa participescha il chantun vi dals custs supplementars da las scolas bilinguas.

L'instituziun linguistica Lia rumantscha ha ina tenuta critica envers la NGF, perquai che quella po chaschunar problems finansials pli gronds en spezial per vischnancas pitschnas. Ella tema ch'il squitsch finanziar vegnia a sfurzar las vischnancas da tschertgar pli fitg la collavuraziun cun autras vischnancas, quai che ha d'ina vart bain in effect positiv per ina meglra purschida da scola. Da l'autra vart pudess quai però er avair consequenzas negativas, en spezial, sch'ina vischnanca rumantscha fusiunass cun ina vischnanca tudestga. Perquai ch'ina gronda part da las scolas rumantschas sa chatta en vischnancas pitschnas, riguarda la Lia rumantscha la pressiuin che vegn fatga sin questas vischnancas sco considerabla.

Davart il rumantsch grischun en scola cf. las explicaziuns en il chapitel 1.3.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§62** [infurmaziuns giavischadas dal comité dals experts concernent ils pass ch'èn vegnids fatgs per intensivar il dialog cun la Rumantschia per cuntanscher in consentiment uschè grond sco pussaivel per introducir il rumantsch grischun en la scola primara e per rinforzar la confidenza en la protecziun ed en la promoziun dals idioms regionalis]:

Cf. latiers las explicaziuns davart l'assistenza linguistica e didactica supplementara da las vischnancas da piunier – fasa da mediaziun sut il chapitel 1.3.4.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§65 dal terz rapport dals experts** [infurmaziuns davart las strategias e mesiras existentas u previsas per integrar linguisticamain scolars betg rumantschs en las vischnancas dal Grischun rumantsch]:

En las directivas per promover uffants da lingua estra en il chantun Grischun (december 2001; sa basond sin l'art. 18 da la lescha chantunala da scola e sin l'art. 1 al. 2 da la lescha chantunala da scolina) è reglada – en spezial en il chapitel 4 – lur promoziun e lur integraziun en la classa regulara (cf. http://www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/avs/Volksschule/Richtlinien_fremdsprachige_kinder_de.pdf). Confurm al stadi d'enconuschientscha dals uffants porscha il chantun ils dus models "instrucziun da promoziun per uffants da lingua estra" (scolina e scola) e "classa da scolarisaziun per uffants da lingua estra" (scola). Ils custs da questa instrucziun per uffants da lingua estra vegnan surpigliads da las vischnancas e dal chantun.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal §67 [infurmaziuns giavischadas dal comité dals experts concernent l'influenza da l'introducziun da l'englais tempriv sin il rumantsch]:

Ils 24 da mars 2009 ha la regenza grischuna tramess en consultaziun il sboz tar la revisiun totala da la lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun (lescha da scola). La consultaziun ha durà fin ils 15 da fanadur 2009. Cun la revisiun totala vegn la legislaziun da scola repassada en moda cumplexsiva tant areguard il cuntegn sco er areguard dumondas formalas. L'introducziun da l'englais sin il stgalim primar ("englais tempriv") è gia stà l'object da l'emprima revisiun parziala da la lescha da scola ch'è vegnida deliberada dal cussegl grond en la sessiun d'avrigl 2008. Ella ha l'intent da stgaffir – cun il sustegn da las direcziuns da scola – las premissas structuralas ch'èn necessarias per las proximas refurmas da la scola e d'introducir l'englais sco lingua estra obligatorica sin il stgalim primar.

Sut il titel "Program fundamental scola grischuna 2010" è vegnida preschentada ad in vast public ina retscha da propostas da refurma, tranter auter quella d'introducir duas linguas estras sin il stgalim da la scola primara. En quest connex è ina maioritad s'exprimida per l'introducziun d'ina lingua chantunala sco emprima lingua estra a partir dal 3. onn da scola e da l'englais sco segunda lingua estra a partir dal 5. onn da scola. Tenor il nov concept da linguas estras èsi previs da dotar l'emprima lingua estra (lingua chantunala) mintgamai cun duas lecziuns per emna e la segunda lingua estra (englais) cun trais lecziuns per emna.

Il sboz da la revisiun totala da la lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun (sboz da la lescha da scola, 2009, art. 30) prevesa la suandanta regulaziun per l'instrucziun da linguas estras sin il stgalim primar:

Art. 30

¹ *Sin il stgalim primar ston vegnir purschidas sco linguas estras almain ina lingua chantunala sco er l'englais, e quai sco roms obligatorics.*

² *L'emprima lingua estra en scolas primaras rumantschas e talianas è il tudestg. L'emprima lingua estra en scolas primaras tudestgas è il talian.*

³ *L'instrucziun da l'emprima lingua estra cumenza en il 3. stgalim primar, l'instrucziun da l'englais cumenza en il 5. stgalim primar.*

⁴ *En scolas primaras tudestgas po l'instituziun ch'è responsabla per la scola decider:*

a) ch'i vegnia instrui rumantsch empè da talian;

b) ch'i vegnian purschids rumantsch e talian sco roms d'elecziun obligatorics.

⁵ *Ultra da quai po l'instituziun ch'è responsabla per la scola decider che l'instrucziun dal rumantsch cumenzia en quests cas gia en la 1. classa dal stgalim primar.*

L'instituziun linguistica Lia rumantscha ha exprimì grondas resalvas en connex cun l'introducziun da l'englais tempriv. Per ella vegnan las linguas minoritaras rumantsch e talian exponidas ad in grond squitsch.

L'introducziun da l'englais sin il stgalim da la scola primara na chaschuna nagina reducziun dal dumber da las lecziuns da rumantsch resp. da talian sco emprima lingua (1. – 6. classa). Ella vegn fatga sin donn e cust da roms sco lavur da maun e calligrafia. Supplementarmain vegn il tudestg sco segunda lingua rinforzà levamain per ina fin duas lecziuns (cf. www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/avs/Volksschule/Lehrplan_Primar_Lektionentafel_201011_de.pdf).

Actualmain examinescha il chantun da cumprar in nov med d'instrucziun per instruir l'englais tempriv. Quel duai pudair vegnir duvrà da medema maniera dals scolars da tut las regiuns linguisticas, perquai ch'el na sa basa betg sin ina lingua d'access specifica (tudestg, rumantsch u talian) e perquai ch'el cuntegna in register da vocablas en tut las trais linguas chantunalas.

Lit. c iii: Instrucziun en il sector da la scola secundara

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport.

Lit. d iii: Furmaziun professiunala

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport.

Il model da splitting da la scola professiunala Caira e da la scola professiunala Surselva ch'è vegnì cità en il terz rapport da la Svizra è vegnì approvà definitivamain per l'onn da scola 2008/2009. L'instrucziun bilingua (rumantsch, tudestg) è vegnida sviluppada vinavant per garantir la qualidad da l'instrucziun sin in nivel aut (cf. CR nr. 1093, 2007).

Lit. e ii: Universitads

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

Lit. f iii: Furmaziun da personas creschidas

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

Infurmaziuns complementaras tar il stadi da las lavurs da translaziun dal portfolio europeic da linguas:

Il portfolio europeic da linguas PEL I (per uffants da 7 fin 11 onns) sco er PEL II (per uffants da 11 fin 15 onns) è avant maun en las trais linguas chantunales tudestg, rumantsch e talian. Il PEL III (per giuvenils a partir da 15 onns e per personas creschidas) è vegnì concepì gia l'onn 2001 en ina versiun quadrilingua (d, f, i, r). La versiun rumantscha n'è dentant betg vegnida surpigliada en l'ediziun finala. Igl è vegnì desistì da renovar il PEL III pli tard. Per la pagina d'internet dal portfolio da linguas (www.sprachenportfolio.ch) èn percurter parts essenzialas dal PEL III sco er texts infurmativs vegnids translats en rumantsch.

Lit. g: Instrucziun d'istorgia e da cultura en la lingua regionala u minoritara

Ultra da las ovras da standard davart la lingua e cultura rumantscha ch'èn vegnidas numnadas en il terz rapport è cumparì in ulteriur med d'instrucziun en il sector da l'enconuschientscha da la patria: "Leben in Graubünden/Viver en il Grischun/Vivere nei Grigioni", tom 1 (incl. materialias accumpagnantas) è vegnì edì da la chasa editura per meds d'instrucziun dal chantun Grischun en las trais linguas chantunales e sa drizza a scolars da la 4. fin 6. classa primara (cf. 1.3.3 per autras ediziuns novas en rumantsch grischun per ils ulteriurs roms d'instrucziun).

Ultra da quai exista dapi in pèr onns ina versiun rumantscha da l'enciclopedia Wikipedia (www.rm.wikipedia.org), da la quala la cumplettaziun impurtanta vegn sustegnida finanzialmain dal chantun Grischun (uffizi da cultura, promoziun da linguas). Actualmain cuntegna la plattafurma circa 3100 artitgels, tranter quels er numerus texts e maletgs davart temas istorics e davart temas actuals (stadi: primavaira 2009).

Lit. h: Scolaziun da las personas d'instrucziun

Davart la scolaziun da las personas d'instrucziun vesair las explicaziuns davart ils secturs da scolaziun correspondentes (scola auta da pedagogia; universitad).

Lit. i: Organs da surveglianza

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

La lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns che concernan las "linguas da scola" (per la differenziaziun tranter vischnancas monolinguas e plurilinguas vesair 1.1):

Art. 18 2. linguas da scola

a) disposiziuns generalas

¹ En lur legislaziun reglan las vischnancas la lingua da scola per l'instrucziun en la scola populara, e quai tenor ils princips da questa lescha.

² L'attribuziun da las vischnancas a las vischnancas monolinguas ed a las vischnancas plurilinguas vegn fatga conform a las disposiziuns davart las linguas uffizialas.

³ Sin dumonda da la vischnanca po la regenza permetter excepziuns tar la tscherna da la lingua da scola en l'interess da mantegnair ina lingua chantunala periclitada.

Art. 19 b) vischnancas monolinguas

¹ En vischnancas monolinguas ha lieu l'instrucziun da l'emprima lingua en la lingua uffiziala da la vischnanca. Ellas procuran che l'emprima lingua vegnia tgirada spezialmain sin tut ils stgalims da scola.

² La determinaziun da la segunda lingua vegn fatga tenor ils princips da la lescha chantunala da scola.

Art. 20 c) vischnancas plurilinguas e vischnancas tudestgas

¹ En vischnancas plurilinguas ha lieu l'instrucziun da l'emprima lingua en la lingua uffiziala tradiziunala.

² En vischnancas plurilinguas ed en vischnancas tudestgas po la regenza – sin dumonda da la vischnanca – permetter da manar ina scola populara bilingua en l'interess da mantegnair la lingua tradiziunala.

³ En vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 10 pertschient sto vegnir purschi rumantsch u talian durant il temp da scola obligatoric.

Art. 21 d) scolas regiunalas bilinguas

Sin dumonda da la corporaziun regionala po la regenza – sa basond sin in concept – permetter da manar ina scola populara bilingua. Il chantun po pajar contribuziuns a questas scolas.

3.2 Artitgel 9: Autoritads giudizialas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a ii, a iii, b ii, b iii, c ii, al. 2 lit. a, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a ii e iii: Procedura penala

Lit. b ii e iii: Proceduras da dretg civil

Lit. c ii: Proceduras davant dretgiras per fatgs administrativs

Quests aspects èn vegnids resguardads en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspondents concernent las "linguas da dretgira" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel.

Al. 2 lit. a: Validitad giuridica da documents

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspondents concernent las "linguas da dretgira" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel.

Al. 3: Texts da leschas

Dapi l'onn 2006 è l'entir cudesch da dretg Grischun (tschintg ordinaturs) avant maun en rumantsch grischun ed accessibel en furma digitala sin la pagina d'internet dal chantun Grischun. Dapi l'onn 2008 è ultra da quai avant maun l'ordinatur "Documentaziuns publicas – documents da model" che cuntegna ina retscha da texts da model en rumantsch grischun per il diever giuridic (cf. er art. 5 OLing).

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal §78 [mesiras (structuralas) prendidas per realisar en la pratica la pussaivladad prevista da la lescha da duvrar il rumantsch en il sector giuridic; mesiras per motivar ils Rumantschs da duvrar activamain lur lingua davant dretgira]:

Grazia a las numerusas translaziuns ch'èn vegnidas fatgas ils ultims dus decennis en spezial dal servetsch da translaziuns da la chanzlia chantunala dal Grischun è sa sviluppada ina terminologia giuridic-administrativa considerabla d'ina buna qualitat (cf. er al. 3: texts da leschas).

Persunas da lingua rumantscha na vegnan betg encuraschadas spezialmain da duvrar lur lingua davant dretgira. Savens prefereschan ellas schizunt da discurrer tudestg, perquai

ch'ellas sa sentan malsegiras en la terminologia giuridic-administrativa rumantscha. Il medem vala per giurists sco er per advocats (cf. er art. 5 OLing).

La Lia rumantscha porscha regularmain curs per chanzlists, nua che las enconuschientschas da la terminologia speziala vegnan approfondadas. Da vart dals utilisaders n'exista dentant betg il giavisch d'extender la purschida dals curs (cf. er las explicaziuns davart il §98 resp. davart il §134).

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§81** [mesiras per translatar ils texts da leschas ils pli impurtants]:

Dapi l'onn 2006 è il cudesch da dretg grischun avant maun – ultra en tudestg ed en talian – er en rumantsch grischun (cf. al. 3: texts da leschas). La Lia rumantscha maina actualmain discurs cun la chanzlia chantunala dal Grischun e cun la chanzlia federala per sclerir, tge leschas che ston en mintga cas anc vegnir translatahas en rumantsch (leschas centralas che han ina valur pratica per las persunas rumantschas) e da tge translaziuns ch'ins pudess desister (texts spezials che n'èn betg fitg derasads e che vegnan duvrads en emprima lingua da spezialists). La Lia rumantscha beneventa la translaziun e la redacziun dals texts da leschas en in rom che tegna quint dals basegns spezials d'ina lingua minoritara.

La lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns concernent la "lingua da dretgira":

Art. 7 Dretgiras

1. disposiziuns generalas

¹ *La parsura u il parsura da la dretgira fixescha a norma da questa lescha, en tge lingua uffiziala che la procedura giudiziala vegn fatga.*

² *En las tractativas s'expriman las commembras ed ils commembers da las dretgiras en la lingua uffiziala da lur tscherna.*

³ *Sentenzias, conclus e disposiziuns vegnan redigids en la lingua uffiziala, en la quala la procedura giudiziala è vegnida fatga.*

⁴ *Sch'ina partida sa mo in'otra lingua uffiziala, ordinescha la parsura u il parsura da la dretgira – sin dumonda – ina translaziun gratuita da la tractativa respectivamain da la sentenza.*

⁵ *En enclegientscha cun las partidas èsi admess da divergiar da las disposiziuns da questa lescha.*

Art. 8 2. dretgiras chantunalas

¹ *Davant las dretgiras chantunalas pon las partidas duvrar ina lingua chantunala uffiziala da lur tscherna per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns.*

² *La lingua da procedura sa drizza per regla tenor la lingua uffiziala che vegn duvrada en la decisiun contestada respectivamain tenor la lingua uffiziala che vegn discurreta e duvrada da la partida accusada.*

Art. 9 3. dretgiras districtualas

a) districts monolings

¹ *Districts che sa cumponan da circuls monolings cun ina lingua uffiziala identica valan sco districts monolings. La lingua uffiziala d'in district monoling correspunda a tala dals circuls.*

² *Per scrittiras giuridicas e per inoltraziuns sto vegnir duvrada la lingua uffiziala dal district.*

³ *La tractativa principala vegn fatga en la lingua uffiziala dal district.*

Art. 10 b) districts plurilings

¹ *Districts che sa cumponan da circuls monolings cun differentas linguas uffizialas respectivamain da circuls plurilings valan sco districts plurilings. Las linguas uffizialas d'in district pluriling èn tut las linguas uffizialas dals circuls.*

² *Per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns pon las partidas duvrar ina lingua uffiziala dal district.*

³ *La tractativa principala vegn per regla fatga en la lingua uffiziala che vegn discurreta e duvrada da la partida accusada respectivamain da la persuna accusada.*

Sco cumplettaziun da las disposiziuns concernent la lingua da dretgira vesair er las explicaziuns en l'art. 25 davart la lingua da dretgira dals circuls.

Art. 25 Circuls

¹ *Circuls che sa cumponan da vischnancas monolinguas cun ina lingua uffiziala identica valan sco circuls monolings. La lingua uffiziala da quests circuls è la lingua uffiziala da las vischnancas che furman il circul.*

² *Circuls che sa cumponan da vischnancas cun differentas linguas uffizialas respectivamain da vischnancas plurilinguas valan sco circuls plurilings. Las linguas uffizialas da quests circuls èn tut las linguas uffizialas da las vischnancas che furman il circul.*

³ *Per proceduras da dretg civil e da dretg penal davant la presidenta circuitala u davant il president circuital vegnan applitgadas conform al senn las disposiziuns davart las dretgiras districtualas.*

⁴ *Il circuls reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun la regenza.*

3.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas e servetschs publics

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, b, c, al. 2 lit. a, b, c, d, e, f, g, al. 3 lit. b, al. 4 lit. a, c, al. 5

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a i: Autoritads chantunalas

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel.

En connex cun ina nova concepziun e cun in'unificaziun da la pagina d'internet dal chantun Grischun è l'entir portal d'internet vegnì **concepì consequentamain en trais linguas** (d-r-i) per l'onn 2009. La fin da favrer è il portal virtual (cf. www.gr.ch) vegnì mess en funcziun; las paginas d'internet dals passa 30 posts da servetsch vegnan migradas en il nov layout en il decurs da l'onn 2009.

Lit. b e c: Disposiziuns administrativas e formulars

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspundents davart il sector da las linguas uffizialas da la lescha chantunala da linguas sco er da l'ordinaziun da linguas a la fin dal chapitel.

Al. 2 lit. a – f: Diever da las linguas regiunalas u minoritaras tras las autoritads regiunalas u localas

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel.

[Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport davart las incumbensas da las corporaziuns regiunalas.]

Lit. g: Nums locals

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

L'ordinaziun da linguas prescriba che las inscripziuns vi d'edifizis chantunals uffizials, vi d'auters edifizis dal chantun ch'èn accessibels al public e vi da scolas dal chantun stoppian vegnir fatgas en la lingua uffiziala da la vischnanca, nua che tals edifizis sa chattan. A Cuira vegnan las inscripziuns vi da quests edifizis fatgas en tudestg, en rumantsch ed en talian. Sin tavlas dal lieu, sin mussavias e sin tavlas stradalas per lung da las vias chantunalas ston er vegnir duvradas mintgamai las linguas uffizialas dal lieu (cf. art. 8 OLing).

Al. 3 lit. b: Furniziun da servetschs

Quest aspect è vegnì resguardà en la lescha chantunala da linguas (en vigur dapi il 1. da schaner 2008). Cf. latiers ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel.

Al. 4 lit. a: Servetsch da translaziuns

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

Cf. latiers er las explicaziuns correspundentas en la lescha da linguas davart las "linguas uffizialas" sco er l'art. 2 OLing.

lit. c: Enconuschientschas d'ina lingua regiunala u minoritara

Cf. latiers las explicaziuns en la lescha da linguas davart las "linguas uffizialas" (art. 6).

Al. 5: Nums da famiglia

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§85** [mesiras chantunalas per motivar ils Rumantschs da duvrar pli savens rumantsch en il contact (en scrit) cun las autoritads chantunalas e naziunalas]:

L'uffizi da cultura (partiziun "promoziun da linguas") planisescha da stgaffir per l'onn 2009 in intranet per ils collavuradors da l'administraziun chantunala che cuntogna renviaments ed agids specifics (texts da model, musters e.u.v.) per applitgar la trilinguitad chantunala.

Cf. latiers er ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas sco er da l'ordinaziun da linguas a la fin dal chapitel.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§88** [disponibladad da formulars e da texts administrativs che vegnan duvrads savens en las linguas regiunalas u minoritaras resp. en versiuns bilinguas]:

Cf. latiers las explicaziuns davart il §85 sco er ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas sco er da l'ordinaziun da linguas a la fin dal chapitel.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§92** [mesiras prendidas per garantir che persunas rumantschas possian inoltrar lur candidaturas en lur lingua]:

Cf. latiers ils artitgels correspundents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas a la fin dal chapitel (art. 3 – 5 LLing).

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§94** [publicaziuns uffizialas da las vischnancas en las linguas regiunalas e minoritaras]:

Il diever da la lingua da las vischnancas vegn ad esser ina part da las retschertgas che l'uffizi da cultura vegn a far en il decurs da l'onn 2009 en las vischnancas grischunas (examinà vegn il cumportament da las vischnancas; eventualmain vegnan las vischnancas supplitgadas sin basa da la lescha da linguas da midar ils relaschs correspundents entaifer il termin ch'è fixà en la lescha [art. 28 LLing; cf. er las explicaziuns tar 1.4]).

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§98** [mesiras prendidas per duvrar pli savens las linguas regiunalas u minoritaras en las sesidas dal parlament]:

I n'èn vegnidadas prendidas naginas mesiras specificas. Mintga commember dal cussegl grond e da sias cumissiuns ha il dretg da s'exprimer en la lingua chantunala da sia tscherna e da pretender translaziuns da dumondas parlamentaras inoltradas, e quai en la lingua uffiziala ch'el chapescha (cf. art. 4 LLing ed art. 6 OLing). Da vart dals parlamentararis n'exista nagin basegn urgent da midar insatge vi da la situaziun actuala. Uschia na giavischa il cussegl grond er betg translaziuns simultanas. Schebain che quai è adina puspè vegnì pretendì en il passà (uschia en spezial en il rom dal tractament dal postulat Bianchi concernent translaziuns simultanas dals votums en il cussegl grond [cf. protocol dal cussegl grond 1989/90, p. 167, 329 ss.]), hai dà resistenza cunter l'introducziun da translaziuns simultanas – e quai cun l'argumentaziun ch'ina tala mesira reduciss la prontezza dals deputads d'empruvar d'encleger l'in l'auter. Empè d'ina avischinaziun a la lingua chaschunia la translaziun in'alienaziun. Ultra da las resalvas generalas han er dumondas da la realisabladad pratica e dals custs sfurzà la regenza a ponderaziuns criticas.

La regenza è da l'avis che l'introducziun d'ina translaziun simultana n'haja betg in effect relevant per la promoziun da las linguas. Pervia da quai ha ella renunzià d'integrar ina tala misura en la lescha chantunala da linguas (cf. missiva da la regenza al cussegl grond, carnet nr. 2/2006-2007, p. 83, giavischs betg resguardads). En las suandantas debattas dal cussegl grond davart la lescha da linguas (october 2006) n'è quest giavisch – cuntrari ad autras premissiuns betg resguardadas – er betg vegnì tematisà dals parlamentariss.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§102** [mesiras prendidas per duvrar pli savens las linguas regionalas u minoritaras en las sesidas dal cussegl communal]:

En consequenza d'in studi da la "gruppa da lavur per las regiuns linguisticas dal Grischun", che ha da quel temp prendì distanza d'ina lescha da linguas cumplexiva (cf. rapport final 1994), han differentas vischnancas rumantschas sutscrit la fin dals onns 90 ils uschenunads "reglaments davart las linguas uffizialas". Quels reglan la lingua uffiziala e la lingua da scola en las vischnancas respectivas e prevesan da duvrar il rumantsch en las sesidas dal cussegl communal ed en las radunanzas communalas.

Il diever da la lingua en las sesidas dal cussegl communal (di da referenza: 1. da schaner 2008) vegn ad esser ina part da las retschertgas che l'uffizi da cultura vegn a far en il decurs da l'onn 2009 en las vischnancas grischunas (renviend a la lescha da linguas vegnan las autoritads localas eventualmain supplitgadas d'adattar la lingua en lur sesidas dal cussegl communal conform a la nova regulaziun da las linguas uffizialas).

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§105** [mesiras per rinforzar il servetsch chantunal da translaziuns; mesiras per ina furmaziun supplementara linguistica da las autoritads localas]:

La lescha chantunala da linguas sa chatta actualmain en la fasa da realisaziun. En il decurs da quella vegni a sa mussar, sche resp. nua ch'i resulta lavur supplementara per la secziun rumantscha dal servetsch chantunal da translaziuns e sch'igl è necessari d'augmentar il persunal pervia da questa lavur supplementara.

La partiziun "linguistica applitgada" da la Lia rumantscha cusseggia ils chanzlists en moda nuncumplitgada e directa per telefon u per e-mail, porscha maun tar translaziuns pli complexas ed offrescha curs ch'èn concepids tenor ils basegns dals collavuradors da las autoritads localas. Questa purschida ("Sling") vegn finanziada per part cun daners da la confederaziun e dal chantun.

La lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns concernent las "linguas uffizialas":

II. Linguas chantunalas uffizialas

Art. 3 Principis

¹ *Las linguas uffizialas dal chantun vegnan applitgadas en la legislaziun, en l'applicaziun dal dretg ed en la giurisdicziun.*

² *Mintga persona po sa drizzar a las autoritads chantunalas en ina lingua uffiziala da sia tscherna.*

³ *Las autoritads chantunalas respundan en la lingua uffiziala, en la quala ellas vegnan dumandadas. En il contact cun vischnancas, cun corporaziuns regionalas, cun corporaziuns da vischnancas e cun circuls dovran ellas las linguas uffizialas da talas respectivamain da tals. En proceduras da recurs sa drizza la lingua da procedura tenor la lingua uffiziala che vegn duvrada en la decisiun contestada.*

⁴ *En la comunicaziun en scrit dovran las autoritads chantunalas e las dretgiras chantunalas las linguas uffizialas en lur furmas da standard.*

⁵ *La furma rumantscha da standard da las autoritads chantunalas e da las dretgiras chantunalas è il rumantsch grischun. Persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar al chantun en ils idioms u en rumantsch grischun.*

Art. 4 Cussegl grond

¹ *Tar las tractativas en il cussegl grond ed en sias cumissiuns s'exprima mintga commembra e mintga commember en la lingua uffiziala da sia tscherna.*

² *Mintga commembra e mintga commember dal cussegl grond ha il dretg da pretender translaziuns da dumondas parlamentaras inoltradas, e quai en la lingua uffiziala ch'ella u ch'el chapescha.*

³ *Texts uffizials ch'èn previs per la publicaziun en il cudesch da dretg grischun ston esser avant maun en tut las linguas uffizialas per vegnir tractads en il cussegl grond ed en sias cumissiuns.*

Art. 5 Regenza

¹ *Las commembras ed ils commembers da la regenza lavuran en la lingua uffiziala da lur tscherna.*

² *En in'ordinaziun speziala regla la regenza la translaziun da texts uffizials, da publicaziuns uffizialas, da communicaziuns uffizialas a las medias, da paginas d'internet uffizialas, da documents uffizials, da la correspondenza uffiziala sco er d'inscripziuns uffizialas d'edifizis chantunals e da vias chantunals en las linguas chantunals uffizialas.*

³ *Il chantun promova las enconuschientschas da ses persunal en las linguas chantunals uffizialas.*

Art. 6 Engaschaments

Sche plazzas da l'administraziun chantunala ston vegnir occupadas, sto per regla – sche las qualificaziuns èn las medemas – vegnir dada la preferenza a quellas candidatas ed a quels candidats che han enconuschientschas da duas u eventualmain da tut las trais linguas uffizialas.

IV. Linguas uffizialas e linguas da scola da las vischnancas e dals circuls

Art. 16 Vischnancas

1. linguas uffizialas

a) determinaziun

¹ *En lur legislaziun determineschan las vischnancas las linguas uffizialas tenor ils princips da questa lescha.*

² *Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 40 pertschient valan sco vischnancas monolinguas. En questas vischnancas è la lingua tradiziunala la lingua communal uffiziala.*

³ *Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 20 pertschient valan sco vischnancas plurilinguas. En questas vischnancas è la lingua tradiziunala ina da las linguas communalas uffizialas.*

⁴ *Per fixar la part procentuala d'ina cuminanza linguistica èn decisivs ils resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel. A la cuminanza linguistica rumantscha u taliana tutgan tut las persunas che inditgeschan il rumantsch u il talian tar almain ina dumonda davart l'appartegnientscha linguistica.*

Art. 17 b) champ d'applicaziun

¹ *Vischnancas monolinguas èn obligadas da far diever da lur lingua uffiziala, cunzunt a la radunanza communal, tar votaziuns communalas, tar communicaziuns e publicaziuns communalas, en il contact uffizial cun la populaziun sco er tar inscripziuns da locals uffizials e da vias. Tar inscripziuns privatas che sa drizzan a la publicitad sto vegnir resguardada la lingua uffiziala en moda adequata.*

² *Vischnancas plurilinguas èn obligadas da far diever en moda adequata da la lingua uffiziala tradiziunala.*

³ *Las vischnancas reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun la regenza.*

Art. 25 Circuls

¹ *Circuls che sa cumponan da vischnancas monolinguas cun ina lingua uffiziala identica valan sco circuls monolings. La lingua uffiziala da quests circuls è la lingua uffiziala da las vischnancas che furman il circol.*

² *Circuls che sa cumponan da vischnancas cun differentas linguas uffizialas respectivamain da vischnancas plurilinguas valan sco circuls plurilings. Las linguas uffizialas da quests circuls èn tut las linguas uffizialas da las vischnancas che furman il circol.*

³ *Per proceduras da dretg civil e da dretg penal davant la presidenta circuitala u davant il president circuital vegnan applitgadas confurm al senn las disposiziuns davart las dretgiras districtualas.*

⁴ *Ils circuls reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun la regenza.*

L'ordinaziun chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da la "linguas uffizialas":

II. Linguas uffizialas dal chantun

Art. 5 Publicaziuns

¹ *En tut las trais linguas uffizialas vegni publitgà:*

- a) leschas, cunvegns interchantunalas e conclus dal cussegl grond sco er ordinaziuns che duain vegnir publitgads en il cudesch da dretg grischun;
- b) explicaziuns davart las votaziuns dal pievel sco er cedels da votar e cedels electorals;
- c) publicaziuns en il fegl uffizial dal chantun sco er communicaziuns a las medias ed autras communicaziuns impurtantas dal cussegl grond, da la regenza, dals departaments e dals posts da servetsch, uschenavant ch'ellas sa drizzan a tut la populaziun dal chantun;
- d) directivas e circularas che sa drizzan a tut las vischnancas, ad autras corporaziuns da dretg public u ad autras organisaziuns en tut il chantun;
- e) sbozs preliminars da relaschs che van en consultaziun;
- f) respostas sin intervenziuns parlamentaras en il cussegl grond;
- g) chaus da brevs, cuvertas da brevs e paginas d'access a l'internet dals departaments e dals posts da servetsch;
- h) formulars ch'èn destinads a la publicitad.

² Per communicaziuns e per formulars che sa drizzan ad in tschert circol da personas u ch'èn d'ina impurtanza subordinada po il departament cumpetent permetter excepziuns.

Art. 6 Translaziuns

¹ En rumantsch respectivamain en talian vegnan per regla translataadas:

- a) publicaziuns en il fegl uffizial dal chantun che sa drizzan spezialmain a la populaziun rumantscha respectivamain taliana;
- b) decisiuns e disposiziuns da la regenza e da l'administraziun che sa drizzan a personas ed a vischnancas rumantschas respectivamain talianas. I vegn desistì da translatar las decisiuns e las disposiziuns, sche quellas sa refereschan ad inoltraziuns tudestgas;
- c) directivas e circularas che sa drizzan en spezial a vischnancas, ad autras corporaziuns da dretg public u ad autras organisaziuns en ils territoris rumantschs respectivamain talians;
- d) brevs a collavuraturas ed a collavuratur rumantschs respectivamain talians da l'administraziun chantunala, premess che quellas e che quels giavischian explicitamain ina translaziun.

² Rapports technics, expertisas, descripziuns e documents sumegliants èn exceptads da l'obligaziun da vegnir translataadas.

Art. 7 Correspundenza

¹ Las autoritads chantunalas respundan inoltraziuns e dumondas en scrit en quella lingua chantunala uffiziala, en la quala questas inoltraziuns e dumondas èn vegnidadas formuladas.

² Inoltraziuns rumantschas vegnan respundidas en rumantsch grischun.

Art. 8 Inscrizziuns

¹ Inscrizziuns vi d'edifizis chantunals uffizials, vi d'auters edifizis dal chantun ch'èn accessibels al public e vi da scolas dal chantun vegnan fatgas en la lingua uffiziala da la vischnanca, nua che tals edifizis sa chattan; a Cuira vegnan las inscripziuns vi da quests edifizis fatgas en tut las trais linguas uffizialas.

² Sin tavlas dal lieu, sin mussavias, sin tavlas stradalas e sin signals da traffic per lung da las vias chantunalas vegnan duvradas mintgamai las linguas uffizialas dal lieu.

³ Dal rest valan las disposiziuns da l'ordinaziun federala dals 5 da settember 1979 davart la signalisaziun da las vias.

3.4 Artitgel 11: Medias

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a iii, b i, c ii, e i, f i, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a iii: Emissiuns en las linguas regionalas u minoritaras
Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport.

Lit. b i e lit. c ii: Emettur da radio e chanal da televisiun en las linguas regionalas u minoritaras

Cumplettaziuns dal terz rapport da la Svizra:

Suenter in pèr midadas fundamentalas ils onns precedents hai dà l'onn 2008 ina fasa da consolidaziun tar Radio e televisiun rumantscha (RTR), nua ch'igl èn vegnidadas prendidas en

mira en emprima lingia meglieraziuns dal program e da las structuradas sco er ina preschientscha pli gronda tar il public. Or dal center da medias a Cuira ed or dals studios regionals ha il Radio rumantsch emess l'onn 2008 di e notg contribuziuns d'infurmaziun, da trategniment e da musica. Novitads èn vegnidas emessas da las 6.00 fin las 23.00, ed il rumantsch grischun è vegnì introducì sco "lingua legida" per las novitads.

Il program da la Televisiun rumantscha n'ha percenter betg pudì vegnir extendì (sis giadas per emna l'emissiun da novitads "Telesguard"; ina giada per emna "Cuntrasts"; ina giada per emna "Istorgina", tschertas dumengias, en intervals irregulars, "In pled sin via"; quai mintgamaì sin il program dad SF1 e sco repetiziun sin SFinfo u sin RSI La 2). In'eventuala installaziun d'in chanal rumantsch resp. d'in chanal nazional da cultura en collavuraziun cun SF, TSR ed RSI è il tema da tractativas actualas (vesair segunda part, chap. 1.11).

Dapi il zercladur 2006 emetta RTR ultra da quai ina purschida multimediala davart actualitads dal di che vegn optimada permanentamain. Grazia ad in layout nov èn vegnidas meglieradas l'october 2006 la survista e la navigaziun. Novs cuntegns sco podcasts e dossiers tematics han cumpletta la purschida dal program. Dapi il zercladur 2007 ha www.rtr.ch er in servetsch da newsletter ed in servetsch dad SMS per infurmaziuns davart il program, per resultats da votaziuns e d'elecziuns, per novitads e.u.v. Chartas graficas dal chantun Grischun illustreschan ils resultats da votaziuns e d'elecziuns e porschan pussaivladads detagliadas per analisar las votaziuns e las elecziuns fin sin plaun districtual e communal.

Ultra d'ina purschida multimediala davart actualitads dal di porscha RTR in program online extendì che sa drizza en emprima lingia ad in public pli giuven: "Battaporta" (www.battaporta.rtr.ch, dapi ils 26 da fanadur 2007) metta a disposiziun ina plattafurma multimediala a la giuventetgna rumantscha, nua ch'ella po s'infurmar e conversar davart musica e davart temas da giuventetgna actuals. "Simsalabim" (www.simsalabim.rtr.ch) è dapi Pasca 2008 la plattafurma dad RTR per ils utilisaders da medias ils pli giuvens e porscha oravant tut gieus, musica ed istorgias. Per cumplettar la purschida limitada per uffants ("Istorgina" e plattafurma online) producescha RTR mintg'onn pliras CDs e DVDs cun paraulas, cun istorgias e cun canzuns.

Lit. e i ed f i: Medias stampadas
Cf. art. 11 e 12 LLing.

Art. 11 Chantun **1. instituziuns**

¹ A la lia rumantscha, a la pro Grigioni italiano ed a l'agenzia da novitads rumantscha paja il chantun contribuziuns periodicas annualas per mantegnair e per promover la lingua e la cultura rumantscha respectivamain taliana.

² La concessiun da las contribuziuns chantunalas vegn fatga dependenta da l'observaziun da cunvegns da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns che han il dretg da survegnir contribuziuns. Questas cunvegns da prestaziun vegnan concludidas per ina perioda da mintgamaì quatter onns.

³ Il preventiv, il rapport annual ed il quint annual ston vegnir suttamess a la regenza per l'approvaziun.

⁴ Las contribuziuns chantunalas importan 10 fin 50 pertschient dals custs cumprovads tenor la cunvegna da prestaziun.

⁵ Il cussegl grond fixescha en atgna cumpetenza ils credits per las contribuziuns chantunalas.

Art. 12 2. projects e mesiras da promoziun spezialas **a) secturs, criteris da calculaziun**

¹ Il chantun po pagar contribuziuns a vischnancas, ad autras corporaziuns da dretg public ed a persunas privatas, cunzunt a favur: [...]

c) da gasettas e da revistas rumantschas e talianas per indemnisar prestaziuns che mantegnan la lingua, sche quellas prestaziuns na pon betg vegnir furnidas uschia ch'ellas cuvran ils custs;

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§110** [mesiras prendidas per promover e/u per facilitar l'installaziun d'almain ina staziun da radio privata]:
Naginas midadas essenzialas cumpareglia cun il terz rapport da la Svizra.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal §114 [mesiras prendidas per promover e/u per facilitar l'emissiu da programs rumantschs sur staziuns da televisiun privatas]:

En quest regard n'èn vegnidas prendidas naginas novas mesiras ils ultims onns (cf. las explicaziuns davart il §110 sco er il terz rapport da la Svizra).

3.5 Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a, b, c, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport (cf. las infurmaziuns detagliadas en il segund rapport da la Svizra). Las disposiziuns concernent "activitads culturalas ed indrizs culturalas" en la lescha chantunala da linguas (2008) remplazzan las disposiziuns correspondentas da la lescha chantunala per promover la cultura (art. 11 – 14 LLing; cf. er 1.1).

Art. 11 Chantun

1. instituziuns

¹ A la lia rumantscha, a la pro Grigioni italiano ed a l'agentura da novitads rumantscha paja il chantun contribuziuns periodicas annualas per mantegnair e per promover la lingua e la cultura rumantscha respectivamain taliana.

² La concessiun da las contribuziuns chantunalas vegn fatga dependenta da l'observaziun da curvegnas da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns che han il dretg da survegnir contribuziuns. Questas curvegnas da prestaziun vegnan concludidas per ina perioda da mintgamai quatter onns.

³ Il preventiv, il rapport annual ed il quint annual ston vegnir suttamess a la regenza per l'approvaziun.

⁴ Las contribuziuns chantunalas importan 10 fin 50 pertschient dals custs cumprovads tenor la curvegna da prestaziun.

⁵ Il cussegl grond fixescha en atgna cumpetenza ils credits per las contribuziuns chantunalas.

Art. 12 2. projects e mesiras da promoziun spezialas

a) secturs, criteris da calculaziun

¹ Il chantun po pajar contribuziuns a vischnancas, ad autras corporaziuns da dretg public ed a persunas privatas, cunzunt a favur:

a) da mesiras e da projects per mantegnair e per promover la lingua rumantscha e taliana sco er la trilinguitad chantunala;

b) da mesiras e da projects per la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas;

c) da gasettas e da revistas rumantschas e talianas per indemnisar prestaziuns che mantegnan la lingua, sche quellas prestaziuns na pon betg vegnir furnidas uschia ch'ellas cuvran ils custs;

d) da l'elavuraziun, da la translaziun e da la publicaziun da lavurs scientificas davart las linguas chantunalas, davart lur idioms e davart lur dialects, davart la plurilinguitad sco er davart la politica da linguas e da chapientscha;

e) da la translaziun d'ovras litteraras en rumantsch;

f) da curs da rumantsch u da talian per integrar persunas d'autras linguas;

g) d'in institut per la plurilinguitad en il chantun Grischun;

h) da l'installaziun da scolas bilinguas u da classas bilinguas en vischnancas tudestgas.

² Las contribuziuns chantunalas sa drizzan cunzunt tenor la qualitat da la mesira, tenor sia impurtanza linguistic-regiunala sco er tenor ses effect per il mantegniment e per la promoziun da la lingua.

Art. 13 b) premissas per las contribuziuns

¹ Las contribuziuns chantunalas vegnan fatgas dependentas d'atgnas prestaziuns adequatas da las instituziuns che retschaivan contribuziuns.

² A projects che han en emprima lingia ina finamira da rendita na vegnan pajadas naginas contribuziuns chantunalas.

Art. 14 Vischnancas

Las vischnancas prendan mesiras per mantegnair e per promover lur lingua tradiziunala.

3.6 Artitgel 13: Vita economica e sociala

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. d, al. 2 lit. b

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

3.7 Artitgel 14: Barat transcunfinal

a. Disposiziuns applitgabras

Lit. a, b

b. Mesiras da realisaziun

Lit. a, b:

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

Cumplettaziuns dal terz rapport da la Svizra: Il barat transcunfinal tranter ils Rumantschs dal Grischun, ils Ladins ed ils Furlans, che vegn explitgà en quest rapport, vegn tgirà vinavant en intervals irregulars (barat d'infurmaziuns, projects cuminaivels). En quest connex po vegnir menziunà en spezial il portal d'internet cuminaivel dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas (da las regiuns dal Trentino-Tirol dal sid e dal Veneto), il qual è gia vegnì preschentà en il terz rapport. La plattafurma "Fil Cultural" (www.filcultural.info) è vegnida terminada en il decurs da l'onn 2008 e preschentada a las medias il cumenzament da l'onn 2009. La finamira da quest portal è quella da barattar vicendaivlamain infurmaziuns tranter las regiuns linguisticas, e quai davart la cultura, davart la situaziun (linguistica) actuala sco er davart projects currentes. Ultra da quai sa drizza il "Fil Cultural" er a personas ordaifer l'intschess rumantsch che s'interessan per linguas minoritaras.

4. Mesiras dal chantun Grischun per promover il rumantsch tenor las disposiziuns da promoziun da la charta

Remartgas da princip: Sco per il rumantsch circumscriba la lescha chantunala da linguas ils meds da promoziun ils pli impurtants er per il talian. Qua sutvart vegni renvià a las passaschas relevantas da la lescha chantunala da linguas ch'èn tuttas gia vegnidas citadas en il chapitel precedent. Ultra da quai vegnan tractadas las recumandaziuns ed il basegn d'infurmaziun dal comité dals experts.

4.1 Artitgel 8: Furmaziun

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i ed iv, b i, c i ed ii, d i ed iii, e ii, f i ed iii, g, h, i

b. Mesiras da realisaziun

Quests aspects èn vegnids resguardads en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels concernent las "linguas da scola" da la lescha chantunala da linguas (art. 18 – 21 LLing).

4.2 Artitgel 9: Autoritads giudizialas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, a ii, a iii, b i, b ii, b iii, c i ed ii, d, al. 2 lit. a, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Quests aspects èn vegnids resguardads en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels concernent las "linguas da dretgira" da la lescha chantunala da linguas (art. 7 – 10, 25 LLing).

4.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas e servetschs publics

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, b, c, al. 2 lit. a, b, c, d, e, f, g, al. 3 lit. a, b, al. 4 lit. a, b, c, al. 5

b. Mesiras da realisaziun

Ils aspects relevants èn vegnids resguardads en la lescha chantunala da linguas. Cf. latiers ils artitgels correspondents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas.

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport davart las incumbensas da las corporaziuns regionalas.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§131** [mesiras prendidas da las autoritads chantunalas per duvra sistematically talian en il contact en scrit ed a bucca cun las autoritads localas sco er cun ils burgais italo-fons]:

Sa basond sin il studi ch'è vegnì edì l'onn 2008 da M. Grünert et al. ("Das Funktionieren der Dreisprachigkeit im Kanton Graubünden") crititgescha l'organisaziun linguistica Pro Grigioni italiano che mo dus terzs dals formulars chantunals sajan avant maun en talian. Er resguarda ella ch'il status da translaziun da differentas paginas d'internet chantunalas d'interess public saja manglus. Realisond la lescha chantunala da linguas duain questas mancanzas vegnir eliminadas per gronda part; per part è quai gia capità (cf. latiers er las explicaziuns sut 3.3 davart il portal virtual [www.gr.ch] ch'è concepì da nov consequentamain en trais linguas).

L'uffizi da cultura (partiziun "promoziun da linguas") planisescha da stgaffir per l'onn 2009 in intranet per ils collavuradors da l'administraziun chantunala che cuntegna renviaments ed agids specifics (texts da model, musters e.u.v.) per applitgar la trilinguitad chantunala.

Cf. latiers er ils artitgels correspondents concernent las "linguas uffizialas" da la lescha chantunala da linguas sco er da l'ordinaziun da linguas.

- Posiziun dal secretariat dal cussegl da l'Europa a las dumondas dal **§131** [mesiras prendidas per duvra pli savens talian en las sesidas dal parlament]:

I n'èn vegnidas prendidas naginas mesiras specificas. Mintga commember dal cussegl grond e da sias cumissiuns ha il dretg da s'exprimer en la lingua chantunala da sia tscherna e da pretender translaziuns da dumondas parlamentaras inoltradas, e quai en la lingua uffiziala ch'el chapescha (cf. art. 4 LLing ed art. 6 OLing). Da vart dals parlamentararis n'exista nagin basegn urgent da midar insatge vi da la situaziun actuala.

Uschia na giavischa il cussegl grond er betg translaziuns simultanas. Schebain che quai è adina puspè vegnì pretendì en il passà (uschia en spezial en il rom dal tractament dal postulat Bianchi concernent translaziuns simultanas dals votums en il cussegl grond [cf. protocol dal cussegl grond 1989/90, p. 167, 329 ss.]), hai dà resistenza cunter l'introducziun

da translaziuns simultanias – e quai cun l'argumentaziun ch'ina tala mesura reduciss la prontezza dals deputads d'empruvar d'encleger l'in l'auter. Empè d'ina avischinaziun a la lingua chaschunia la translaziun in'alienaziun. Ultra da las resalvas generalas han er dumondas da la realisabladad pratica e dals custs sfurzà la regenza a ponderaziuns criticas.

La regenza è da l'avis che l'introducziun d'ina translaziun simultana n'haja betg in effect relevant per la promoziun da las linguas. Pervia da quai ha ella renunzià d'integrar ina tala mesura en la lescha chantunala da linguas (cf. missiva da la regenza al cussegl grond, carnet nr. 2/2006-2007, p. 83, giavischs betg resguardads). En las suandantas debattas dal cussegl grond davart la lescha da linguas (october 2006) n'è quest giavisch – cuntrari ad autras pre-tensiuns betg resguardadas – er betg vegnì tematisà dals parlamentarists.

4.4 Artitgel 11: Medias

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, e i, g, al. 2, al. 3

b. Mesuras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il terz rapport da la Svizra.

4.5 Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a, b, c, d, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesuras da realisaziun

Las disposiziuns concernent "activitads culturalas ed indrizs culturalas" en la lescha chantunala da linguas remplazzan las disposiziuns correspondentas da la lescha chantunala per promover la cultura (art. 11 – 14 LLing; cf. er 1.1).

4.6 Artitgel 13: Vita economica e sociala

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. d, al. 2 lit. b

b. Mesuras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

4.7 Artitgel 14: Barat transcunfinal

a. Disposiziuns applitgabras

Lit. a, b

b. Mesuras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport.

II Rapport dal chantun Tessin davart l'applicaziun da la charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras

1. Infurmaziuns generalas

La constituziun dal chantun Tessin dals 14 da december 1997 cuntegna en l'artitgel 1 alinea 1 la suandanta disposiziun: "Il chantun Tessin è ina republica democratica da lingua e da cultura taliana".

En la missiva dals 20 da december 1984 tar la revisiun totala da la constituziun chantunala dals 4 da fanadur 1830 vegn quest artitgel constituziunal commentà sco suonda:

"Sper la menziun da la furma democratica e la relaziun tar la lingua taliana sco caratteristica da noss chantun, han ins er introducì in renviament explicit a la cultura taliana: il fatg ch'il chantun Tessin n'appartegna betg mo al territori linguistic talian, mabain er a la regiun culturala taliana è in element impurtant da sia istorgia ed ina cumponenta essenziala da sia identitad. Questa relaziun explicita tar la lingua e cultura taliana n'è betg mo ina simpla decleraziun retorica, mabain represchenta in'obligaziun impurtanta engaschament che las autoritads ed il pievel tessinai ston surpigliar per adina promover pli fitg lur atgna identitad.

Il reglament dals 10 d'october 1995 tar la lescha davart il dretg da burgais tessinai e la relaziun tar la vischnanca prevesa en accordanza cun l'artitgel 9 alinea 2 (per ils Svizzers) e cun l'artitgel 7 (per ils esters) da la lescha davart il dretg tessinai e la relaziun tar la vischnanca dals 8 da november 1994 il suandant: "en il rom da questas mesiras vegn il petent examinà cun examen a bucca pertutgant sias enconuschientschas dal talian."

1.1 Commentaris dal chantun tar la politica da linguas da la confederaziun

Talian en l'administraziun federala

En il Tessin èn ins fitg sensibel envers discriminaziuns linguisticas tar las publicaziuns da las plazzas da l'administraziun federala (vesair per exempel las moziuns Simoneschi-Cortesi 05.3186 e 05.3672 che crititgeschan las discriminaziuns envers ils italofofos).

Il sentiment da frustraziun chaschunà tras la mancanza da persunas da lingua taliana en l'administraziun federala, s'agravescha cur ch'in aut funcziunari talian, sco ultimamain il vicechancelier federal u il directur da l'uffizi federal da statistica, banduna ses post. Il fatg ch'in talian è vegnì numnà secretari da stadi ed in auter talian directur da l'uffizi federal d'ambient, guaud e cuntrada (UFAGC) è vegnì beneventà, dentant betg mo sco cumpensaziun che nagin talian è vegnì elegi en il cussegl federal l'onn 2009.

Il chantun tema che las mesiras da spargn en l'administraziun pudessan avoir consequenzas "automaticas" per las linguas minoritaras ed en spezial per il talian; las translaziuns per exempel na vegnian gia oz betg fatgas sistematicamain u cun retard.

Ultra da la mancanza da persunal talian e dals paucs texts che vegnan redigids directamain per talian e che na vegnan betg translats, resultan tras las translaziuns sistematicas e plaunas, novs problems en connex cun ils novs meds da communicaziun: las paginas d'internet d'interess naziunal existan en general mo per tudestg e per franzos (u englais); ina versiun taliana manca savens u mo l'emprima pagina è transladata en talian. In studi dal Osservatorio linguistico della Svizzera italiana (Matteo Casoni, L'italiano nei siti web, OLSI, 2003) constatescha bain in diever equilibrà da las trais linguas uffizialas en l'administraziun federala, punctuescha dentant er mancanzas evidentas en quest regard en auters secturs.

Talian en las regiuns betg italofofos

Areguard las valurs menziunadas survart, sa senta il chantun obligà da porscher en tut las scolas publicas da la Svizra betg talianas l'instrucziun da talian sco rom facultativ. I va per

resguardar il dretg da mintga singul d'acquistar almain enconuschientschas da basa da la lingua taliana. In'auta competenza linguistica permetta ina meglra represchentaziun dal talian en las instituziuns menziunadas qua survart, quai che promova la finala la comunicaziun tranter las regiuns linguisticas. Nus animain perquai che l'instrucziun da las linguas naziunalas en las scolas publicas vegnia er sustegnida da la confederaziun; uschia savess ins evitar che l'autonomia dals chantuns frainia la politica da linguas da la confederaziun che ha la finamira da promover las minoritads linguisticas.

Grondas speranzas èn vegnidas messas en la nova lescha federala dals 5 d'october 2007, davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas, er sche ella è main effectiva che giavischà en quai che pertutga il sustegn da las linguas minoritaras e da la plurilinguitad (vesair segunda part, cifra 1, realisaziun da l'art. 7 al. 3 da la charta).

Talian a las scolas autas

La situaziun da las professuras per il talian a las scolas autas svizras para dad esser sa stabilisada suenter la dissoluziun dolurusa da la professura istorica, prestigiusa e simbolica a la SPF da Turitg, suenter la dissoluziun da la professura da Neuchâtel e suenter la reducziun da quella a Basilea. Actualmain datti las suandantas professuras per talian: 3 a Genevra, 2 a Losanna, 1 a Friburg, 2 a Berna, 1 a Basilea, 4 a Turitg. Vitiers vegnan ulteriurs curs sco quels a la SPF da Turitg, ina professura per litteratura e cultura taliana per *visiting professors* che porscha en moda alternanta in curs specific en la domena litteratura, cultura, istorgia e filosofia; a la *Kulturwissenschaftliche Abteilung* a Son Gagl, sco er a la *Maison de la littérature* da l'universitad da Neuchâtel vegnan tegnids curs per tudestg. A l'universitad da la Svizra taliana a Lugano è vegni vitiers in *Master of Arts in Lingua, litteratura e civiltà italiana*.

1.2 Posiziuns davart la lingua dals gualsers a Bosco Gurin

1.2.1 Introducziun

Tenor las datas da la dumbraziun federala dal pievel da l'onn 2000 è il dumber da personas ch'inditgeschan tudestg sco emprima lingua sa sminuì a Bosco Gurin. Quest fenomen po vegnir considerà sco recent, perquai ch'il tudestg era anc l'emprima lingua per la maiortad a chaschun da la dumbraziun federala dal pievel da l'onn 1990. Il decenni 1990–2000 hai dà ina midada linguistica: Da totalmain 35 personas da lingua tudestga e 20 da lingua taliana l'onn 1990 èsi sa midà a 37 personas da lingua taliana ed a 23 personas da lingua tudestga l'onn 2000. Quest fenomen stat en connex cun las midadas da la structura sociala en il vitg, cunzunt cun l'immigraziun da personas da lingua taliana u d'autras linguas en la segunda mesadad dals onns 1990. Igl è da menziunar ch'il tudestg vegn inditgà sco emprima lingua en la gruppa da vegliadetgna da 50 fin 70 onns, entant ch'il talian dominescha tar la vegliadetgna da 0 fin 40 onns. Il tudestg è svani tar la gruppa da vegliadetgna da 0 fin 20 onns.

Il renviament al status particular linguistic da Bosco Gurin è vegnì stritgà ord la legislaziun (Funtaunas: Sandro Bianconi – Matteo Borioli, *Statistica e lingue. Un'analisi dei dati del Censimento federale della popolazione 2000*, Bellinzona 2004, sco er datas nunpublitgadas da l'uffizi chantunal da statistica, elavuradas da Matteo Borioli).

Igl è da resguardar che la situaziun particulara da la cuminanza linguistica da Bosco Gurin è suttamessa ad ina realitad socio-economica speziala che sa mida. Il vitg è vegnì fundà l'onn 1244 da Gualsers immigrads ch'èn vegnids qua per cultivar ina terra nunospitaivla situada en ina vallada laterala da la Val Maggia sin 1506 m.s.m. Bosco Gurin è il vitg situà il pli aut dal Tessin. La particularitad dals Gualsers è quella ch'els han semper vivì en las Alps e ch'els han gì pauc contact cun la planira. Questa ferma izolaziun explitgescha, pertge che Bosco è restà fin dacurt ina insla da lingua tudestga en il sid da las Alps.

Il vitg ha conservà in'architectura intacta cun sias chasas caracteristicas gualsras, tut en la tradiziun d'ina agricultura determinada d'autoprovediment. Per pudair survivor ha Bosco Gurin stuì supportar l'emprim l'emigraziun e suenter l'integraziun da novas realitads linguisticas e socio-economicas. Oz è l'activitad principala il turissem, quai che n'è betg nunproblematic.

La situaziun socioculturala dal vitg tudestg era stretgmain liada vid las cundiziuns economicas. Cur che quellas èn sa midadas, è er il dumber da pledaders tudestgs sa reduci.

La protecziun dal dialect gualser da Bosco è per part gia in embalsament. Las cundiziuns, sut las qualas il dialect da Gurin avess pudì restar ina lingua viventa che po exprimer ina realitad radicalmain midada, van a perder. La lingua sco instrument da communicaziun, da la quala las ragischs èn anc da chattar en il temp medieval, na dispona betg pli da la massa critica necessaria per sa revitalisar, perfin sch'ella pudess integrar la realitad ch'ella duess exprimer en peds.

1.2.2 Posiziun tar il § 18

Las autoritads chantunalas n'han interpretà naginas mesiras spezialas per reconuscher uffizialmain la lingua tudestga da Bosco Gurin, cunquai ch'i na dat naginas perspectivas positivas per la situaziun linguistica dal vitg gualser sisum la Val Maggia e perquai ch'igl è sa sviluppà ina dinamica che ha contribuì ch'il dialect da Gurin è dispari plaun a plaun sco lingua viventa. Ina tala reconuschienscha fiss d'ina vart anacronistica (i n'è betg vesaveil, tge che pudess revitalisar questa lingua che n'è betg pli l'emprima lingua dal vitg) e da l'autra vart cuntradictorica en in chantun che profitescha da las subvenziuns da la Confederaziun per proteger ina lingua minoritara (talian) da la Svizra. Il talian sez sa chatta en ina fasa delicata da redimensiunament quantitativ e n'è betg suffizientmain reconuschì areguard la posiziun ch'el duess avair sco terza cumponenta da la plurilinguitad helvetica.

Quai na munta dentant betg che las autoritads chantunalas na s'interesseschon betg per la situaziun linguistica particulara da Bosco Gurin. La vischnanca ha da sia vart mai pretendì che sia lingua vegnia reconuschida sco lingua uffiziala dal chantun Tessin. Tar l'adattaziun da la constituziun da la republica e dal chantun Tessin l'onn 1997 n'èsi betg vegni fatg ina tala dumonda.

1.2.3 Posiziun tar il § 25

Naginas mesiras n'èn vegnidas prendidas, perquai ch'il process da fusiun cun las vischnancas vischinas da Bosco Gurin è anc ipotetic. Dal rest n'èn vesaveils nagins problems per il dialect tudestg da Bosco Gurin, damai che tut ils abitants èn bilings. In'eventuala fusiun cun ils vitgs da la Val Rovana signifitgass en cumparegliaziun cun la situaziun actuala nagina midada en quai che pertutga la cumpetenza linguistica taliana.

1.2.4 Posiziun tar il § 29

Il chantun Tessin n'ha prendì naginas mesiras spezialas per mantegnair il dialect gualser da Bosco Gurin. El è dentant pront da sustegnair publicaziuns u activitads culturalas en connex cun la lingua, l'istorgia e la cultura dals Gualsers da Bosco e dals Gualsers en general.

Il chantun Tessin ha concludì ina cunvegna da prestaziun cun il museum etnografic da Bosco, il Walserhaus. Quel è er ina sort museum dal dialect da Gurin e sa differenziescha perquai dals museums etnografics dal chantun.

El documentescha la plauna dispariziun dal dialect da Gurin tras in vocabulari d'objects. La lingua vegn davaira illustrada e rendida chapavla tras objects e tras chavazzins. La lingua vegn er descritta explicitamain, explitgada e fatga perceptibla acusticamain tras staziuns auditivas.

Sco er auters museums etnografics ch'èn consecrads a tsherts dialects tessinai dat er il Walserhaus perditga d'ina lingua e cultura passada. Ils scenziads responsabels cuntinuechan cun in patrimoni cultural ch'è considerà gia oz sco sutterra.

1.2.5 Posiziun tar il § 36

Scolars e students che pledan il dialect gualser han retschavì durant in temp ina purschida supplementara da duas lecziuns tudestg per emna. La scola dal vitg è serrada dapi in temp e tut ils uffants da Bosco absolvan la scola primara u secundara a Cevio. La purschida da curs

supplementars da tudestg è vegnida abolida sin fundament da las resalvas dals Gurinai sezs e sin fundament dal dumber limità da pledaders.

A Bosco na vegniva natiralmain betg pledà il tudestg uffizial, mabain ina varianta d'in vegl dialect vallesan. Sch'ins la vuleva instruir, avess ins stuì cumenzar a definir, tge ch'ins vul instruir (tge varianta) e chattar insatgi ch'enconuscha questa lingua u varianta e che dispona d'ina furmaziun adequata ord vista pedagogica. Da chattar tut quai è bunamain nunpussivel.

1.2.6 Conclusiun

Valurisar e proteger las linguas minoritaras è in'obligaziun, d'ina vart per evitar discriminaziuns e da l'autra vart per preservar il prezios bain cultural d'ina cuminanza linguistica. Tuttina, ina intervenziun activa fa mo senn, sch'ella surpassa acts retorics ed intenziuns e sche las mesiras concretas servan vairamain a la cuminanza linguistica. Per ch'ina acziun haja questas schanzas, ston tschertas cundiziuns esser ademplidas: ina voluntad dals pledaders da conservar lur patrimoni linguistic, ina massa critica da pledaders che permettian d'activar in saun process da comunicaziun ed ina rait socio-economica che mantegna la comunicaziun viventa.

Differents experts han examinà la pussaivladad per mesiras concretas ed han concludì che la situaziun economica, demografia e linguistica speziala dal vitg laschia pauc spazi per concretisar ina da questas mesiras e per cuntanscher resultats concrets.

La finala resti nuncler, sche plitost il chantun Tessin u la confederaziun è responsabla per mesiras concretas.

2. Mesiras per promover il talian tenor las disposiziuns da promoziun da la charta

2.1 Artitgel 8: Furmaziun

En il chantun Tessin vegnan tut las disposiziuns da l'artitgel 8.1 da la charta, q.v.d. 8.1.a.i, 8.1.b.i, 8.1.c.i, 8.1.d.i, 8.1.f.i, 8.1.g ed 8.1.h messas en vigur tras la lescha da scola actuala. Uschia sa cloma l'artitgel 1 alinea 3 da la lescha da scola dal 1. da favrer 1990: "L'instrucziun vegn fatga per talian, tut respectond la libertad da conscienza."

Tras la fundaziun da l'universitad Svizra taliana pon ins er agiuntar l'artitgel 8.1.e.i che pre-tenda ch'i saja da porscher "a l'universitad ed en autras scolas autas ina instrucziun en las linguas regiunalas u minoritaras".

L'artitgel 1 alinea 4 da la lescha davart l'universitad e la scola auta professiunala da la Svizra taliana dals 3 d'october 1995 prevesa il suandant: La lingua uffiziala da l'universitad è talian.

En il sector da la furmaziun fa il chantun Tessin sforzs en differentas direcziuns:

2.1.1 Rinforzar la posiziun dal talian en las scolas dal chantun Tessin

La posiziun dal talian vegn rinforzada:

- tras l'instrucziun per talian: Cun excepziun dals roms da lingua vegnan per regla tut ils roms instruids per talian. L'onn da scola 2007/2008 eran 81% dals scolars a las scolas tessinaias da lingua materna talian;
- tras l'extensiuin da l'instrucziun per talian, introducida cun la "riforma 3" da la scola secundara che prevesa in'ura supplementara talian en il program da la 3. e 4. classa, q.v.d. 6–5–6–5 lecziuns per emna;
- tras l'introducziun d'in sistem da monitoring davart la qualidad dal sistem da scola tessinaias cun agid d'indicaturs e da parameters speziels (vesair: *Scuola a tutto campo. Indicatori del sistema educativo ticinese*, Attar Liliana, Cattaneo Angela, Faggiano Enrico, edì da: Berger E., Guidotti C., Repubblica e Cantone Ticino: 2005).

2.1.2 L'integraziun da giuvenils che na pledan betg talian en il chantun areguard la lingua e la cultura taliana

La lescha scola dal 1. da favrer 1990 è la basa legala per las mesiras a favur e dals scolars d'in altra lingua. L'artitgel 72 alineia 1 cuntegna il suandant: "Nelle scuole di ogni ordine e grado possono essere organizzati corsi di lingua italiana per allievi di altra lingua che non sono in grado di seguire normalmente l'insegnamento e, in particolare, iniziative per favorire l'integrazione scolastica degli allievi provenienti da paesi non italofoeni, nella salvaguardia della loro identità culturale".

Las disposiziuns organisatoricas per ils curs da talian e las activitads d'integraziun èn fixadas en il reglament davart ils curs da talian e las activitads d'integraziun dals 31 da matg 1994.

Quests curs sa drizzan surtut a scolars che vivan dapi curt temp en il Tessin e che na san mo in zic u in summa betg talian. Ultra da quests curs (che duran sur dus onns) visitan ils scolars d'ina altra lingua per regla l'instrucziun normala en lur classa.

Per giuvenils che abiteschan dapi curt temp en il chantun, ch'èn sur 15 onns vegls e che ston emprender talian è vegnì creà in emprendissadi preliminar d'integraziun (vesair art. 9 lit. b) da la lescha dals 4 da favrer 1998 davart la scolaziun e la furmaziun supplementara en scola ed en la professiun).

En il rom dals curs da furmaziun per creschids organischescha il departament d'educaziun, cultura e sport annualmain 10 – 15 curs da talian per persunas da lingua estra.

2.1.3 Preservaziun da l'identitad culturala dals giuvenils che na pledan betg talian en il chantun

Giuvenils da differentas cumanzas da l'exteriur han la pussaivladad da visitar curs en la lingua ed en la cultura da lur pajais d'origin. Quests curs vegnan organisads dals consulats correspundents. Sin dumonda vegnan messas a disposiziun per questas activitads stanzas en ils edificis dal stadi (cf. art.17 da la lescha da scola dal 1. da favrer 1990 che regla l'utilisaziun da stanzas da scola dal stadi). En situaziuns particularas survegnan las cumanzas da l'exteriur subvenziuns sin dumonda. En bleras scolas (surtut en il sector primar e secundar) vegnan ils contacts promovids tranter las persunas d'instrucziun da la scola publica e dals curs che vegnan organisads da las cumanzas da l'exteriur (u en blers cas dals consulats). Per facilitar l'integraziun da scolars "cun ina scolaziun anteriura d'in nivel pli bass u different da las scolas tessinaises e cun deficits objectivamain grevs da cumpensar" en il sistem da scola tessinaise (quai ch'è savens il cas tar scolars da lingua estra che han già tut autras realitads da scola), pussibilitescha l'artitgel 48 dal reglament da scola secundara dals 18 da settember 1996 "d'adattar il plan d'instrucziun e da dispensar ils scolars da tscherts roms e da cumpensar tras autras activitads".

L'onn 2001 è il portfolio europeic da linguas cumpari (www.sprachenportfolio.ch) per giuvenils e per creschids per tudestg, per franzos e per englais. L'editura è la conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun publica. Il portfolio europeic da linguas, in project dal cussegl europeic, è in instrument da lavur e da documentaziun. El permetta d'attestar las enconuschientschas linguisticas acquistadas en u ordaifer la scola en moda transparenta, cumpletta e cumparegliabla sin in nivel internaziunal. Tras quest instrument vegnan revalitadas las enconuschientschas linguisticas dals scolars plurilingvs.

2.1.4 Promover ils giuvenils da lingua taliana en il chantun d'esser averts per autras linguas e culturas sco er d'emprender autras linguas naziunalas ed estras

Las mesiras ch'il chantun ha interprendì ed interprenda vinavant per porscher als giuvenils che van a scola en il Tessin ina instrucziun linguistica adequata, vegnan menziunadas qua sutvart:

Dapi l'onn da scola 2003/2004 è vegnida realisada cuntinuadamain ina refurma cun la finamira da rinforzar l'instrucziun dal talian. A partir dal onn da scola 2006/2007 è ella vegnida introducida generalmain. Questa refurma prevesa il suandant:

- franzos: instrucziun obligatoria a partir da la 3. classa primara fin a la 2. classa secundara (7. onn da scola), suenter sco rom facultativ en la 3. e 4 classa secundara (immersiun, barats e.u.v.); puschida dal franzos er en las scolas postobligatorias;

- tudestg: instrucziun obligatorica a partir da la 2. classa secundara ed extensiun da l'instrucziun sin tut las scolas professiunalas;
- englais: instrucziun obligatorica a partir da la 3. classa secundara; la cuntinuaziun en las scolas postobligatoricas è garantida.

Il chantun Tessin è il sulet chantun svizzer che prevesa ina instrucziun obligatorica da duas linguas naziunalas per tut ils scolars.

Er l'universitad populara dal chantun Tessin (curs da furmaziun da creschids purschids dal chantun) porscha mintg'onn 250 curs d'in onn en differentas linguas (englais, tudestg, spagnol, talian sco lingua estra, russ, grec modern, franzos).

La Fondazione della Svizzera italiana per la ricerca scientifica e gli studi universitari di Lugano, F.SIRSSU

Questa fundaziun è vegnida creada ils 5 da fanadur 1979 da students e cun agid da la gruppa da lavur Ticino-Università ch'exista dapi 1976 sco uniun. La finamira da questa fundaziun ch'è sut la surveglianza da la confederaziun, è da promover la perscrutaziun scientifica ed ils studis universitars en la Svizra taliana. La fundaziun sustegna er students da la region che lavuran ordaifer il Tessin sco er studis davart la region.

Il ILI-Istituto di lettere italiane

En vista ad ina sensibilisaziun per las atgnas ragischs ha la F.SIRSSU er integrà a partir da l'onn 1981 il project ILI, Istituto di lettere italiane. L'onn 1984 hai dà l'emprima purschida da curs linguistics. A partir da l'onn 1992 è questa part dal project vegni exequì da la *Scuola ILI di lingua e cultura italiana*. In ulteriur element, il *Seminario ILI di italianistica*, dueva vegnir sustegnì.

Tenor la curvegna cun l'anteriur departament da furmaziun e cultura dal chantun Tessin (oz DECS) dals 19 da december 1995, ha la F.SIRSSU sviluppà in program per meglierar l'entrada da students betg italo-fons a l'USI, lura a la SUPSI, e tut quai per meglierar l'avertura ed ils contacts internaziunals da las instituziuns universitars en la Svizra taliana. Per quest intent è vegni creà sper la *Corsi ILI-USI.SUPSI* il *Fondo ILI-USI.SUPSI* che vegn finanzià tras la F.SIRSSU e che permetta da stipendiar quests students. Quest fond exista dapi l'onn 1996.

Ultra da l'instrucziun da linguas ordinaria promova il chantun l'acquisiziun linguas tras las suandantas mesiras:

- promoziun dal barat da scolars e da classas;
- promoziun d'iniziativas per l'instrucziun bilingua ed ulteriuras innovaziuns. L'artitgel 13 da la lescha da scola dal 1. da favrer 1990 pussibilitescha d'introducìr innovaziuns e da far experiments, sco per exempel l'instrucziun bilingua;
- contribuziuns a curs da lingua en autras regions da la Svizra ed a l'exteriur;
- sustegn d'iniziativas privatas sco "Lingue e sport": Dapi 20 onns vegnan organisads durant las vacanzas da stad curs da lingua (tudestg, franzos ed englais) e curs da sport. Areguard il success ch'els han cuntanschì, è la purschida che sa drizzava als scolars da la scola secundara vegnida extendida per ils scolars da la scola primara.

Il barat cun autras regions linguisticas na concerna betg mo la scola. Uschia cuntegna l'artitgel 36 alinea 3 da la lescha da polizia dals 6 da mars 1996 la suandanta disposiziun: "Il comandant po suttascriver convenziuns concernent il barat temporal d'emploiads da la polizia cun auters chantuns cun l'intent d'emprender linguas sa basond sin il princip da la reciprocità".

2.1.5 Promover l'emprender talian / l'instrucziun da talian ordaifer la Svizra taliana

La situaziun dal talian è fitg precara en ils systems da scola dals auters chantuns – cun excepziun dal Grischun, il chantun triling parzialmain talian.

Il departament d'educaziun, cultura e sport è sa participà a l'introducziun dal talian en scola obligatorica en il chantun Uri dapi l'onn 1991, mettend a disposiziun cussegliaziun ed agid

finanzial. Il departament ha collavrà tar la realisaziun da meds d'instrucziun ed ha organisà curs linguistics e didactics da furmaziun supplementara per tut las personas d'instrucziun en il chantun Uri: curs intensiv da talian e curs da didactica per talian sco lingua estra. Il chantun Uri ha dentant bandunà l'instrucziun obligatorica dal talian sco segunda lingua naziunala per avair spazi per l'englais. Facticamain engrevgescha l'impurtanza creschenta da l'englais la promoziun e la derasaziun dal talian.

Il "curriculum minimal da talian" (CMT)

L'idea deriva d'in project dal fond naziunal svizzer per la retschertga scientifica cun il titel: "Per una nuova posizione dell'italiano nel contesto elvetico. Strumenti e strategie per l'elaborazione di un curriculum minimo di italiano", sviluppà en il rom dal program naziunal da perscrutaziun 56.

Il "curriculum minimal da talian" (CMT) ha sco finamira:

- ils giuvenils duain vegnir sensibilisads per il talian sco lingua estra;
- novas metodas da l'instrucziun e da l'acquisiziun da linguas estras duain vegnir perscrutadas (en spezialmain dal talian).

Quest project è sa concretisà cun in curs intensiv da talian da curta durada, ch'è vegnì mess sin pe en collavuraziun cun la scola auta pedagogica da Locarno. Il curs è gia vegnì experimentà en ca. 10 classas ed igl è previs d'al preschentar a personas d'instrucziun interessadas cun in curs da scolaziun specific.

2.2 Artitgel 9: Autoritads giudizialas

Las leschas dal chantun Tessin correspundan a las disposiziuns da l'artitgel 9 da la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras. Decisivs èn las suandantas leschas.

- procedura civila dals 17 da favrer 1971 (art. 17);
- procedura penala dals 19 da december 1994 (art. 23 e 25);
- lescha davart la procedura da recurs en cas da scussiu e da concurs dals 27 d'avrigl 1992 (art. 31 al.1);
- lescha chantunala executiva tar la lescha federala davart scussiu e concurs dals 12 da mars 1997 (art. 21);
- lescha davart las proceduras davant la dretgira chantunala d'assicuranzas dals 23 da zercladur 2008 (art. 3);
- lescha davart la professiun d'avocat dals 15 da mars 1983, artitgel 8: "En la corrispondenza, en las agiuntas ed en las explicaziuns a bucca davant las autoritads tessinaises dovra l'avocat la lingua taliana";
- lescha davart il notariat dals 23 da favrer 1983: quella prevesa ch'il notar che vul vegnir admiss a l'examen da notar stoppia "enconuscher la lingua taliana" (art. 17 al. 1) e ch'ils "documents publics sajan redigids per talian u en in'otra lingua, premiss ch'il notar e las partidas enconuschian quella" (art. 47).

2.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas e servetschs publics

Il dretg vertent dal chantun Tessin correspunda dal tutfatg a las mesiras ch'en previsas en ils artitgels 10.1.a.i, 10.1.b, 10.1.c, 10.2.a – g, 10.3.a., 10.4.b e 10.5.

La lescha davart la procedura administrativa dals 19 d'avrigl 1966 furma la basa legala per il diever dal talian en corrispondenza cun las autoritads chantunalas e communalas. L'artitgel 8 da questa lescha sa cloma: "Le istanze o i ricorsi, come i reclami e le allegazioni in genere, definibili mediante decisione di autorità cantonali, comunali, patriziali, parrocchiali e altri enti pubblici analoghi, devono essere scritti in lingua italiana."

2.4 Artitgel 11: Medias

En quai che riguarda las cumpetenzas respectivas dal chantun Tessin, correspundan il dretg vertent e la pratica actuala a las disposiziuns da l'artitgel 11 da la charta.

L'existenza ed il funcziunament dal radio e da la televisiun da la Svizra taliana èn dal tuttatafatg confurms a las disposiziuns da l'artitgel 11.1.i da la charta (vesair er la nova lescha federala dals 24 da mars 2006 davart radio e televisiun).

Actualmain datti en il Tessin trais gasettas quotidianas (avant l'onn 1995 eran quai anc tschintg). Vitiers vegnan numerusas gasettas e magazins che cumparan duas ni trais giadas per emna, ina giada per emna, mintga 15 dis u ina giada per mais. I dat percurter mo fitg paucs titels da lingua estra (ina gasetta tudestga cumpara trais giadas per emna). Il Tessin è ina da las regions en l'Europa cun la pli gronda densitad d'organs da pressa.

La lescha davart las scolas professiunalas dals 2 d'october 1996 prevesa en l'artitgel 21 in curs per schurnalissement che vegn instrui ad ina scola auta professiunala e che prepara sin ina carriera en il schurnalissement (cf. er reglament per il curs da schurnalissement da la Svizra taliana dals 27 d'avrigl 1997). En quest connex èsi da menziunar las activitads d'instrucziun e da perscrutaziun da la facultad per ciencias da comunicaziun da l'universitad da la Svizra taliana, introducidas cun la lescha da l'onn 1995.

2.5 Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas

Ils rapports annuals dal departament d'educaziun e cultura adressads a l'uffizi federal da cultura descrivan las numerusas activitads ed instituziuns culturalas sco er l'utilisaziun da las contribuziuns federalas ch'il chantun Tessin retschaiva per conservar sia cultura e sia lingua. Cun questa contribuziun finanziescha il departament tranter auter las activitads da l'Osservatorio Linguistico della Svizzera Italiana (OLSI) ed ulteriurs projects da perscrutaziun. Intgins products dals instituts da perscrutaziun tessinai surpassan largiamain ils interess dal mund academic. Els èn reconuschids e chattan in grond resun tar ina gronda part da la populaziun. Sco exempel par excellence menziunain nus il grond success dal "Lessico dei dialetti della Svizzera Italiana" (publitgà l'october 2004 dal Centro di Dialettologia e Etnografia) ch'è stà – malgrà ses grond volumen e ses aut pretsch da cumpra – exhaust entaifer paucas emnas ed ha spert stui vegnir reedi.

2.6 Artitgel 13: Vita economica e sociala

Il dretg vertent e la pratica actuala dal chantun Tessin correspundan a las disposiziuns dals artitgels 13.1.d e 13.2.b da la charta.

L'artitgel 59 alineia 1 da la lescha davart ils manaschis publics dals 21 da december 1994 cuntogna la suandanta disposiziun:

"Ina glista da pretschs da las spaisas principalas e da las bavrondas sco er d'eventuals supplements, redigida per talian, sto vegnir piazzada al exteriur dals manaschis publics."

La vischnanca da Bosco Gurin era explicitamain exceptada d'ina reglamentaziun chantunala che avess previs d'utilisar la lingua taliana per tavlas da reclama e per inscripziuns. La "lescha davart las tavlas da reclama e las inscripziuns destinadas al public" dals 29 da mars 1954 (vesair segund rapport, p. 63 s.) è vegnida remplazzada tras la "lescha davart las installaziuns da reclama" dals 28 da favrer 2000 resp. dals 26 da favrer 2007. Là vegn prescritta l'utilisaziun dal talian; ina translaziun en autras linguas è dentant permessa, sch'ella na vegn betg pli gronda u pli marcanta ch'il text original (cf. er art. 4 al. 1 dal reglament executiv tar la lescha davart las tavlas da reclama e las inscripziuns destinadas al public dals 16 d'october 1988: "Ellas n'èn betg suttemessas a l'obligaziun da dumandar ina permissiun, sch'ellas èn redigidas per talian."

2.7 Artitgel 14: Barat transcunfinal

En il sector da la vita economica e sociala, da la furmaziun e da la cultura sco er en ulteriurs secturs datti ina collavuraziun transcunfinala intensiva tranter il chantun Tessin e l'Italia, cunzunt cun las provinzas cunfinadas ch'èn sa messas ensemen cun il Tessin tar la Regio Insubrica. Sin plaun local e provinzial cumenza en blers secturs ina collavuraziun tranter il Tessin e las instanzas talianas.

L'onn 1992 han l'Italia e la Svizra sutscrit ina cunvegna da basa per la collavuraziun transcunfinala. Considerond questa cunvegna, han il Tessin e la vischnanca da Campione d'Italia reglamentà en ina disposiziun legala dals 10 da mars 1998 lur relaziuns spezialas da vischinadi ch'existan dapi tschientaners .

ILLUSTRAZIUNS

Illustraziun 1: Populaziun residenta tenor lingua principala (linguas naziunalas), onn 2000	11
Illustraziun 2: Repartiziun procentuala da las linguas (lingua principala), onn 2000	12
Illustraziun 3: Quota da las 15 linguas betg naziunalas las pli frequentas en la populaziun residenta (en % ed en cifras absolutas), onn 2000	13
Illustraziun 4: Talian sco lingua principala, sco lingua da famiglia e sco lingua da professiun u da scola en ils territoris betg talians (en %), onn 2000	21
Illustraziun 5: Derasaziun geografica da las linguas en il Grischun, onn 2000	22
Illustraziun 6: Rumantsch sco lingua da mintgadi (en %), tenor districts, onn 2000	26

TABELLAS

Tabella 1: Repartiziun procentuala da las linguas (lingua materna, lingua principala), onns 1950 fin 2000	12
Tabella 2: Quotas procentualas da las linguas naziunalas sco linguas principalas entaifer tut la populaziun residenta tenor territori linguistic, onn 2000	14
Tabella 3: Repartiziun dal rumantsch sco lingua principala da persunas da naziunalitad svizra sin ils quatter territoris linguistics, onn 2000	14
Tabella 4: Linguas principalas tenor chantuns (en % ed en cifras absolutas), onn 2000	15
Tabella 5: Linguas principalas en ils trais districts francofons dal chantun Berna (en %), onn 2000	16
Tabella 6: Linguas principalas en ils dus districts bilings dal chantun Friburg (en %), onn 2000	16
Tabella 7: Linguas principalas da la Svizra taliana (en cifras absolutas ed en %), onns 1990 fin 2000	19
Tabella 8: Talian sco lingua principala en il Tessin dapi l'onn 1880 (en cifras absolutas ed en %)	19
Tabella 9: Lingua principala tenor circol, Grischun talian (en cifras absolutas, senza Beiva), onn 2000	20
Tabella 10: Lingua principala tenor circol, Grischun talian (en %, senza Beiva), onn 2000	20
Tabella 11: Talian sco lingua principala en ils trais territoris linguistics betg talians, onns 1990 fin 2000	21
Tabella 12: Populaziun residenta en il Grischun tenor linguas (en cifras absolutas ed en %), onns 1990 e 2000	23
Tabella 13: Il rumantsch en las vischnancas tradiziunalas rumantschas, onns 1990 e 2000, tenor districts (en cifras absolutas ed en %)	25
Tabella 14: Populaziun residenta en Svizra tenor linguas (en % ed en cifras absolutas), onns 1990 e 2000	26

CUNTEGN

RESUMAZIUN DAL RAPPORT	1
INFURMAZIUNS GENERALAS DAVART LA POLITICA DA LINGUAS EN SVIZRA	2
1. INFURMAZIUNS GENERALAS	2
1.1 <i>Survista istorica da la politica da linguas svizra</i>	2
1.2 <i>Situaziun demografica ed economica</i>	5
1.3 <i>Structura costituziunala ed administrativa</i>	7
2. LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS EN SVIZRA	10
2.1 <i>Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala</i>	10
2.1.1 <i>Perspectiva naziunala</i>	10
2.1.2 <i>Perspectiva dals chantuns</i>	15
3. INDICAZIUNS STATISTICAS E GRAFICAS DAVART IL RUMANTSCH E DAVART IL TALIAN	18
3.1 <i>Il talian</i>	18
3.1.1 <i>Tessin</i>	19
3.1.2 <i>Grischun talian</i>	20
3.1.3 <i>Il talian ordaifer il territori linguistic</i>	20
3.2 <i>Il rumantsch</i>	21
3.2.1 <i>Il rumantsch en il Grischun</i>	21
3.2.2 <i>Il rumantsch en Svizra</i>	26
4. LINGUAS MINORITARAS BETG TERRITORIALAS	27
5. TEMAS ACTUALS DA LA POLITICA DA LINGUAS	28
5.1 <i>Lescha da linguas (fegl uffizial federal 2007 6951)</i>	28
5.2 <i>Instrucziun da linguas en la scola obligatorica</i>	28
EMPRIMA PART	32
1. BASAS GIURIDICAS PER REALISAR LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS	32
1.1 <i>Dretg da linguas internaziunal</i>	32
1.2 <i>Dretg da linguas da la confederaziun</i>	33
Sentenzias dal tribunal federal concernent las linguas	37
1.3 <i>Constituziuns chantunales e regulaziuns chantunales</i>	39
2. ORGANISAZIUNS RELEVANTAS PER LA POLITICA DA LINGUAS E DA CHAPIENTSCHA	42
3. COLLAVURAZIUN TAR L'ELAVURAZIUN DAL RAPPORT	45
4. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN CONCERNENT LA CHARTA	45
5. REALISAZIUN DA LAS RECUMANDAZIUNS	46
5.1 <i>Recumandaziuns 1 – 3 dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa en l'agiunta dal terz rapport dals experts dals 12 da mars 2008</i>	46
5.2 <i>Dumonda dal comité dals experts davart la situaziun en ils chantuns bilings</i>	47
6. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN AREGUARD LAS RECUMANDAZIUNS	50
7. COLLAVURAZIUN TAR LA REALISAZIUN DA LAS RECUMANDAZIUNS	50
SEGUNDA PART	51
1. MESIRAS PER REALISAR L'ARTITGEL 7 DA LA CHARTA	51
1.1 <i>Art. 7 al. 1 lit. a</i>	51
1.2 <i>Art. 7 al. 1 lit. b</i>	53
1.3 <i>Art. 7 al. 1 lit. c</i>	53
1.4 <i>Art. 7 al. 1 lit. d</i>	55
1.5 <i>Art. 7 al. 1 lit. e</i>	56
1.6 <i>Art. 7 al. 1 lit. b</i>	57
1.7 <i>Art. 7 al. 1 lit. g</i>	58
1.8 <i>Art. 7 al. 1 lit. h</i>	59
1.9 <i>Art. 7 al. 1 lit. i</i>	60
1.10 <i>Art. 7 al. 2</i>	61
1.11 <i>Art. 7 al. 3</i>	62
1.12 <i>Art. 7 al. 4</i>	62
1.13 <i>Art. 7 al. 5</i>	62
2. RECUMANDAZIUNS CONCERNENT LAS AUTORITADS FEDERALAS DAVART ULTERIURS ARTITGELS DA LA CHARTA	63
2.1 <i>Art. 9 al. 3</i>	63

2.2	Art. 10 al. 1.....	64
2.3	Art. 11 al. 1.....	64
3.	ULTERIURAS MESIRAS	67
TERZA PART		68
I RAPPORT DAL CHANTUN GRISCHUN DAVART L'APPLICAZIUN DA LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS		68
1.	INFURMAZIUNS GENERALAS	68
1.1	<i>Entrada en vigor da la lescha chantunala da linguas (LLing) per il 1. da schaner 2008</i>	68
1.2	<i>Adattaziuns da las contribuziuns finanzialas da la confederaziun e dal chantun en connex cun la realisaziun da la lescha chantunala da linguas.....</i>	70
1.3	<i>Rumantsch grischun en scola.....</i>	71
1.3.1	Incumbensa ed organisaziun.....	71
1.3.2	Lavur politica da sensibilisaziun.....	71
1.3.3	Furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun e producziun da meds d'instrucziun.....	72
1.3.4	Assistenza supplementara da las vischnancas da piunier – fasa da mediaziun.....	73
1.4	<i>Realisaziun da las recumandaziuns dal comité dals ministers.....</i>	74
1.4.1	Recumandaziun 1 dal comité dals ministers	74
1.4.2	Recumandaziun 2 dal comité dals ministers	74
2	RECUMANDAZIUNS TAR L'ARTITGEL 7 DA LA CHARTA CHE PERTUTGAN IL CHANTUN GRISCHUN ..	75
2.1	Art. 7 al. 1 lit. b.....	75
2.2	Art. 7 al. 1 lit. g.....	76
2.3	Art. 7 al. 3.....	76
3.	MESIRAS DAL CHANTUN GRISCHUN PER PROMOVER IL RUMANTSCH TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	77
3.1	Artitgel 8: <i>Furmaziun</i>	77
3.2	Artitgel 9: <i>Autoritads giudizialas</i>	81
3.3	Artitgel 10: <i>Autoritads administrativas e servetschs publics</i>	83
3.4	Artitgel 11: <i>Medias</i>	87
3.5	Artitgel 12: <i>Activitads culturalas ed indrizzs culturalas</i>	89
3.6	Artitgel 13: <i>Vita economica e sociala</i>	90
3.7	Artitgel 14: <i>Barat transcunfinal</i>	90
4.	MESIRAS DAL CHANTUN GRISCHUN PER PROMOVER IL RUMANTSCH TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	90
4.1	Artitgel 8: <i>Furmaziun</i>	90
4.2	Artitgel 9: <i>Autoritads giudizialas</i>	91
4.3	Artitgel 10: <i>Autoritads administrativas e servetschs publics</i>	91
4.4	Artitgel 11: <i>Medias</i>	92
4.5	Artitgel 12: <i>Activitads culturalas ed indrizzs culturalas</i>	92
4.6	Artitgel 13: <i>Vita economica e sociala</i>	92
4.7	Artitgel 14: <i>Barat transcunfinal</i>	92
II RAPPORT DAL CHANTUN TESSIN DAVART L'APPLICAZIUN DA LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS.....		93
1.	INFURMAZIUNS GENERALAS	93
1.1	<i>Commentaris dal chantun tar la politica da linguas da la confederaziun</i>	93
1.2	<i>Posiziuns davart la lingua dals gualsers a Bosco Gurin</i>	94
2.	MESIRAS PER PROMOVER IL TALIAN TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	96
2.1	Artitgel 8: <i>Furmaziun</i>	96
2.2	Artitgel 9: <i>Autoritads giudizialas</i>	99
2.3	Artitgel 10: <i>Autoritads administrativas e servetschs publics</i>	99
2.4	Artitgel 11: <i>Medias</i>	100
2.5	Artitgel 12: <i>Activitads culturalas ed indrizzs culturalas</i>	100
2.6	Artitgel 13: <i>Vita economica e sociala</i>	100
2.7	Artitgel 14: <i>Barat transcunfinal</i>	101
ILLUSTRAZIUNS.....		102
TABELLAS		102
CUNTEGN.....		103